

DÜMAD

Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi

WOJMUR

World Journal of Multidisciplinary Research

Yıl / Year: 2024

Cilt / Volume: 7

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2717-6592

2024

DÜMAD

Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi

WOJMUR

World Journal of Multidisciplinary Research

Yıl / Year: 2024

Cilt / Volume: 7

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2717-6592

2024

İletişim/Contact

Phone : +90 5421281580
e-mail : gcandeger@gmail.com
web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumad>

Copyright © 2024

Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi / World Journal of Multidisipliner Research
All rights reserved

DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi) Editör Kurulu
WOJMUR (World Journal of Multidisipliner Research) Editorial Board

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER
(TÜRKİYE)

Uluslararası Editörler ve Danışma Kurulu/ International Editorial and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulqodir TOSHQULOV	ÖZBEKİSTAN/UZBEKISTAN
Prof. Dr. Aynur KHUZHAKHMETOV	BAŞKURDİSTAN/ BASHKORTOSTAN
Prof. Dr. Bekezhan A. AKHAN	KAZAKİSTAN/KAZAKHISTAN
Prof. Dr. Eldar HACIYEV NABİYEVIÇ	DAĞISTAN/DAGESTAN
Prof. Dr. Eshiev ASYLBEK	KIRGIZİSTAN/KYRGYZSTAN
Prof. Dr. Galib SAYILOV	AZERBAYCAN/AZERBAIJAN
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ	TÜRKİYE/TÜRKİYE
Prof. Dr. Muhtar MIROV	KAZAKİSTAN/KAZAKHISTAN
Prof. Dr. Obidjon SOFİYEYEV	ÖZBEKİSTAN/UZBEKISTAN
Prof. Dr. Radık GALİULLİN	TATARİSTAN/TATARISTAN
Prof. Dr. Rahimmammet KÜRENOV	TÜRKMENİSTAN/TURKMENISTAN
Prof. Dr. Redzeb SKRİJELJ	SIRBİSTAN/SERBIA
Prof. Dr. Rif AXMADİEV	BAŞKURDİSTAN/ BASHKORTOSTAN
Prof. Dr. Roza Zh. KURMANKULOVA	KAZAKİSTAN/KAZAKHISTAN
Prof. Dr. Nübar HAKİMOVA	AZERBAYCAN/AZERBAIJAN
Prof. Dr. Svetlana Petrovna ANZOROVA	RUSYA/RUSSIA
Assoc. Prof. Dr. Gülşen EMİNOVA	AZERBAYCAN/AZERBAIJAN
Assoc. Prof. Dr. Hankişi MEMMEDOV	AZERBAYCAN/AZERBAIJAN
Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI	TÜRKİYE/TÜRKİYE
Assoc. Prof. Dr. Liliana BOSCAN	ROMANYA/ ROMANIA
Assoc. Prof. Dr. Naile HÜSEYNOVA	AZERBAYCAN/AZERBAIJAN
Assoc. Prof. Dr. Kakajan JANBEKOV	TÜRKMENİSTAN/TURKMENISTAN
Assoc. Prof. Dr. Selim BEZERAJ	KOSOVA/KOSOVO
Assoc. Prof. Dr. Zümrüd MANSİMOVA	AZERBAYCAN/AZERBAIJAN
Asst. Prof. Dr. Ali TOPÇUK	ALMANYA/GERMANY
Dr. Moslem SARBAST	MACARİSTAN/HUNGARY
Dr. Radenko ŠČEKIĆ	KARADAĞ/ MONTENEGRO
Anara A. KARAGULOVA	KAZAKİSTAN/KAZAKHISTAN
Hüseyin BEYOĞLU	IRAK/IRAQ
Necat KEVSEROĞLU	IRAK/IRAQ

Yabancı Dil ve Alan Editörleri / Foreign Language and Field Editors

Prof. Dr. Bekezhan A. AKHAN

KAZAKİSTAN/KAZAKHISTAN

Prof. Dr. Galib SAYILOV

AZERBAYCAN/AZERBAIJAN

Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ

TÜRKİYE/TÜRKİYE

Prof. Dr. Muhtar MIROV

KAZAKİSTAN/KAZAKHISTAN

Assoc. Prof. Dr. Kakajan JANBEKOV

TÜRKMENİSTAN/TURKMENISTAN

Asst. Prof. Dr. Ali TOPÇUK

ALMANYA/GERMANY

Necat KEVSEROĞLU

IRAK/IRAQ

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Refik TURAN (Aksaray Üniversitesi)

Doç. Dr. Beyhan PAMUK (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Şengül EROL (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Aynura HÜSEYNOVA (Pashayeva) (Azerbaycan Diller Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sanem ŞEHRİBANOĞLU (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Umut AYDIN (Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Gülçin ALGAN ÖZKÖK (Selçuk Üniversitesi)

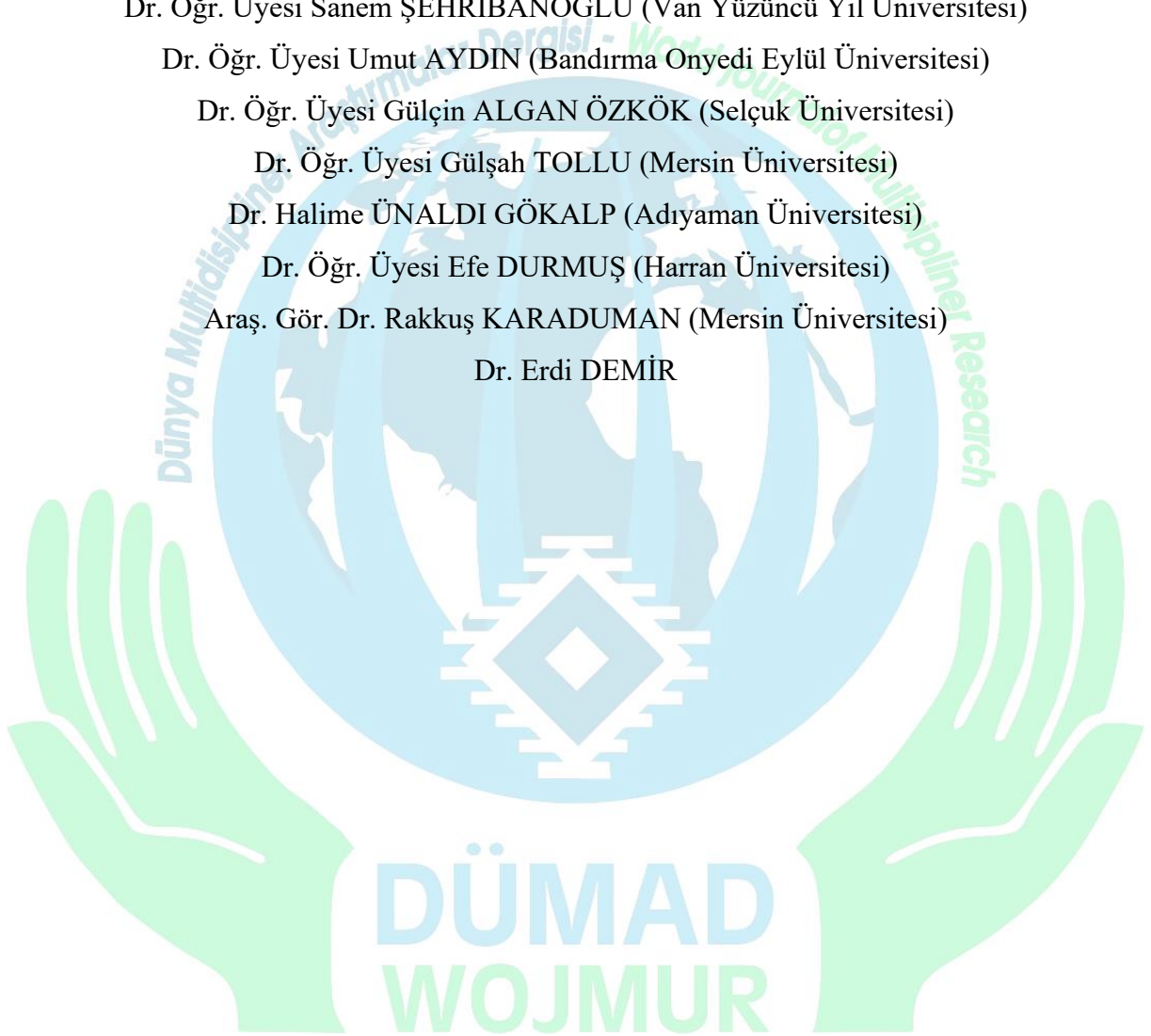
Dr. Öğr. Üyesi Gülşah TOLLU (Mersin Üniversitesi)

Dr. Halime ÜNALDI GÖKALP (Adıyaman Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ (Harran Üniversitesi)

Araş. Gör. Dr. Rakkuş KARADUMAN (Mersin Üniversitesi)

Dr. Erdi DEMİR

Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör ve danışma kurulu sorumlu tutulamaz. *DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı (özel sayı hariç) olacak şekilde yayınlanır.

EDİTÖRDEN

DÜMAD *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*'nin altıncı yayım yılının ikinci yarısında okuyucularımıza Türkçe, İngilizce, Rusça ve Azerbaycan Türkçesi dillerinden oluşan toplamda 4 araştırma, 1 derleme makalesi ve 1 de konferans tebliğinden genişletilmiş makale sunduk. Çalışmalarıyla hem dergimize destek olan hem de bilimsel birikime hizmet eden değerli yazarlarımıza ve makalelerin değerlendirme sürecinde kıymetli vakitlerini ayırarak desteklerini esirgemeyen hakemlerimize teşekkür ederiz.

İyi okumalar...

30/12/2024

Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER
(Baş Editör)

DÜMAD
WOJMUR

İÇİNDEKİLER / INDEX

Arastırma Makaleleri / Research Articles

Sedat BİLİNİR

Significant Developments In Medieval Textile Activities And The Effect Of Turks On These Developments 1-27

Salide ŞERİFOVA

Azərbaycan'da Roman Janrının Meydana Gəlməsi 28-48

Namiq AHMEDOV

ТУРЕЦКАЯ ТЕМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЕ, В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ ГАЗЕТЫ «КОММУНИСТ»).....49-60

Burcu ERBEN& Bülent SEZEN

Minimum Kapsama Ağacı Yöntemi ile Kampüs Alanında Ağ Planlaması 61-81

Derleme Makaleleri / Review Articles

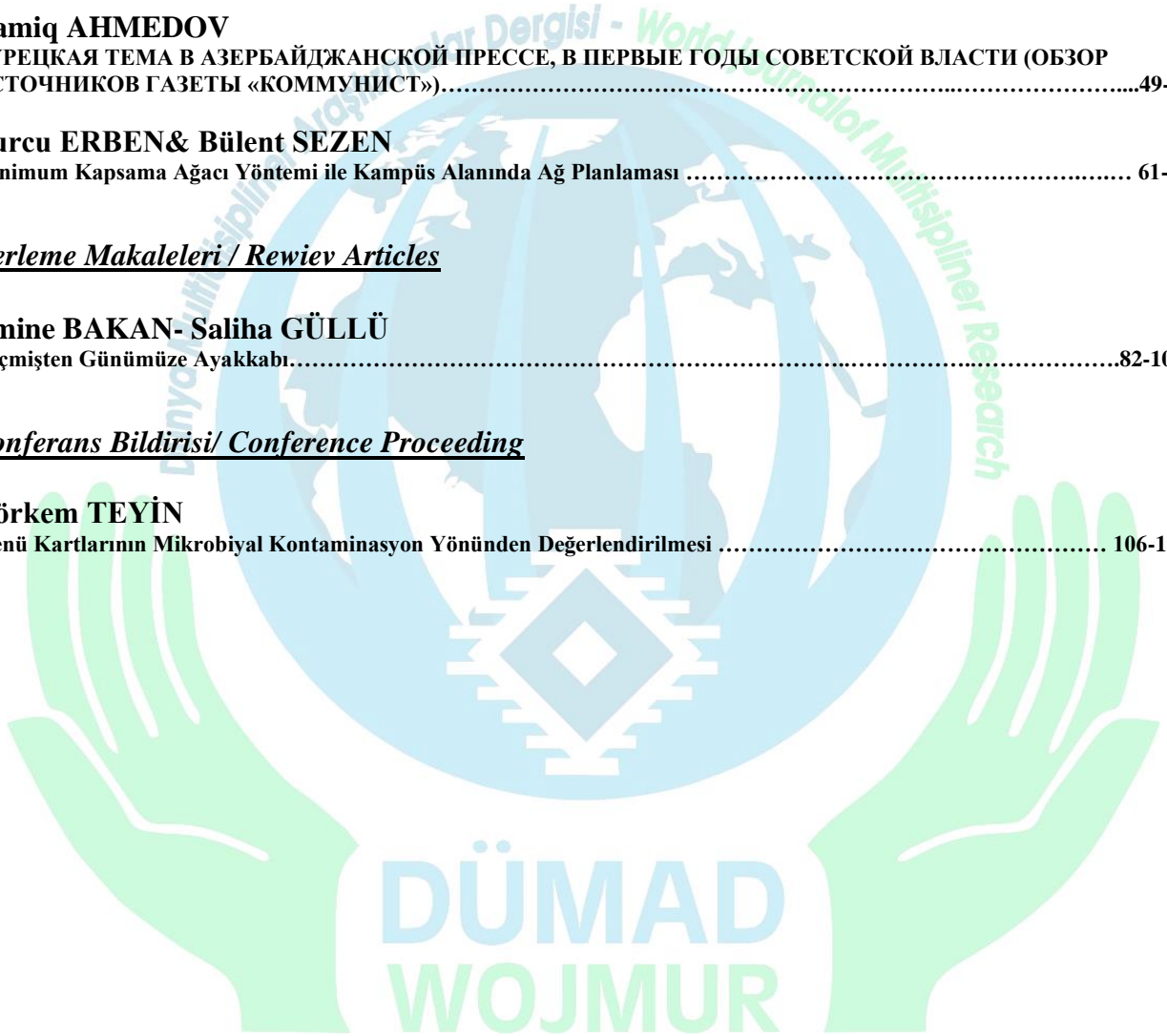
Emine BAKAN- Saliha GÜLLÜ

Geçmişten Günümüze Ayakkabı.....82-105

Konferans Bildirisi/ Conference Proceeding

Görkem TEYİN

Menü Kartlarının Mikrobiyal Kontaminasyon Yönünden Değerlendirilmesi 106-117

SIGNIFICANT DEVELOPMENTS IN MEDIEVAL TEXTILE ACTIVITIES AND THE EFFECT OF TURKS ON THESE DEVELOPMENTS

ORTAÇAĞ TEKSTİL FAALİYETLERİNE DAİR ÖNEMLİ GELİŞMELER VE BU GELİŞMELERE TÜRKLERİN ETKİSİ

Sedat BİLİNİR*

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 12/07/2024; Düzeltme/Revised: 30/10/2024
Kabul/Accepted: 23/12/2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Cite as: Bilinir, S. (2024). Significant developments in medieval textile activities and the effect of Turks on these developments. DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 1-27. <https://doi.org/10.58853/dumad.1515230>

Abstract

Clothing, which is one of the most basic needs of human beings, has developed every period since the existence of humanity and has continued to the present day. In the study, the medieval period of clothing-textiles and the developments in the Egyptian region within this period were discussed. One of the reasons why Egypt is an Egypt-centred study is that it has a coast to the Eastern Mediterranean and is located in a strategic position between the Middle East, Asia and Europe. With this feature, it has hosted a blended structure where many different religions and races live together. In the Middle Ages, Egypt was also renowned as a producer of high-quality textiles. With their unique styles and variety of clothes, they were among the countries that sewed the most famous, most popular and demanded clothes of the period. They left their mark on the period with their colourful fabrics, dyeing techniques and ancient linen clothing traditions. In this study, while the textile activities in

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sedatbilinir@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0002-2327-9038

Egypt are discussed in general, it is also tried to include the very different textile products produced by Christians and Muslims working together in this sector in Egypt by reflecting their own traditions on the clothes they produce and blending them together. In the period within the scope of the subject, the activities of the Turks, Arabs and Byzantium in the field of textiles are also included.

Keywords: Textile, Fabric, Egypt, Turks, Copts, Byzantium.

Özet

İnsanoğlunun en temel ihtiyaçlarından bir tanesi olan giyim, insanlığın var oluşundan beri her dönem gelişerek günümüze kadar süre gelmiştir. Çalışmada giyim-tekstil konusunun Orta Çağ dönemi, bu dönem içerisinde de Mısır bölgesindeki gelişmeler ele alındı. Mısır merkezli bir çalışma olmasının sebeplerinden bir tanesi Doğu Akdeniz'e kıyısı olması, Orta Doğu, Asya ile Avrupa arasında stratejik bir konumda bulunmasıdır. Bu özelliği ile Mısır pek çok farklı din ve ırkın bir arada yaşadığı harmanlanmış bir yapıya ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Orta Çağ'da Mısır, çok kaliteli tekstil ürünleri üreten ülke olarak ün salmıştı. Kendilerine has tarzları ve kıyafet çeşitliliğiyle dönemin en ünlü, en çok ilgi ve talep gören kıyafetlerini diken ülkeler arasında yer almaktaydı. Renkli kumaşları, kıyafetlerde boya teknikleri ve kadim keten kıyafet gelenekleri ile döneme damgalarını vurmuşlardı. Çalışmada genel olarak Mısır'daki tekstil faaliyetleri ele alınırken ayrıca Mısır'da bu sektörde birlikte çalışan Hristiyanların ve Müslümanların kendi geleneklerini de ürettikleri kıyafetlerine yansıtıp birlikte harmanlayarak ortaya çıkardıkları çok farklı tekstil ürünlerine de yer verilmeye çalışılmıştır. Konunun kapsamı dâhilinde bulunan dönemde ise ağırlıklı olarak tekstil alanında Türklerin, Arapların ve Bizans'ın bu alandaki faaliyetlerine de yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tekstil, Kumaş, Mısır, Türkler, Kıptiler, Bizans.

Introduction

Clothing is one of the three basic needs of human beings. As in other periods, clothing played a very important role in the Middle Ages, especially in inter-state political and economic relations. As nations commenced sharing their distinctive textile styles, fabric varieties, and production methodologies with one another, a noticeable proliferation of diversity ensued, leading to heightened demands in this realm. In this context, Egypt's distinctive production methods, coupled with the superior quality and diverse range of its textile fabrics, garnered considerable attention.

Europe used to buy textiles from Egypt¹, especially ones whose raw material was flax. Generally, the Middle East focused its textile production on cotton and silk materials. Cotton and silk production and trade were preferred and intensively practiced (Watson, 1983, p.43; Koslin and Snyder, 2002, p. 95). In addition to these, Egypt placed particular emphasis on flax production. Egypt's climate is also very favourable for flax production. Moreover, the use of flax in Egypt had become an ancient tradition as it had been practised for almost a thousand years. For these reasons, in the Middle Ages, Egypt was mostly associated with flax as a textile raw material and was called the "Land of Flax" (Snyder, 2002, p. 95-95).

In the field of textiles, the Middle East was much more advanced than Europe. We can also see this from the trade of that period. There is information that the fabrics found in many European countries came from the Middle East. As an example, we can show the silk fabrics found in Ireland in the IXth and Xth centuries. It is known that these silk fabrics found in Ireland were brought from the Middle East and even Egypt (Netherton and Owen- Crocker, 2006, p. 25). Here, we observe that Egypt was esteemed not only for its linen but also for its silk and cotton textiles.

During the Middle Ages, Middle Eastern countries held the foremost position in silk production and trade, surpassing not only Europe but also the rest of the world. This enabled the

---

¹ Egypt was conquered by the Islamic armies with an army of about four thousand people commanded by Amr b. As, Yazid b. Abu Sufyan, Amr b. Rabia and some Companions during the reign of Caliph Hazrat Umar. See. Kudâme İbn Cafer. (2018). Kitabü'l Harac. Trns. Ramazan Şeşen. İstanbul. Yeditepe Publication. p.55-56.

Muslim world to become the world's largest silk traders in textiles as well as in other fields in the Middle Ages (Durant, 1974, p. 142).

Under Arab control, Egypt became very good at textiles, but it is important to emphasize that it was during the reign of the Turkish ruler Ahmad ibn Tulun that Egypt experienced its most brilliant period in the Middle Ages. Egypt became a country with huge revenues not only in textiles but also in agriculture, trade, production and exports (Ashtor, 1976, p. 127). In our study, we endeavour to explore the collaborative efforts of individuals from diverse racial and religious backgrounds in Egypt, whose textile productions left an indelible imprint on the era. We aim to elucidate how they amalgamated their distinct cultural and traditional elements to create textile products and techniques that reflect the rich tapestry of their shared experiences.

The Impact of Turkish Dominance on the Egyptian Textile Industry

The Tulunids ruled in Egypt between 868-904. During this period when the Turks dominated Egypt, many Turkish craftsmen from different countries came to Egypt and started to exhibit their skills here. Undoubtedly, this progression ushered in new experiences for Egypt, one of which was the craft of textile weaving. Ahmad ibn Tulun followed this process closely and gave more weight to the textile-weaving industry, which had a great place in the country's economy, and made great efforts in its development. With his efforts, the textile-weaving industry played a major role in the development of the Egyptian economy (Brockelmann, 1964, p. 128). Ibn Battuta listed five cities that have kept the Egyptian economy afloat. These are Tinnis, Dimyat, Alexandria, Dabik and Fayyum. These cities named by Ibn Battuta were already the most famous textile cities of Egypt. For example, silk fabric called Kimha, woven with mixed gold or silver threads, is produced in Alexandria (İbn Tagrıberdi, 2013, p. 417). The fact that Ibn Battuta made the determination shows that Egypt was able to maintain this feature in textiles for centuries (İbn Battuta, 2004, p. 45). In addition to these cities, there was also the city of Abbase founded by the Tolunids. Abbase was the name of Ahmed b. Tolun's daughter (Abu'l-Fidâ, 2017, p.110).

Egypt already had very skilled textile craftsmen. This segment was mostly composed of Copts². Upon amalgamating the techniques of the Turks with the expertise of the Copts in this domain, the result was the emergence of exceptionally beautiful and high-quality textile products. Ahmad ibn Tulun adeptly harmonized the distinct elements of these two traditions, resulting in a seamless balance of craftsmanship and aesthetic appeal. He neither kept the Turks away from the textile field nor alienated the Copts by inviting them. On the contrary, he often benefited from the Copts' experience in textiles. The Coptic craftsmen diligently persevered in their craft, imparting their wealth of experience to the newly arrived Turkish artisans. Blended textiles from both cultures began to emerge. In addition, the clothes worn by Muslims were similar to Coptic clothes (Atiya, 2005, p. 104). Naturally, this harmonious collaboration resonated across neighboring lands, attracting an influx of Turkish artisans to Egypt's textile-weaving sector.

During the reign of Ahmad ibn Tulun, the environment of free thought in Egypt, the ability of citizens from all walks of life to freely fulfill their religious beliefs, to worship without having to hide their religious beliefs and without fear, and the importance given to equality in taxes and the justice system led to an increase in the welfare of the Egyptian people and more income for the country's economy in every field. Examining Ahmad ibn Tulun's foreign policy reveals his strategic capture of the African trade routes traversing Egypt and Syria. Thus, this strategic move resulted in a significant economic influx. While Syria boasted a considerable production of silk textile goods, its export figures did not rival those of Egypt, despite its active participation in the trade. Silk was not part of Syria's traditional industry because there was no silkworm farming in Syria. These were mostly silks brought from China (Yusuf, 1985, p. 64- 65).

Textiles held a paramount position in the Egyptian economy; however, alongside this, the Tulunids demonstrated prowess in other domains such as metalwork, weapon crafting, handicrafts, and ornamentation (Tabakoğlu, 2005, p. 76). In addition to these, many ruined villages, towns, cities

---

² The name given to the indigenous Christian people of Egypt in the Middle Ages. See The Encyclopedia of Islam, Volume XXV, Article "Copts", p. 423 - 425 for the meaning of the name Copt, its origin and detailed information about the Coptic people.

and castles were repaired, dams were built, and bridges were repaired. Certainly, these advancements had a favorable impact on the economy, leading to a notable increase in tax revenues. During the Tulunid period, 4.3 million dinars were collected from Egypt (Ibn Fazlân, 2020, p. 243; Ibn Zûlâk, 1996, p. 29; Sağlam, 2020, p. 24- 25). This was an extraordinary amount in the Middle Ages. While it might be deemed expected to attain such figures from a sizable and fertile nation like Egypt, it's crucial to underscore that Egypt did not experience such prosperity neither before nor after the reign of Ahmad ibn Tulun. This shows us that such a result can only be achieved if this potential is used in a correct, planned and just manner. In addition, almost all of the Egyptian people were Arabs, only the state rulers and some of the armies were Turks. Despite this, there were still many Christians in Egypt. Despite these disparities, bolstering the country's economy and military to such a degree poses a formidable challenge.

During the era of Ahmad ibn Tulun, Egypt's strength in agriculture was evident. Abu'l Hassan ibn al-Mudebbir, the state official overseeing Egypt's financial affairs, remarked: "If all the land of Egypt were cultivated, its product would suffice for the world. 18 million feddân³ of Egyptian land can be cultivated. There are only 2 million feddân in our time" (Ibn Hawqal, 2017, p. 138), which clearly states the extent of the situation.

The plight of the craftsmen who sustain Egypt's economy (Copts)

The Muslim Arab conquest of Egypt in 641, under the caliphate of Hazrat Umar, did not precipitate a significant alteration in the living conditions of the indigenous Coptic Christian population. Particularly in their daily lives and among the tradesmen, many Coptic Christians

---

³ Feddân was an ancient unit of area measurement. It was mostly used in Egypt and Syria. The origin of the word is known to be derived from Arabic or Aramaic. In ancient times, it was used for the area that an ox or a pair of oxen could plow. This situation had different names. The area that could be plowed by a pair of oxen was called Feddân-ı Rumân-î, the area plowed all day long was called Feddân-ı İslâmî, and the area plowed from morning until noon was called Feddân-ı Hurrâs. Feddân was used especially in Egypt after the Islamic conquests to measure agricultural areas or to determine the areas of tribute. The measurement of Feddân varied according to time and country. On average, 1 Feddân corresponded to 5929 square meters. For detailed information about Feddân, see Cengiz Kallek, "Feddân", DİA, C. XII, İstanbul 1995, p.293-294

persisted in practicing the same professions as before the Arab conquest. There was no change in their organization. On the contrary, the Arabs preferred Coptic craftsmen in the construction of architectural structures such as mosques, palaces and weaving workshops in Egypt, as well as in the fabric production of these weaving workshops. They even allowed the Copts to use their own style in most of the productions. Once more, the Copts played a prominent role in the production of embroidered fabrics. (Dimand, 1982, p. 249; Sağlam, 2020, p. 27).

Despite their prominence in the textile industry and diligent work ethic, the Copts typically remained among the poorest and most marginalized segments of society in Egypt. Regardless of who ruled Egypt, the Copts were made to work for a pittance in return for their services. In this period, they were employed for a daily wage of half a dirham (Lewis, 2009, p. 121). The dresses embroidered by Coptic craftsmen were highly appreciated. Today, many museums have examples of dresses made by Coptic workers and their craftsmanship is still admired. The materials used by the Coptic craftsmen were mainly linen and wool. When describing the exquisite motifs adorning the vibrant garments embroidered by the Copts during this era, the phrase "It competes with paintings" was employed to convey their exceptional artistry and visual appeal. It is observed that the shade of brown was used more in daily clothes (Atiya, 2005, p. 156- 157). As mentioned in the IXth century, it was possible to see the Coptic style in the embroidery of clothes. It is highly probable that Coptic fabric craftsmen made these styles in their own traditional style. Among the extant examples of such products, textiles featuring the figure of a peacock are particularly renowned (Dimand, 1982, p. 252-253).

The story of the smell of fish and the difficult working conditions of Copts

Where does the smell of Coptic fabric come from?

The techniques and craftsmanship of the Coptic cloth workers were commendable; however, their cleanliness left much to be desired. Several travelers who observed the Copts concurred that these workers were unclean and untidy. An intriguing aspect about these workers was revealed: Particularly in the city of Tinnis, workers consumed a notable amount of fish during their meal breaks,

likely influenced by the city's peninsular geography. However, they would eat this fatty fish with their hands, not with cutlery, as one might expect. While such practices might have been commonplace, it is noteworthy that after consuming oily fish with their hands, these workers proceeded directly to the weaving workshops without washing their hands, potentially compromising the cleanliness of the textiles they produced. Thus, the smell of oily fish permeated the fabrics woven in these workshops (Ashtor, 1976, p. 153). The interesting thing is that this smell became identified with the fabrics over time and became known as the smell of Tinnis fabric.

Working Conditions of Copts

Workers in the textile sector were employed under harsh conditions and with low wages. They also did not have the right to go and work in another workshop other than the one they were working in. In other words, they were not allowed to go to other workshops if they did not like the conditions. This situation was considered surprising even at that time. Indeed, even in the most strenuous occupations of the period, such as mining and construction work, the working conditions were comparatively less demanding. If construction and mining workers did not like the conditions, they could quit at any time or start working in a different construction site. In textiles, however, it was absolutely impossible to move to another workshop or another master.

In comparison, the rules were very strict in the weaving workshops. Egypt exported textiles almost all over the world. It had thousands of workshops and tens of thousands of workers. Workers were employed for so long and under such harsh conditions that production was continuous and mass-produced. A work stoppage or interruption would have been a huge loss and could even cause diplomatic problems between countries. For these reasons, the workers at the bottom of this sector were almost like slaves. Private life for these workers was almost non-existent. Workers were strictly prohibited from removing small fabric remnants leftover from the weaving process out of the workshops, or attempting to sell these remnants, even if they were destined to be discarded as waste. Even if there was fabric to be thrown away, it was forbidden to take fabric out of the workshop.

In our research, we have seen that the same situation was experienced in Ancient Egypt hundreds of years ago and that this situation became almost a fate for the workers working in this sector in Egypt. The more interesting part of the matter is that in Ancient Egypt, workers were employed under very harsh conditions (working for long periods of time without breaks, inadequate food, unhealthy housing, etc.) and since they mainly ate fish and touched the fabrics without washing their hands, the smell of fish and its oil permeated the fabrics (Dölen, 1992, p. 462). It is intriguing to observe that this tradition persisted in Egypt for centuries, with no discernible alterations made to the working conditions or diet of the workers. However, the Copts experienced their most comfortable period during the Abbasid rule followed by the rule of the Tulunids and the Ikhshids.

Workers were divided into various classes and were paid according to their class. Artisans also worked on behalf of the state, not on their own account. Some of them worked for a set daily wage, while others were paid by the piece they produced. During the 8th, 9th, and 10th centuries, the salaries of high-ranking officials were notably generous; however, a decline in salaries occurred, particularly following the reign of the Tulunids and Ikhshids, beginning from the latter half of the 10th century onwards (Ashtor, 1976, p. 153). In general, the period after the Tulunid rule was already characterized by a decline in almost every field in Egypt. Manufacturing in textiles was very heavy and required mastery. The workers in these workshops had to devote all their labor and time to this work with great patience.

While the situation for the workers was so harsh and strict, the civil servants in charge of the workshops, on the contrary, had more rights and their salaries were almost the highest among all Egyptian civil servants. In addition, these officials had almost a hundred workers under their command, all of whom were responsible for carrying out the orders of the head official in the workshops in different towns. The responsibilities of these officials were also high, for example, ships were placed at their disposal for the transportation and supply of products. Ship types called "Asārī Düt mās" and "Dekkāsāt" were allocated to them for this task. The captains and crew of these ships received their salaries from the divan (Bakır, 2005, p. 208- 209). In addition to these high-ranking responsible officials, we can gain further insight into the plight of field workers through a quote

attributed to Makrizi. Al-Maqrizi generally divides the people in Egypt into 7 classes according to their income. In the first part, he counts the people in power, that is, the people of the state. In the second section, there are rich merchants and wealthy people. The third group included merchants and middling people. It is noted that within this third section, there were also cloth merchants, often described as minor artisans who received salaries. In the fourth section were farmers, in the fifth section, the impoverished and military factions, in the sixth section, artisans and wage earners, and in the seventh section, the destitute (Maqrizī, 2021, p. 87). As seen here, cloth merchants were in the third class.

Al-Maqrizī said of this third class of cloth merchants: “They live on what they earn as profit during these hardships. One of them would try to make as much profit as he could, and after a few hours on the same day, he would have to consume what he earned for his necessary expenses. This is enough for him if he does not have to borrow for the rest of his needs. As the ancients say, he is content with his situation” (Maqrizī, 2021, p. 89). It is interesting to note that while the textile industry can almost single-handedly make a country rich, the workers in this sector worked for a pittance.

Tulunid Textile Style in Egypt

During their reign, the Tulunids cultivated a distinctive style, particularly evident in the intricate human and animal motifs woven into fabric, thereby showcasing a unique aesthetic in their textile productions. In addition, linen tunics of various sizes, headscarves and curtains woven for churches were among the most preferred textile products (Atiya, 2005, p.156-157). Weavers were skilled in weaving both plain and figured fabrics, especially from linen and hemp fibers. The lotus flower form was the most common motif in Egyptian floral decoration (Ward, 1909, p. 89).

An intriguing example of Tulunid production influenced by Coptic traditions is a sizeable portion of a black wool scarf or shawl, adorned with four ribbons of varying widths intricately woven from wool and linen in an array of colours. The main band is decorated with medallions with different ornamental motifs woven in white, yellow and black on a red background, separated by different bird shapes. This circle is surrounded by a white kufic inscription on a black background (Dimand, 1982,

251). In another distinct depiction, human, animal, floral, avian, and abstract vein motifs were intricately woven within hexagonal fields. These are exhibited in various museums as examples of the fabric fragments from that period that have survived to the present day.

Clothes that are not allowed to be sewn without the Sultan's Seal (Shataviyya)

In Egypt, there is mention of a garment known as the "Shataviyya," crafted from exceptionally high-quality cotton. The Shataviyya was named after the region called Shata, where quality cotton was produced. The Shataviyya was so valuable that Coptic craftsmen would not sew it without the sultan's seal. They even had to sell these precious cotton garments through brokers with whom they had an agreement. The sultan's representative was present and recorded every sale. A unique tax, under a distinct denomination, was levied on those who meticulously tended to the cotton utilized as the raw material for the shatawiyyah, gathering and compressing it into bales (Muqaddesī, 2015, p. 236). The raw materials used in the preparation of these garments were in a different category like the garment itself.

Gold Stranded Fabrics (Bedne)

One of the most famous garments sewn in Tinnis was the "Bedne". The gold-stringed cloth was planted only for the Caliphs (Nâsir-I Khosrav, 1967, p. 128; Dimand, 1982, p. 250; Sağlam, 2008, p. 37).

While special fabrics were preferred for caliphs, palace officials and high-ranking commanders, general fabrics were used for the general public (Ülgen, 2008, p. 37). In other words, the fabric quality of the clothes worn by palace officials and commoners was not the same. Shirts made of linen and gold glaze were worth approximately one thousand Moorish dinars. One of the reasons why these shirts were so expensive, besides the quality of the fabric used, was that only two ounces of linen was used. All the other materials were gold. Bedne was woven in the form of a shirt. Two uggiye eriş and argach (lehme) rope were used to weave this fabric. The price of these Bednees was approximately one thousand dinars (Elçibey, 1997, p. 149). Again, the value of the turbans woven

for the caliph was five hundred Moorish dinars (Bakır, 2005, p. 204). These were very considerable amounts at that time. In addition to the fabrics specific to Egypt, Egypt's textile industrial zones started to produce fabrics specific to different regions and cities in the following periods. Some special silk fabrics in Byzantium were even produced by imitating fabrics from the Palestinian region (Ashtor, 1976, p. 198). Byzantium was very interested in the fabrics produced in the Middle East during this period and closely followed the developments in the field of textiles.

Sewing the Cover of the Ka'bah

The quality of Tinnis fabrics was well known in the Islamic geography for many years. The Caliph Umar had specifically requested that the embroidered silk cover of the Kaaba be brought from Egypt (Tignor, 2011, p. 143). Hence, Egyptian fabric attained the esteemed status of adorning the Kaaba. There were even some interesting stories about this issue. For example, it is stated that the names of some Abbasid caliphs were embroidered on the Kaaba cloth. This way, pilgrims coming to the Ka'bah on pilgrimage would see the name of the caliph on the cover (Yedida, 2003, p. 126). For this reason, it is emphasized that the caliphs attached great importance to this. The absence of the caliph's name embroidered on these cloths sent from Egypt to enshroud the Kaaba symbolized defiance, rebellion, and disobedience. This meant a great loss of reputation for the caliph. In Egypt, Tinnis workshops were chosen for this important process. It was usually decided that the Kaaba cover would be sewn every year in the city of Tinnis with fabrics produced in Tinnis. In line with this demand, approximately 5,000 looms in Tinnis worked day and night with great care and attention to sew the Ka'bah cover. Some of the workshops in Tinnis would also quit their jobs to help in the sewing of the Ka'bah cloth. One of these workshops was in the town of Tūna in Tinnis. In this context, the fabric export figures of Tinnis reached very high figures.

From Tinnis to Iraq alone, an average of 30 dinars worth of cloth was exported annually (Dimand, 1982, p. 250; Ashtor, 1976, p. 152; Bakır, 2005, p. 206-207; Sağlam, 2020, p. 27; Hasan, 1985, p. 260; Mazaherî, 1972, p. 333). For sure, the reason for this was not only the quality of the fabric but also its prestige. Because sewing covers for the Kaaba was a great prestige in the Islamic

world. In fact, there was a race among states to sew covers for the Kaaba and this race started in the Middle Ages and continued until the Modern Age (Robinson, 2005, p. 183). Many of the finest fabrics exported from Egypt were produced in small, highly specialized workshops where spinning, weaving, dyeing and embroidery were carried out in separate work units. Customers individually ordered special pieces from the best of these specialized artisans (Tignor, 2011, p. 143). Some of the Arab geographers sometimes had to limit their praise of Tinnis for fear of the Abbasid caliphs. Nevertheless, it is clear from their praise that Tinnis was the Baghdad of Islamic geography in the textile industry (Ashtor, 1976, p. 199; Yusuf, 1985, p. 64- 65). Baghdad also held an important place in textiles. Like in Egypt, certain neighborhoods were so known for specific fabrics that the fabric took on the neighborhood's name. For example, "Attabi fabric" and the "Attabi silk carpet" were highly famous during this period. These textiles were crafted using a firm, red-and-yellow-colored fabric, specifically woven in Baghdad's Attabiye district. This is why it came to be known as "Attabiye fabric." (İbn Tagrıberdi, 2013, p. 58).

Clothes that require waiting in line for years even if they were paid for

Tinnis fabric became so famous that even those who could afford it sometimes could not get the fabric they wanted or had to wait for years. Those who paid had to wait for their turn. One of the examples about this in the sources is as follows: The Moroccan ruler of the period was very interested in the famous fabrics of Tinnis. He requested an outfit to be tailored specially for him. He sent his men to Tinnis with 20 thousand dinars to order the clothes he wanted to be specially sewn, and his men were only able to return to Morocco 2 years later with the clothes, which had already been ordered and the money was more than ready (Muqaddesî, 2015, p. 216; Nâsır-ı Husrev, 1967, p. 54). Considering the time and money the rulers spent on these clothes, it can be understood that they also used these clothes as a sign of power.

Interesting Information about Flax in Egyptian Mythology

Flax is the oldest plant among fiber crops. The flax plant likes abundant water and deep alluvial soil. In the accounts provided by chroniclers, there is a deliberate emphasis on the abundance

of flax in Egypt, often symbolizing Egypt itself due to the prevalence of this crop in the region. Indeed, it is known that flax has a history of almost 5 thousand years in Egypt. Moreover, papyrus, cultivated in the Nile Delta and Dimyat regions of Egypt, was also utilized in the production of linen paper (Wickham, 2005, p. 764, 765). Papyrus was the monopoly of Egypt (Mc Evedy, 2004, p. 22). As commonly understood, Egypt is the foremost nation associated with the practice of mummification. The primary material utilized for the embalming cloths employed in ancient Egypt was also composed of linen. Within the tomb of Tutankhamun in Egypt, there exists a linen cloth measuring 2 meters by 7 meters. The history of this tomb is estimated to date back to 1346 BC⁴ (İbn Havkal, 2017, p. 160; Dölen, 1992, p. 275). However, linen was very valuable in this period and was a type of fabric that could only be used by the clergy and noble class except for mummification (Dölen, 1992, p. 105). Flax also has an important place in Egyptian mythology. According to mythology, linen was an invention of the gods, and they created it for themselves and sent it to the world (Dölen, 1992, p. 277). The rationale behind the preference of kings to be embalmed with linen and the exclusive association of linen fabric with royalty can be attributed to this information.

Misunderstandings about Tiraz Clothes

While special clothes were sewn for the rulers and clergy in Egypt, special quality clothes were also sewn for commanders and high-ranking state officials. The garments tailored specifically for monarchs were adorned with their personal emblems, known as shiars, and Egypt maintained unparalleled leadership in this regard, never relinquishing its prominence to any other nation (Ross Lewis, 1951, p. 171; Bakır, 2005, p. 189). However, remarkably, the motifs adorning these garments, long mistaken for decorative embellishments, were later discovered to be Greek inscriptions. This revelation occurred during the reign of Umayyad Caliph Abdulmalik, prompting an immediate cessation of this practice by the direct decree of Caliph Abdulmalik himself. Abd al-Aziz b. Marwan, who was the governor of Egypt during this period (685-705), took immediate action with the order

---

⁴ For detailed information about the period See Hüsrem Çelik, *Eskiçağ'da Anadolu'da Dokuma* (M.Ö. 1974-1719), Denizli Pamukkale Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014.

he received from the caliph and removed the Greek inscriptions from the Qirāz with his instructions to all workshops, and after this date, new models with Arabic words embroidered with Arabic letters began to be produced in the Qirāz workshops (Zeydan, 1971, p. 190). Thus, this inadvertent continuation of the Greek tradition in the attire intended for the Muslim world was brought to an abrupt halt.

In fact, the same was true for the Greeks; Byzantium was very interested in Egyptian textiles. For this reason, Byzantium imported very large quantities of textile products from Egypt. Especially in the XIth century, it was more oriented towards this market. Byzantium's imported garments often had animal motifs with iconography, as well as kufic bands with Islamic ornaments. The name of the maker

was also inscribed on the garment in kufic script (Tez, 2001, p. 218).

The head of Tiraz who made the governor stand on his feet-Tiraz outfits shape state politics

The duties and responsibilities of the head of al-Tirāz were quite high. Particularly when garments and textiles were being prepared for the caliphs and high-ranking state officials, the governor of the city would act as a guarantor for the quality of the fabrics procured by the head of the Tārāz before the shipment process commenced (Bilindir, 2022, p. 55). In the presence of state officials, the cloth bundles were opened, and final checks were made. It is an important detail to see the hierarchy between them that the chairman of the Tārāz was sitting in his chair and the governor was standing next to him (Ross Lewis, 1951, p. 207; Bakır, 2005, p. 211).

Tiraz clothes were not only textiles but also had political significance. This is why they were under such strict control. Mistakes in these clothes could affect inter-state relations. The names of the caliphs were intricately embroidered on the special Tiraz garments tailored for the rulers, signifying a crucial detail of distinction and honor. An illustration of the significance of this practice can be demonstrated through the actions of Ahmad ibn Tulun. When his relations with the Abbasid caliphate soured, he omitted the names of the Abbasid caliphs from the khutbahs and had their names removed from the Tiraz garments as well. This was one of the signs of sovereignty, and the removal of the

caliph's name from the Taraaz was a sign of rebellion (Yedida, 2003, p. 126; Hitti, 1970, p. 452). After the khutba and the coin, the most important sign of sovereignty was the Tyrāz. The name or pseudonym of the sovereign was embroidered on these clothes in gold. This was as formal and important as the ranks embroidered on military uniforms today (Zeydan, 1971, p. 177, 189; Elçibey, 1997, p. 149). Just as the removal of ranks from military uniforms stripped them of their significance and officiality, similarly, the absence of the ruler's titles embroidered on the Tiraz garments rendered them devoid of official recognition. Consequently, this development prompted an immediate reaction in Baghdad, leading Caliph al-Mu'tamid to issue orders for Ahmad ibn Tulun to be denounced in the Friday sermons (İbnü'l Esîr, 1991, p. 334). This example vividly illustrates the significance of Tiraz attire in shaping inter-state relations.

The Preparation of Colourful Clothes in Textiles and Byzantine Value of Silk

Many different colour derivation methods were used in this period to produce high quality-colored clothes. The most widely used and appreciated alum in the industry during this period was the alum produced in Egypt. Alum was one of the first chemical compounds known and obtained at that time (Ashtor, 1976, p. 98; Dölen, 1992, p. 461). In addition to soap and potash, alum materials were also used for washing yarns and fabrics (Dölen, 1992, p. 460). To obtain the blue colour in dyes, indigo⁵ and indigo plants were used (Mazahari, 1972, p. 294). To achieve the yellow colour, artisans utilized the flower of the saffron plant and the root of the turmeric plant.

Once Byzantium commenced silk production in Constantinople, it rigorously guarded its production techniques, keeping them confidential and refraining from sharing them with others. Byzantium did not merely regard silk as a textile material. Silk served as a foundational material utilized across various domains within Byzantium. In addition to economic income, it was often included in treaties between countries. Indeed, the immense value attributed to silk, coupled with the

---

⁵ Indigo was the most important dye in medieval Europe during this period. Moreover, indigo was never utilized in Ancient Egypt; rather, Egyptian blue was the preferred pigment. This underscores the prominence of indigo as one of the most utilized raw materials in textiles across a vast geographical expanse for many centuries. See (Dölen, 1992, p. 462, 463).

stringent secrecy surrounding its production techniques, led to its characterization as the "Blood of the Romans" (Kaleli, 2019, p. 219, 220).

The Importance of Purple Colour for Byzantium and the Difficulty of Obtaining Purple Colour in Textiles

Obtaining the purple colour was much more laborious. The purple colour in fabrics was obtained from Murex Trunculus and similar shellfish. However, from 8,000 shellfish, only 1 gram of dye could be obtained (Dölen, 1992, p. 460) and this caused purple clothes to be very rare and their prices to be very high. Byzantine Emperors typically favoured garments dyed in purple using this method. They believed that garments dyed in this manner better reflected their wealth and authority. Byzantium did not regard purple textiles as ordinary fabric. Given its association with authority and power, the use of purple textiles was restricted and not accessible to everyone. Only the elite and courtiers could wear this fabric (Lopez, 1945, p. 1- 42). In Byzantium, those who were tasked with producing purple fabric dye held a highly esteemed and privileged position within the Imperial weaving guild. The craftsmen responsible for this task passed down their expertise from generation to generation, typically from father to son. Indeed, the artisans specializing in purple-coloured textiles adorned with gold embroidery held positions of prominence within the palace (Kaleli, 2019, p. 219).

The Byzantine held the purple colour in high esteem, associating it with everything they deemed significant and prestigious. This included not only textile products but also architectural structures. If fountains, roads, churches, or other structures in Istanbul were adorned with purple colour or purple fabrics, it signified an exceedingly valuable building in Byzantium. In fact, the wives of the emperors would give birth to their future rulers in the purple room. These children were given the title of "Prophyrogennetos or Porphyrogenitus", meaning born in the purple room. For instance, Constantinos, the son of Leo VI, was born in the "purple room" in 905 to his mother Zoe, thereby earning the prestigious title (Güneş, 2021, p. 40; Kaleli, 2019, p. 221).

As such, control was very strict. Even silk producers, highly esteemed in Byzantium, were prohibited from utilizing the colour purple. This also included merchants. Even if they somehow got

their hands on a purple-coloured garment, they had to hand it over to state officials. Certainly, this prohibition extended to silk garments adorned with gold embroidery as well (Güneş, 2021, p. 40). The extraordinary value attributed to purple clothing led to its integration into their religious beliefs. In fact, there was a belief among the people in Byzantium that no evil could spread to anyone who wore purple; this colour was only worthy of those who deserved it by God. Indeed, the sight of these individuals adorned in purple garments was aesthetically pleasing. It was believed that purple crowns and purple caftans were sent to them as gifts from God (Kaleli, 2019, p. 223-224). The exceptional value of purple silk underscores its worth, surpassing even that of currency. The value Byzantium attributed to the colour purple was not limited to these. The documents signed by the Emperor were signed with purple ink. Even the Emperor's private secretary, responsible for correspondence and known as the "Kanikleiosun," was entrusted with safeguarding the purple ink and inkwell. He would stand by the Emperor's side while he signed documents and take back the inkwell and purple ink after the signing was over (Güneş, 2021, p. 63). The people appointed to this task were chosen among the emperor's most trusted men.

Chameleon (Flammable Fabrics)

Egypt had a highly specialized industry in colourful clothing, as well as in other textile fields (Yusuf, 1985, p. 63) In the Egyptian city of Susa, commercial production thrived, boasting numerous weaving houses dedicated to textile manufacturing. The significance of dyes in textiles and the heightened demand for colourful garments is underscored by the fascination surrounding colour-changing fabrics, such as those resembling a chameleon.

In Egypt, a very famous type of linen dress was made from spun linen. This dress was named after the chameleon because it changed into various colours at different times of the day (Dimand, 1982, p. 250; Mazaherî, 1972, p. 332; Ross Lewis, 1951, p. 207). The stamps used to impart this characteristic to the garment were obtained through an intricate and laborious process. These stamps were not available everywhere. Particularly in the Maghreb region, these stamps were collected from chameleons found in a city called Shenterin on the Atlantic Ocean. In fact, these chameleons would

rub against the rocks and shed their scales only on certain days of the year. Especially during these periods, the colourful scales collected from the rocks were used in chameleon outfits. These clothes were very special and became famous in almost every country. There was significant demand for these stamps due to their novelty and allure. It is even documented that the Umayyad Caliphs prohibited the sale of these garments to the Byzantine Empire due to the strained relations with Byzantium, thus denying Byzantium access to these coveted textiles despite its fascination with them (Bakır, 2005, p. 205). As mentioned previously, the Byzantine Emperor, palace dignitaries, and high-ranking officials held a keen interest in textile products originating from the Middle East. The boycott imposed on them in the textile field served as a significant punishment. It could also serve as one of the reasons for initiating warfare. Byzantine emperors were also particularly interested in the linen, wool and silk clothes grown in the Nile Delta. However, their particular interest lay in garments made with Chameleon fabric, a luxury they were deprived of. The technical details regarding the creation of these garments and their colour-changing properties were closely guarded secrets (Bryennios, 2008, p. 172; Özdal, 2019, p. 117). This being the case, the curiosity for this garment increased even more in the Byzantine country. Chameleon cloth was produced in Asyut, a lesser-known town (Dimand, 1982, p. 250; Ashtor, 1976, p. 152). Another name for chameleon fabrics was "flaming fabric". This textile product called chameleon was not produced in any country in the world (Nasser al-Husrev, 1967, p. 55). As a result, the curiosity and fascination surrounding these garments spurred the export of chameleon fabrics to nearly every corner of the world. However, due to the limited availability of the stamps used in their production, these garments were exceedingly expensive and produced in limited quantities compared to others. Consequently, individuals desiring to possess such clothing often had to wait for years.

Conclusion

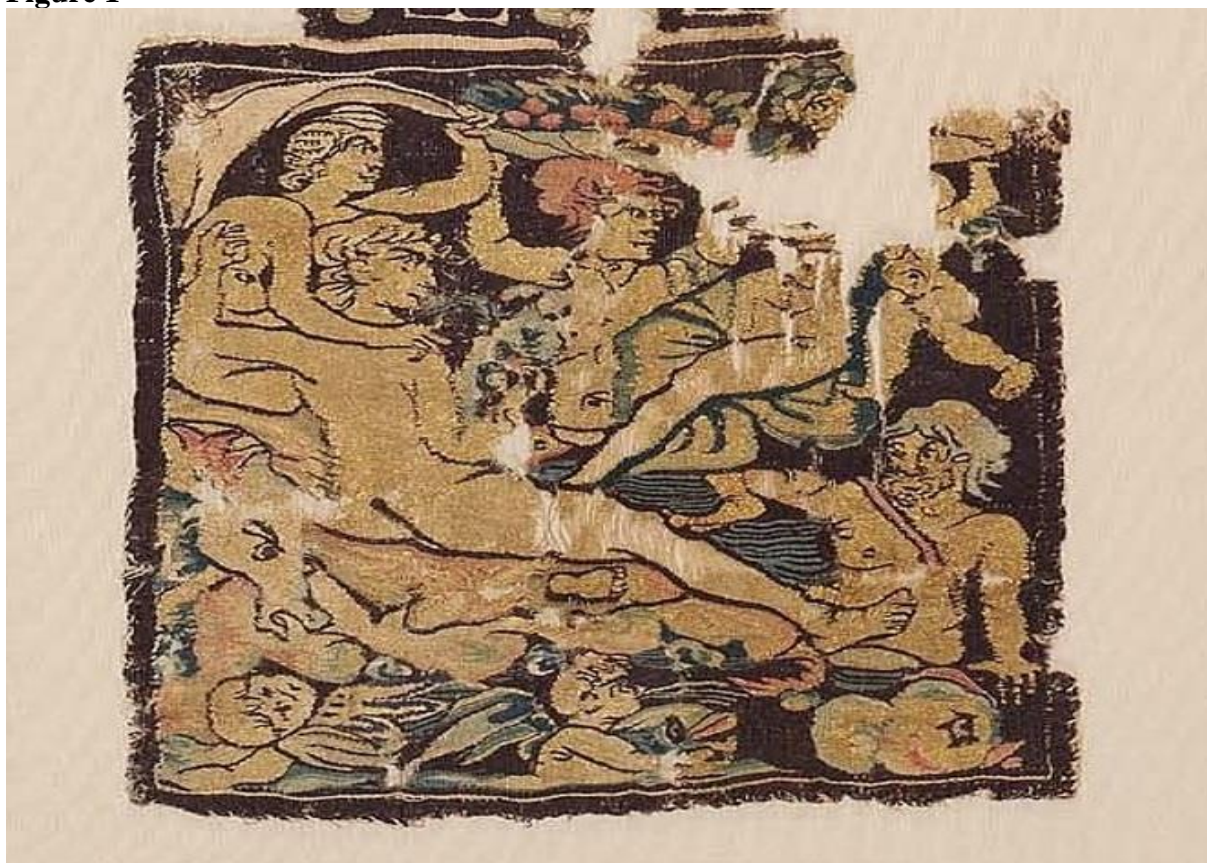
The period encompassing the 9th and 10th centuries in the Middle Ages, which falls within the scope of our discussion, witnessed notably diverse and high-quality textile activities in the Anatolian and Egyptian regions bordering the Eastern Mediterranean. One common characteristic

shared by these two regions is their multinational composition. Particularly in Egypt, the region underwent frequent changes in rulership during this period, fostering an environment where diverse cultures, traditions, and beliefs coexisted. This being the case, the ground was prepared for very different cultures, traditions and beliefs to live together.

This characteristic of Egypt manifested in the realm of textiles, resulting in the creation of exceptionally distinct and high-quality garments that captivated the curiosity of many. Sometimes, the states that ruled in this geography even kept the production techniques of the specially designed textile products that were highly admired secret. This trend was observed not only under the rule of the Arabs in Egypt but also under the Turks and Byzantium. Furthermore, the production of numerous valuable garments was prohibited without the Sultan's seal, in addition to those whose production techniques were shrouded in secrecy. Moreover, not content with these measures, garments favoured and worn by palace inhabitants were prohibited from being worn by anyone outside the palace. The public was not free to wear any clothing they desired; rather, restrictions were also imposed on the general populace. Due to the intricate process involved in crafting certain colourful garments, even if rulers or high-ranking officials from other countries commissioned these garments, it could take years before they were completed and delivered.

In the Middle Ages, textiles were not just a means of clothing. The head of some textile workshops had more authority and power than even the governor. After major wars, textile articles were always included in the treaties. Failure to embroider the Caliph's name on the clothes meant rebellion and insubordination. These and similar developments show that textiles conferred great power, prestige and authority to those who possessed this power. The significance of textiles during the Middle Ages, coupled with the conflicts, intriguing laws, and rivalries surrounding them, has spurred our interest and research in this field. We also recognize that there has been insufficient research conducted in this field. As such, there is a need for much more research to be conducted on textile activities during this period.

Figures
Figure 1

The Museum of Fine Arts, Boston - Access Number: 46.401

Technical Information: (3-4th century AD), Egypt. Neck Ornament Piece, Found in Egypt, Pre-Islamic period a mixture of linen and silk, 56,9 x 15,8 cm (22 3/8 x 6 1/4 inc).

Description: Ground of dark brownish-purple wool; green, red and brown wool, natural-coloured linen and gold-wrapped silk; composed of two squares, one slightly larger than the other, connected by two bands; the larger square represents dolphins and sea gods, including nereids, erots and a triton; the square panel at the other end shows a sea creature holding the rudder; the two bands show jewel-like motifs and three heads in each band; the central head, crowned with garlands, probably represents Dionysus.

Figure 2

London Victoria and Albert Museum - Access Number: 291-1891

Technical Information: (7-9th century AD), Egypt. Red plain weave linen and wool coloured fabric with appliqué trim. Height: 131cm, including sleeve width: 209cm, excluding sleeve width: 124cm.

Description: Two large circular motifs at base, segmenta and on both shoulders, each with a seated figure in the centre, partly surrounded by floral ornament emerging from four vases. On the arm two large rectangular panels, each with a figure seated in a circle in the centre, with floral decoration and busts to the right and left. There are some Greek letters. The borders of all these decorations are multicoloured geometric borders with floral branches on a white background. A small tapestry band sewn around her neck has pairs of birds in circles.

Figure 3

London Victoria and Albert Museum - Access Number: T.311-1998.

Technical Information: (7-10th century AD), Egypt. Length: 17cm, width: 12,5cm.

Description: Fragment of tapestry woven oval motif on tabby wool. Decorated with a stylised animal in the centre and other stylised creatures woven in red, yellow, blue, green, green, white and black and applied on red tabby wool.

Figure 4

London Victoria and Albert Museum - Access Number: 2194A-1900

Technical Information: (7-10th century AD), Egypt. A woven silk fabric. Green and dark cream silk warp and green cream weft. Height: 33mm, width: 40mm.

Description: The fabric features a floral and geometric design. The image on both sides is actually inverted. The painting shows a man on horseback with one arm outstretched holding a staff. An eagle sits above the horse's head with its head looking over its shoulder. Below the horse are a stylised tree, a man with a spear and a bird. On both sides of the fabric are heart-shaped symbols and the top/bottom is encircled by a solid green line.

References

- ABU'L-FİDÂ. (2017). *Takvimü'l Bûldân*. Trns. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- ARCHIBALD, Ross Lewis. (1951). *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*. Princeton. New Jersey: Princeton Universty Press.
- ASHTOR, E. (1976). *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. London: University of California Press.
- ATIYA, Aziz S. (2005). *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. Trans. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları.
- BAKIR, A. (2005). *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil, Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*. Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayınları.
- BILINIR, Sedat. (2022). *Mısır'da Türk Varlığının İzleri. IX.-X. Yüzyılda Tolunoğulları'nın Tekstil ve Mimari Yapı Faaliyetleri*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- BROCKELMANN, C. (1964). *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. Vol. I. Trans. Neşet Çağatay. 2. Print. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ÇELİK, Hüsrem. (2014). *Eskiçağ'da Anadolu'da Dokuma (M.Ö. 1974-1719)*. Unpublished Master Thesis. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- DESIREE, G. Koslin and JANET, E. Snyder. (1992). *Encountering Medieval Textiles and Dress, Objects, Texts, Images*. New York: Published by Palgrave Mac Millian.
- DIMAND, M.S. (1982). *El-Fünunü'l-İslâmiyye*. Trans. Ahmet Muhammed İsa. Kahire: Dârü'Maârif. Diyanet İslam Ansiklopedisi. (2022). Vol. XXV. "Kıptiler". Ankara. pp. 423-425.
- DÖLEN, Emre. (1992). *Tekstil Tarihi, Dünya'da ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları.
- DURANT, Will. (1974). *İslam Medeniyeti*. Vol. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Kervan Kitapçılık Yayınları.
- ELÇİBEY, Ebûlfez. (1997). *Tolunoğulları Devleti (868-905)*. Prepared by. Fazil Gazenferoğlu. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- FRANCIS, Robinson. (2005). *İslam Dünyası Tarihi, Resimli*. Cambridge. Trans. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- GILLIS, Carole and NOSCH, B. Marie-Louise. (2007). *Ancient Textiles, Production, Craft and Society*. Oxford: Oxbow Books Published.
- GÜNEŞ, Cüneyt. (2021). *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*. İstanbul: Selenge Yayınevi.
- HASAN, İbrahim Hasan. (1985). *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- HITTI, Philip K. (1970). *History of The Arabs, Tenth Edition*. London: Mac Millian Press.
- İBN BATTÛTA. (2004). *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*. Vol.I. Trans. A. Sait Aykut. İstanbul: YKY Yayınevi.
- İBN FAZLÂN. (2020). *İbn Fazlân Seyahatnamesi*. Trans. Ramazan Şeşen. İstanbul: Tarih Encümeni Yayınları.

- İBN HAVKAL. (2017). *Sûrat El-Arz, (Yerin Haritası)*. Trans. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İBN TAGRİBERDİ. (2013). *En-Nücûmu'z-Zâhire*. Trans. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınevi.
- İBN ZÛLÂK. (1996). *Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ, (İbn Zülak'ta Tolunoğulları ve İhşidiler)*. Trans. Nadir Özkuyumcu. İzmir: Basset Matbaacılık.
- İBNÜ'L ESÎR. (1991). *El-Kâmil Fi't-Tarih*. Vol.VII. Trans. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları.
- KALELİ, Emrullah. (2019). "Bizans İmparatorluğu'nda İpeğin Rolü ve Kullanımı". Vol. 11. Issue. 20. Giresun: *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. pp. 215-233.
- KALLEK, Cengiz. (1995). "Feddân". Vol. XII. İstanbul: *DİA*. p. 293-294.
- KUDÂME İBN CAFER. (2018). *Kitabü'l Harac*. Trans. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Publication.
- LEWIS, Bernard. (2009). *Tarihte Araplar*. Trans. Hakkı Dursun Yıldız. 5. Press. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- LOPEZ, R.S. (1945). "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum: A Journal of Medieval Studies*. Vol.20, No. 1, pp. 1-42.
- MAKRİZÎ, (2021). *İğâsetü'l-Ümme, (Mısır'da Kıtıklar ve Mali Krizler)*. İslam Klasikleri 33. Trans. Hakan Can-Muhammed Abrik. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- MAZAHERÎ, Ali. (1972). *La vie quotidienne des Musulmans en Moyen Age. (Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları)*. Trans. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınları.
- MC EVEDY, Colin. (2004). *Ortaçağ Tarih Atlası*. Trans. Ayşen Anadol. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- MUKADDESÎ. (2015). *Ahsenü't-Takâsîm*. Trans. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınevi.
- NÂSİR-I HUSREV. (1967). *Sefernâme*. 2. Press. Trans. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: Millieğitim Basımevi.
- NETHERTON, Robin-GALE, R., Owen-Crocker. (2006). *Medieval Clothing and Textiles II*. Vol. II. USA: Woodbridge. The Boydell Press.
- NIKEPHOROS, Bryennios. (2008). *Tarihin Özü*. Trans. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÖZDAL, Ahmet N. (2019). *Orta Çağ İslâm Dünyasında Ekonomik Ekosistem*. İstanbul: Timaş Yayınevi.
- SAĞLAM, Ahmet. (2020). "Mısır'da Gayrimüslim Toplumlar: Tolunoğulları ve Hıristiyan Kıptiler". *Uluslararası Afrika'da Türkler Sempozyumu*. Issue: 30. Ankara: TTK.
- SNYDER, Janet. (2002). "From Content to From: Court Clothing in Mid-Twelfth-Century Northern French Sculpture". *Encountering Medieval Textiles and Dress*. Edited by Desiree G. Koslin and Janet E. Snyder. New York: *Palgrave MacMillan*.
- STILLMAN, Yedida Kalfon. (2003). *Arab Dress From the Dawn of Islam to Modern Times*. Edt: Norman A. Stillman. A Short History. Volume 2. Boston: Brill, Tuta Sub Aegide Pallas.
- TABAKOĞLU, Ahmet. (2005). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: 7. Press. Dergâh Yayınları.
- TEZ, Zeki. (2001). *Bilim ve Teknikte Orta Çağ Müslümanları*. Ankara: Nobel Yayınevi.

- TIGNOR, Robert L. (2011). *Egypt, A Short History*. Princeton. Oxford: Princeton University Press.
- ÜLGEN, Aygün. (2008). “Mısır’da Tolunoğulları Dönemi (868-905)”. *Türk Kültürü ve Mimarlığı*. Issue.172. İstanbul: *Türk Dünyası Araştırmaları*.
- WARD, James. (1909). *Historic Ornament, Decorative Art and Architectural Ornament*. London: Chapman and Hall Limited.
- WATSON, Andrew M. (1983). *Agricultural Innovation in The Early Islamic World*. New York: Cambridge University Press.
- WICKHAM, Chris. (2005). *Framing The Early Middle Ages*. New York: Oxford University Press.
- YUSUF, Muhsin D. (1985). *Economic Survey of Syria During the Tenth and Eleventh Centuries*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- ZEYDAN, Corci. (1971). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Vol.I. Trans. Zeki Meğamiz. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları.

Internet Resources

<https://www.mfa.org/collections/textile-and-fashion-arts> (Access Date: 09.05.2023).

<https://www.vam.ac.uk/> (Access Date: 09.05.2023).

AZƏRBAYCAN'DA ROMAN JANRININ MEYDANA GƏLMƏSİ
AZERBAYCAN'DA ROMAN TÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI
THE EMERGENCE OF THE NOVEL GENRE IN AZERBAIJAN

Salide ŞERİFOVA*

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14/10/2023; Düzeltme/Revised: 23/12/2024

Kabul/Accepted: 23/12/2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Cite as: Şerifova, S. (2024). Azərbaycan'da roman janrının meydana gəlməsi. DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 28-48. <https://doi.org/10.58853/dumad.1375883>

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında romanın yaranması, inkişaf yolu və mərhələləri, eləcə də başqa problemləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Mübahisəsiz belə bir həqiqət aydınlaşmışdır ki, romanın ilk ibtidai örnəkləri hələ antik ədəbiyyatda özünü göstərir. Buna baxmayaraq, Şumer ədəbiyyatında yaranan romana oxşar dastan və poemalar sonralar itib batdığı kimi, onlar və Roma, Çin ədəbiyyatlarında yaranan ibtidai roman da ictimai-siyasi hadisələrin mürəkkəbliyi üzündən özünü göstərə bilmədi.

Roman bir ədəbi janr kimi, dünya ədəbi təcrübəsində XIII-XIV əsrlərdən meydana çıxmışdır ki, onlar da ən çox cəngavərlik romanları idi. Orta əsrlər Şərqi ədəbiyyatında isə “Xavərnəmə”, “Həmzənamə”, “Muxtarnamə”, “Vaqənamə” və başqa bu kimi namələr dini ruhlu, əfsanə elementli olsa da, roman yolunun məhsulları idi. Hind və ərəb hökmdarları haqqındakı “Tarix” əsərlərində də roman üsürləri güclü idi.

Romançılığın böyük sürətlə inkişafı və romanın ədəbiyyatın aparıcı bir janrına çevrilməsi ictimai-analitik səciyyəsi, ictimai-siyasi hadisələrə, həyat əksliklərinə, münasibətlərə geniş çərçivədə nüfuzu, həyatı daha əhatəli, daha çeşidli şəkildə təsviri, obraz və xarakterlərin kamilliyi ilə bağlıdır.

* Prof..Dr. filoloji bilimler doktoru, Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü, Azərbaycan Edebiyatı Bağımsızlıq Dönemi Anabilim Dalı, ssharifova@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-8788-6366

Bu baxımdan dünya ədəbiyyatındakı sanballı romanları bir növ bəşəriyyətin tarixindən lövhələr, onun bədii salnaməsi kimi də anlamaq olar.

Yaxın Şərqdə roman janrı Avropaya nisbətən xeyli gec meydana çıxdı. Ərəbistanda oyanış və intibah dövründə Cürcü Zeydanın islam dininin tarixi ilə bağlı silsilə romanları yaranmışdı. Çində, Hindistanda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə də romanın yaranması kapitalizmin, burjuaziyanın gəlişi, milli oyanışı, özündərk və mübarizələr dövrünə düşürdü. Bu ölkələrdə roman artıq XIX əsrdə göründü. Azərbaycan romanı da məhz XIX əsrdə yarandı.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Şərq ədəbiyyatı, dünya ədəbiyyatı, antik ədəbiyyat, ədəbi janr, roman janrı, Azərbaycan romanı

Özet

Dünya edebiyatında romanın yaratılışı, gelişim yolu ve aşamaları ile diğer sorunlar her zaman ilgi odağı olmuştur. Romanın ilk ilkel örneklerinin hala antik edebiyatta karşımıza çıktığı tartışılmaz bir gerçektir. Ancak Sümer edebiyatında ortaya çıkan roman benzeri destanlar ve şiirler daha sonra ortadan kaybolduğu gibi, sosyal ve siyasi olayların karmaşıklığı nedeniyle Roma ve Çin edebiyatında ortaya çıkan ilkel roman da kendini gösterememiştir.

Edebi bir tür olarak roman, XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren dünya edebiyat deneyiminde ortaya çıktı ve çoğunlukla şövalyelik romanlarıydı. Ortaçağ Doğu edebiyatında “Havarnâme”, “Hamzanâme”, “Muhtarnâme”, “Vaganâme” ve benzeri mektuplar, her ne kadar dinî bir ruha ve efsane unsurlara sahip olsa da roman yolunun ürünleriydi. Hint ve Arap hükümdarlarla ilgili “Tarih” eserlerinde de yeni unsurlar güçlüydü.

Romanın hızla gelişmesi ve romanın edebiyatın önde gelen türlerinden biri haline gelmesi, onun sosyo-analitik karakteri, sosyo-politik olaylara etkisi, yaşam zıtlıkları, geniş bir çerçevede ilişkiler, daha kapsamlı ve çeşitli olması ve karakterlerinin mükemmelleştirilmesi yaşamı belirli bir çerçeve içinde anlatması ile ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında dünya edebiyatındaki mükemmel romanları, insanlık tarihinin bir nevi tabletleri, sanatsal kroniği olarak anlamak mümkündür.

Ortadoğu'da roman türü Avrupa'ya göre çok daha sonra ortaya çıktı. Arabistan'da uyanış ve rönesans döneminde Jurcu Zeidan tarafından İslam tarihine ilişkin bir dizi roman yaratıldı. Çin'de, Hindistan'da, Türkiye'de ve diğer ülkelerde romanın yaratılışı, kapitalizmin, burjuvazinin, ulusal uyanışın, özgüvenin ve mücadelelerin ortaya çıkışı dönemine rastlamıştır. Bu ülkelerde roman 19. yüzyılda ortaya çıktı. Azerbaycan romanı 19. yüzyılda yaratılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, Doğu edebiyatı, dünya edebiyatı, antik edebiyat, edebi tür, roman türü, Azerbaycan romanı

Abstract

In world literature, the creation of the novel, its development path and stages, as well as other problems, have always been in the center of attention. It is an indisputable fact that the first primitive examples of the novel still appear in ancient literature. Nevertheless, just as epics and poems similar to the novel that appeared in Sumerian literature later disappeared, they and the primitive novel that appeared in Roman and Chinese literature could not show themselves due to the complexity of social and political events.

The novel as a literary genre appeared in the world literary experience from the XIII-XIV centuries, which were mostly novels of chivalry. In the Eastern literature of the Middle Ages, “Khavarnama”, “Hamzanama”, “Mukhtarnama”, “Vaganama” and other similar letters were products of the novel path, although they had a religious spirit and legendary elements. Novel elements were also strong in the “History” works about Indian and Arab rulers.

The rapid development of the novel and the transformation of the novel into a leading genre of literature are related to its socio-analytical character, its influence on socio-political events, life contrasts, relationships in a broad framework, its description of life in a more comprehensive and diverse manner, and the perfection of its characters. From this point of view, the perfect novels in the world literature can be understood as a kind of tablets from the history of mankind, its artistic chronicle.

In the Middle East, the novel genre appeared much later than in Europe. During the period of awakening and renaissance in Arabia, a series of novels related to the history of Islam was created by Jurci Zaidan. In China, India, Turkey and other countries, the creation of the novel fell into the period of the advent of capitalism, the bourgeoisie, national awakening, self-confidence and struggles. In these countries, the novel appeared already in the 19th century. The Azerbaijani novel was created in the 19th century.

Keywords: Azerbaijani literature, Eastern literature, world literature, antique literature, literary genre, novel genre, Azerbaijani novel

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında roman bir janr kimi Avropa ədəbiyyatından xeyli gec meydana çıxsada, onun özünəməxsus formalaşma tarixçəsi və milli özəllikləri vardır. Bu sahədə ilk uğurlarımız zəngin milli ədəbi ənənələrimiz üzərində yüksəlmişdir. M.F. Axundzadə, M. Talıbov, Z. Marağalı, N. Nərimanov. Y. Vəzir, A. Şaiq, M.S. Ordubadi və S.M. Qənzadə kimi görkəmli sənətkarlarımızın yaratdığı romanlar bu gün də milli dəyərlərimiz kimi dəyərləndirilməkdədir.

Azərbaycan romançılığı, milli romanın yaranma, təkmilləşmə və inkişafı tarixinin, onun poetikasının və başqa sənətkarlıq məsələlərinin araşdırılması həmişə ədəbiyyatşünaslıq elmi

qarşısında duran vəzifələrdən olmuşdur. Bir çox ölkələrdə romançılıq haqqında xeyli tədqiqat işləri olsa da, biz bu yönündəki işlərimizlə bir o qədər öyünə bilmərik.

Düzdür, ilk Azərbaycan romanları, ümumiyyətlə romançılıq problemi hələ yüzilliyimizin ilk illərində F. Köçərli, S. Hüseyin, A. Sur, S. İbrahimov kimi ədəbiyyatşünas və tənqidçiləri düşündürmüşdür. Ə. Nəzmi, M. Rəfil, M. Arif, M. Cəlal, M. Hüseyin, F. Qasımzadə, M. İbrahimov, M.C. Cəfərov, eləcə də K. Talıbzadə, Ə. Mirəhmədov, A. Zamanov, K. Məmmədov, İ. Əfəndiyev, F. Hüseyinov, X. Məmmədov kimi sonrakı nəsillər öz tədqiqat əsərlərində ilk romanlarımız haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Başqa müəlliflərin də ara-sıra məqalələrində bəzi qiymətli mülahizələrə rast gəlmək olar.

Azərbaycanda romançılıq probleminin öyrənilməsi, ilk Azərbaycan romanlarının yaranma və inkişafı yolunun, özəlliklərinin, özünəməxsusluğunun tədqiqatı dövrün, bütövlükdə, nəsr janrının ümumi mənzərəsini tamamlayır, həmçinin bu romanların ədəbiyyat tariximizdə, milli nəsrimizin inkişafında və romançılıq yönündəki müsbət rolunu aydınlaşdırır. Bu romanların hərtərəfli araşdırılması klassik yazıçılarımızın ədəbi janrlardakı yaradıcılıq fəaliyyətinin daha yaxşı öyrənilməsinə də şərait yaradır.

Əsas mətn

Dünya ədəbiyyatında romanın yaranması, inkişaf yolu və mərhələləri, eləcə də başqa problemləri həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Mübahisəsiz belə bir həqiqət aydınlaşmışdır ki, romanın ilk ibtidai örnəkləri hələ antik ədəbiyyatda özünü göstərir. İngilis nəzəriyyəçisi Ralf Foksun fikrincə, roman Herodit (e.ə. V əsr) dövründən gəlib çıxır. (Фокс Ральф, 1960: 40). Buna baxmayaraq Şumer ədəbiyyatında yaranan romana oxşar dastan və poemalar sonralar itib batdığı kimi, onlar və Roma, Çin ədəbiyyatlarında yaranan ibtidai roman da ictimai-siyasi hadisələrin mürəkkəbliyi üzündən özünü göstərə bilmədi.

Roman bir ədəbi janr kimi, dünya ədəbi təcrübəsində XIII-XIV əsrlərdən meydana çıxmışdır ki, onlar da ən çox cəngavərlik romanları idi. Artıq antik dövrdə yaranmış “Qızıl eşşək” (Appuley), “Dafnis və Xloya” (Lonq), “Metamorfozalar” əsərlərində roman qaynaqları, ünsür və rüşeymləri güclü idisə, “Don Kixot” (Servantes), “Ağır zamanlar”, “Oliver Tvist” (Çarlz Dikkens), “Tom Consonun tarixçəsi” (U. Fildinq), “Tristram Şendi” (Stern), “Jan Fatalist” (D. Didro) və başqa əsərlər dövrün roman nümunələri idi və böyük əks-sədaya səbəb olmuşdu. Başqa ədəbiyyat sahəsində də yeni-yeni romanlar meydana çıxır və bu ənənə daha da güclənirdi. “Robinzon Kruzo” (D. Defo), “Qulliverin səyahəti” (C. Svift) kimi romanlar səyahət, sərgüzəşt, macərə səciyyəsi ilə seçilirdi. Get-gedə roman aparıcı bir janra çevrilirdi. Q. Flober, D. Stendal, V. Hüqo, O. Balzak, B. Skott, E. Zolya, Ç. Dikkens, G.D. Mopassan, L. Tolstoy, M. Dostoyevski kimi sənətkarlar böyük roman ustaları

kimi şöhrətləndilər. Yüzcilliyimizdə isə H. Mann, R. Rollan, T. Drayzer, A. Barbüs, M. Şoloxov, Azərbaycanda M.S. Ordubadi, S. Rəhimov kimi romançılar meydana çıxdı.

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında isə “Xavərnamə”, “Həmzənamə”, “Muxtarnamə”, “Vaqənamə” və başqa bu kimi namələr dini ruhlu, əfsanə elementli olsa da, roman yolunun məhsulları idi. Hind və ərəb hökmdarları haqqındakı “Tarix” əsərlərində də roman ünsürləri güclü idi.

Romançılığın böyük sürətlə inkişafı və romanın ədəbiyyatın aparıcı bir janrına çevrilməsi ictimai-analitik səciyyəsi, ictimai-siyasi hadisələrə, həyat əksliklərinə, münasibətlərə geniş çərçivədə nüfuzu, həyatı daha əhatəli, daha çeşidli şəkildə təsviri, obraz və xarakterlərin kamilliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan dünya ədəbiyyatındakı sanballı romanları bir növ bəşəriyyətin tarixindən lövhələr, onun bədii salnaməsi kimi də anlamaq olar. Çünki bəşəriyyətin bir çox ictimai-siyasi, əxlaqi-fəlsəfi və başqa sosial məsələləri romanda da real, inandırıcı qələmlə əks etdirilir. Bəzən romanın gur inkişafını kapitalizm və burjuaziyanın inkişafı ilə də bağlayırlar. Bu, hər şeydən əvvəl, inqilab və müharibələrlə dolu həyatın, böyük ictimai-siyasi hadisələrin roman səhifələrində geniş, çoxşaxəli süjetlərlə əks etdirilməsi imkanından irəli gəlir. Həqiqətən də, hekayə və novellada xarakterin inkişafı müəyyən bir vəziyyətdə, romanda isə bir neçə situasiya və problemlərdə verilir. Müəllif xarakteri necə təsvir edəcəyindən asılı olaraq hekayə, povest və ya roman janrını seçir. Romanı “yeni dövrün epik sənəti”, “insanla cəmiyyətin münasibətləri” kimi dəyərləndirən Ralf Foks isə Herodotun fikrini təsdiqləyərək yazırdı ki, roman kapitalist və burjuva mədəniyyətinin dünya bədii fikrinə verdiyi ən böyük uğurdur. (Фокс Ральф, 1960: 94). Bolqar yazıçısı P. Zarov isə romanı həyat problemlərinin həllində bəşəriyyətin bir çox suallarına cavab axtaran janr kimi anlayır və belə fikirləşirdi ki, roman bəşəriyyətin ən inadlı sosioloqu və psixoloqu kimi, gözəlliyin və xeyirxahlığın təntənəsi naminə hələ insanlığa çox yarınacaqdır. Bolqar ədibi P. Zarovun vurğuladığı kimi “təfəkkürün həqiqət axtarışında və onun araşdırılmasında romana çatan ədəbi janr yoxdur” («Иностранная литература», 1963: 232).

Yaxın Şərqdə roman janrı Avropaya nisbətən xeyli gec meydana çıxdı. Ərəbistanda oyanış və intibah dövründə Cürcü Zeydanın islam dininin tarixi ilə bağlı silsilə romanları yaranmışdı. Çində, Hindistanda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə də romanın yaranması kapitalizmin, burjuaziyanın gəlişi, milli oyanışı, özündərk və mübarizələr dövrünə düşürdü. Bu ölkələrdə roman artıq XIX əsrdə göründü. Azərbaycan romanı da məhz XIX əsrdə yarandı. M.F. Axundzadənin “Hekayəti-Yusif şah” (“Aldanmış kəvakib”), “Kəmalüddövlə məktubları”, M.Ə. Talibovun “Kitab yüklü eşşək”, “Əhmədin kitabı”, Z. Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, N. Nərimanovun “Bahadır və Sona”, S.M. Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” məhz Azərbaycan və fars dillərində yaranan ilk romanlarımız və romantikli əsərlərimizdəndir.

Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da romanın inkişaf yolu səyahət, tarix, səfər, macərə və sənədli nəsr əsərlərindən keçir. Dünya ədəbiyyatından bunlara çoxlu misallar

göstərmək olar. Azərbaycanda da bu cür ənənəvi janrın inkişafını həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda görmək olar.

XIX əsrdən Rusiya imperiyası dayaqlarının get-gedə sarsılması, Ukrayna, Belorusiya, Qafqaz və Orta Asiyada milli oyanış, xaricdə oxuyan milli ziyalıların fəaliyyəti, elm, mədəniyyət, mətbuat və maarif yönümlərdəki irəliləyiş ədəbiyyatda da təsirsiz qalmırdı. Geniş siyasi-ictimai hadisələr artıq ənənəvi şeir janrlarına sığmırdı. M.F. Axundzadəylə başlanan dramaturgiyamız da bu hadisələri tam əhatə edə bilmirdi. Ona görə də Avropa tipli hekayə və romanlara böyük ehtiyac duyulurdu. Belə hekayə istiqaməti tezliklə C. Məmmədquluzadənin şəxsində dünya nəsr ənənəsinə qovuşdu. Roman janrı isə hələ özünün bələk mərhələsini keçirirdi.

Bu dövrdə artıq dünya romanının metod və strukturu formalaşdığı halda, Azərbaycanda hələ onun nəinki metodu, heç nəzəriyyəsi də hiss olunmurdu. Roman bir neçə qaynaqdan bəhrələnməklə gah səyahətnamə, sərgüzəşt, didaktik məktub, macəra şəklində görünür, gah müxtəlif ideyalardan, hadisələrdən, münasibətlərdən faydalanır, gah da həyata nüfuz etməyə, daha böyük problemləri qaldırmağa, insan qəlbini, mənəviyyatını açmağa çalışırdı. Ancaq satirik, tənqidi ruhlu əsərlər M.F. Axundzadə qələminə çatmadığı kimi, romantik əsərlər də hiss, həyəcan və ehtirasın əksi, romantik vüsəti ilə Jan Jak Russonun “Emil” kimi romantik-sentimental romanından çox aşağı idi. Onun ən bariz nümunəsini Abdulla Şaiqin “İki müztərib yaxud əzab və vicdan”, Abdulla bəy Divanbəyoğlunun “Can yangısı” romanlarında görmək olar. Bu baxımdan “romanın inkişafı realizmin inkişafı ilə bağlıdır” – kəlamı ilk Azərbaycan romanları üçün də uyarlıdır. Doğrudan da, roman tipli ilk iri bədii nəsr nümunəsini də M.F. Axundzadə yaratdı. Lakin onun realizmi XIX əsrin sonlarında nəinki yetkinləşdi, əksinə ədəbi nəslin dəyişməsi və siyasi-ictimai səbəblər nəticəsində daha da zəiflədi. Bu, bir də XX əsrin əvvəllərində C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, Y. Vəzir, Z. Marağalı, N. Nərimanov kimi sənətkarların yaradıcılığında özünü göstərdi. Artıq bu zamandan etibarən Azərbaycan romanları da “kiçik roman”, “milli roman” adı ilə bir-birinin ardınca meydana çıxdı.

Avropada XIX əsr ədəbiyyatı sənədli janrların estetik imkanlarını açdı. Ancaq bu imkanlar əvvəllərdə var idisə, indi siyasi-ictimai durumla bağlı daha tez üzə çıxdı. Get-gedə insan qəlbinə, ruha, mənəviyyətə nüfuz etdikcə roman janrı faktoqrafiyadan təmizlənirdi. Məsələn, Jan Jak Russonun “Yeni Eloiza” XVIII əsrlərdə həqiqət idi, XIX əsrdə isə yox. “Etiraf”ı isə analitik nəsr örnəyi kimi bu gün də J.J. Russonu yaşadır. Azərbaycanda isə bu kamillikdə, bu səpkidə, bu həcmdə roman görmək hələ tez idi. Azərbaycan roman janrının yaranması, onun vacibliyi və ona olan ehtiyac haqqında Azərbaycan ziyalılarının fikirləri bu məsələyə bir daha aydınlıq gətirir.

Azərbaycanda roman janrı haqqında ilk söz deyən böyük realist yazıçı Mirzə Fətəli Axundzadədir. O bir məktubunda romana olan ehtiyac və tələbi belə bildirirdi: “Bu gün millət üçün

faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər dram və romandır. Roman da dram fənninin bir qismidir ki, izahı üçün şərhə möhtacdır. Bunun səfərxanalarda işlədiyimiz firənglərdən şifahi soruşun sizə bəyan eləsinlər” (Axundov, 1951: 191). Buradan aydınlaşır ki, Mirzə Fətəli Axundzadə Avropa, o cümlədən fransız romanlarına bələd idi. Millətin intibahı, oxucuların zövqünün inkişafı üçün romanın əhəmiyyətini bilirdi. İkincisi isə, “roman da dram fənninin bir qismidir”- deməklə romanda həyat ziddiyyətlərinin daha geniş realitəsinə verilməsini nəzərdə tuturdu. Bu fikrini o, öz yaradıcılığında əyani şəkildə sübuta yetirmişdir. Realist dramaturgiyanın banisi kimi tanınmış Mirzə Fətəli Axundzadə “Hekayəti-Yusif Şah”, “Kəmalüddövlə məktubları” kimi roman tipli satirik bədii fəlsəfi əsərlər yaratmış, bədii nəsrin yeni imkanlarını üzə çıxarmış, milli roman janrına gedən yolu işıqlandırmışdır.

Firidun bəy Köçərli də romanı yeni zamanın janrı kimi başa düşürdü. Romanda həyat daha saxəli, realist və təbii şəkildə təsvir edildiyinə görə Azərbaycan yazıçıları bu janrdə əsərlər yazmağa çağırırdı. 1889-cu il sentyabrın 21-də dostu Həsənəli ağa Qaracadağiyə məktubunda oxuyuruq: “Xahişim var ki, öz dirilik və zindəganlığınıza dair roman kimi bir əhvalat tərtib və təsnif edin” (Həsənova, 1991) - deyəndə romana olan ehtiyacı nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən onun fikrincə, Azərbaycanda romançılığın zəifliyini əsil romanların gec yaranmasının və azlığının əsas səbəbi qadın hüquqsuzluğudur. 1903-cü ildə Tiflisdə çap etdirdiyi bir məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan ədəbiyyatı nəsr əsərləri ilə daha az fəxr edə bilər, Azərbaycan və fars dillərində heç bir roman göstərmək olmaz. Nəsr əsərlərinin Şərqi xalqlarının ədəbiyyatında belə az olması, bizim fikrimizcə, bu xalqlarda qadınların örtülü vəziyyətdə saxlanması və öz xalqlarının həyatına təsir göstərmək imkanından məhrum olmasıdır. Bir halda ki, qadınlar həmişəlik kölə vəziyyətindədir və həyatda müəyyən rol oynamaq imkanından məhrumdur, onlar haqqında azad adamlar kimi müəyyən ideyalara, meyllərə malik olan qəhrəmanlar kimi danışmaq da mümkün deyil. Qadın, yəni məhəbbət və bununla əlaqədar olan əziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi olmayan roman isə çox darıxdırıcı bir şeydir; belə roman oxucuya səmərəli, nəcib və yüksək təsir göstərə bilməz. Buna görə də heç təəccüblü deyil ki, cənab Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” adlı povestində (?) qadın rolunu müsəlman qızı deyil, erməni qızı Sona göstərilməmişdir. Həmçinin cənab Qəniyevin “Şeyda bəyin məktubları” adlı romanın ikinci hissəsində də baş qəhrəman kimi çıxış edən qadın rus ziyalı Sofya Mixaylovnadır” (Кочарлинский, 1903: 21; Köçərli, 1963: 81-82).

Gətirilən bu misalda bir neçə cəhətə fikir verək. Həqiqətən Firidun bəy Köçərli düz deyir ki, 1903-cü ilə qədər ədəbiyyatımızda nəsr əsərlərinin sayı və sanballığı ilə bir o qədər də öyünə bilmərik. Bədii nəsrimizi yüksəkliklərə qaldıran Cəlil Məmmədquluzadənin ilk “Poçt qutusu” hekayə novellası elə 1903-cü ildə yazılmışdı (“Şərqi-Rus, 1904) və ədib bundan sonra şöhrət əldə etmişdir. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan və fars dilində heç bir roman göstərmək olmaz” – deyəndə isə yanılırdı. Çünki, M.F. Axundzadənin “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktubları” M.Ə. Talibovun

“Kitab yüklü eşşək”, “Xeyirxahlar yolu”, “Əhmədin kitabı”, Z. Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” (Xəlilov, 1973: 68), N. Nərimanovun “Bahadır və Sona” (o, bu əsərə nədənsə povest deyir), S.M. Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” (buna özü roman deyir), A. Divanbəyoğlunun “Can yangısı” kimi romanlar və roman tipli əsərlər artıq yazılmışdır. Ona görə də bir az sonra Firidun bəy Köçərli özü də bu fikrindən uzaqlaşmışdı. Açıqca yazırdı ki, “onların (qadınların – S.Ş.) zəlalət və əsarət içində gün keçirməyini, onların haqqında olunan zülmələri təsvir etmək istəyən olursa, çox gözəl və müasir romanlar çıxar” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 1926: 489).

Qadın qəhrəmanı, məhəbbət və eşq macərası olmadan əsl roman olmaz fikri isə Firidun bəy Köçərliyə də Avropa roman janrı nəzəriyyəsiindən gəlirdi. XVII əsrdə bunu fransız nəzəriyyəçiləri irəli sürmüş, tezliklə bu roman janrının əsas şərti kimi yayılmışdır. Əslində “eşq, macərasız” romanlar az deyil. Elə misal kimi “Danabaş kəndinin əhvalatları”nı götürək. “Bahadır və Sona”, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanlarının əsas qadın obrazlarına gəldikdə isə elə bu sözlərdən bir neçə il sonra əsas qəhrəmanı Azərbaycan qadını olan xeyli roman meydana çıxdı.

Tənqidçi Seyid Hüseyn də romanın vacibliyini vaxtında duyur, romançılıq sənətində onun əhəmiyyətindən danışır, roman yaratmaq məsələsində Firidun bəy Köçərlinin səsinə səs verirdi. Onun “İqbal” qəzetində çıxan bir məqaləsində oxuyuruq: “Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir. Bizim ədəbiyyatımız sair müsəlman olan millətlər ilə bərabər şeir babında çox irəliləmişdir. Nəsr babında qeyrilərə nisbətən geridə qaldığından romançılıq sənəti bizdə bir halətdədir. Halbuki, romanın təhzi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün fikri söyləmək üçün romandan gözəl bir alət olmaz. Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsanlarını elə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin oxumaqla öz nöqsanını düşünə bilər” (Hüseyn, 1913). Göründüyü kimi, S. Hüseyn bir yazıçı və tənqidçi kimi XX yüzilin əvvəllərində romanın imkanlarını və gərəkliliyini çox doğru görmüşdür. O, romanın ictimai-siyasi həyatdakı rolundan söz açarkən amerikan yazıçısı Biçer Stounun (1881-1896) “Tom əminin qülbəsi” romanının əks-sədasını xatırladırdı: “Tom əminin qülbəsi” oxucuların üzərinə elə füsunkar bir təsir buraxmışdı ki, vaxtilə milyonlarla xalq mübarizə meydanına sürüklənmiş, “söylənildiyinə görə bu müharibələrdə ən azı bir milyon xalq gələcəyin hürr və sərbəst həyatı üçün özlərini qurban vermişlər. Buna da səbəb “Tom əminin qülbəsi” romanı olmuşdur” (“İqbal”, 1913). Görünür, yeni yaranmaqda olan Azərbaycan romanları bu baxımdan axsadığına, siyasi - həyata o qədər nüfuz edə bilmədiyinə görə jurnalist-tənqidçi Sənətulla İbrahimov roman janrı sahəsindəki ləng inkişafı, əsərlərin daha uğurlu çıxmasına kömək etməkdənsə, yazıçılara bu işdən əl çəkib, hekayə yazmaqla məşğul olmağı məsləhət bilirdi. O, yazırdı: “Bundan beş-on sənə müqəddəm mütaliə həvəskarları tərəfindən pək dərin bir ləzzət və ehtirasla oxunmuş olan uzun

romanlar, macarayi-aşıqanəyə dair yazılan müfəssəl əsərlər şindi məqbul olunmayı; ucu-bucağı gəlməyən, bitməz-tükənməz romanların mütaliəsi ilə baş yorma, könül usandırmaq istəmiyorlar.

Şindi romançılıq dövrəsi keçdi. Onun yerinə novel deyilən müxtəsər və müəssir, parlaq və mənadar hekayələr mütaliə olunur” (İbrahimov, 1911). Aydınır ki, Sənətulla İbrahimovun dünya mütəxəssisləri romanı yeni dövrün janrı, bu janrdakı əsərlərin daha müasir, faydalı və oxunaqlı olduğunu söylədikləri, Azərbaycan ziyalılarının çoxunun bunu vaxtında anlayıb, bu janrda əsərlər yazmağa başladıkları vaxtda belə kəskin fikirləri səhv idi. İlk Azərbaycan romanları göstərdi ki, onlar nəinki “ucu-bucağı gəlməyən, bitməz-tükənməzdir”, “baş yoran, könül usandıran”dır, əksinə böyük maraqla oxunan, ədəbi mühitdə və oxucular arasında əks-səda oyadan, mətbuatda öz qiymətini alan ilk roman örnəkləridir. Biz hələ bu əsərlərin həcmə kiçik olduğuna görə bəzən roman kimi qəbul edilmədiyini demirik. Sayımlı tənqidçi Seyid Hüseyn yeni meydana çıxan roman nümunələrini təqdir edib, ona kömək etməkdənsə, onun müəlliflərini ruhdan salmağa çalışan belə qələm sahiblərinə vaxtında cavab verirdi. O, məqalələrinin birində yazırdı: “Hərçənd mədəni millətlərdə 1500-2000 səhifəlik, bəlkə daha böyük romanlar çoxdursa, lakin bizim mətbuatımız və nəsr babında ədəbiyyatımız daha mübtədi (başlangıç-S.Ş.) olduğundan zənnimcə böyük romanlarımız şimdilik yalnız bunlar olurlar” (Hüseyn, 1914). Akademik Kamal Talıbzadə (Talıbzadə, 1966: 317) və filologiya elmləri doktoru Əflatun Saraçlı (Məmmədov) (Saraçlı (Məmməfov) Əflatun, 1983: 149) doğru deyirlər ki, Seyid Hüseyn bu sözlərlə həm də yazıçılarımızı “ciddi, monumental roman” yaratmağa çağırırdı. Doğrudan da, ilk romanlarımız Avropa romanları kimi iri həcmli, çoxşaxəli, kamil sənət örnəkləri olmasalar da, öz milliliyi, realizm, ideya, mövzu və obrazları ilə gələcək inkişafı nəzərə çatdırırdı, lakin həmin əsərlərin o dövr Avropa romanları ilə müqayisədə bir roman kimi nisbətən zəif olması klassik vətəndaş yazıçılarımızın milli romanın yaranması uğrunda zəhmətlərini danmağa bizə əsas vermir. Roman janrımızın yaranma və inkişaf yolunu diqqət və qayğı ilə izlədikdə, hörmətli yazıçı və alim Mehdi Hüseynin Azərbaycan romanının yaranmasını Sovet hakimiyyəti dövrünə aid etməsi ilə razılaşmaq olmur (Mehdi Hüseyn, 1966: 474). Məmməd Arifin “Bahadır və Sona”, “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” əsərlərinə aid ədəbi-tənqidi məqalələrini nəzərə almasaq, ədəbiyyatımızda roman sonralar meydana çıxmışdır (Məmməd Arif, 1958: 317-318) – fikri də birtərəflidir. Hacıbaba Nəzərli də bundan uzağa getmir. Onun fikrincə, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda türk yazıçıları tərəfindən ancaq üç-dörd hekayə (?) yazılmışdır ki, bunlardan yalnız M.S. Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu” əsərini roman adlandıra bilərik. Qalanları isə ibtidai üsul ilə yazılmış, yaxud şəkil və həttə mündəricə cəhətindən rus və Qərb romanlarını təqlid və kopya edən bir növ povestvari nağıllardan ibarət olmuşlar” (Nəzərli, 1934). Əvvəla, Hacıbaba Nəzərli elə bil ki, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Talıbov, Z. Marağalının romanlarından xəbərsizdir. İkincisi, Azərbaycan romanına Avropa roman təcrübəsinin təsirini heç kəs danmır. Dünya roman təcrübəsində hər ölkədə bu proses getmişdir. Onların heç biri təqlid və kopya deyil, bu elmdən tam

uzaq fikirdir. “Bədbəxt milyonçu”dan başqa qalan roman adlandırılan əsərlərə “böyük hekayə”, “povestvarı nağıllar” deməklə Hacıbaba Nəzərli özü həmin əsərlərin romana yaxın olması fikrinə gəlir. Çünki romana əvvəllərdə elə “böyük hekayə”, nağıl da deyilirdi. Həm də povest və roman arasındakı sərhədlərində çox yaxın olduğunu yada salsaq həmin əsərlərin “kiçik roman” adlandırılması heç də qəbahət deyil. Bir də bir əsəri, bir yazıçını göylərə qaldırmaq üçün başqalarının üzünə kölgə salmaq, onların işini və zəhmətini danmaq sovet sosiologizmindən gələn məsələdir. Bu hazırkı dövr üçün arzu olunmazdır. Əslində adını çəkdiyimiz müəlliflərin fikirləri hələ 1912-ci ildə “Kaspi” (rusca) qəzetinin “indiyə qədər bizdə roman, povest, hətta adi hekayə kimi ədəbi formalar belə yayıla bilmir” (“Kaspi”, 1912) - fikrinə yaxındır. Əslində 1912-ci ilə qədər hekayə özünün inkişaf zirvəsinə çatmışdır, roman və povestlər isə yaranır və maraqla qarşılanırdı.

İlk roman müəllifləri özləri yaxşı bilirdilər ki, onların əsərləri dünya roman tələbləri ölçüsünə gəlməz. Nəriman Nərimanov “Bahadır və Sona”-nı “kiçik roman” adlandırır. “Milli roman” adı ilə çıxan əsərlər də belədir. Onları müasir romanlar kimi yazmaq yolunda təşəbbüs kimi də anlamaq olar. Hər halda onlar roman kimi qələmə alınıb, roman adı ilə çap olunub, belə də tanınıb. Bəkir Nəbiyevin “Şərqi poetikasından çıxış etdikdə roman janrı kimi XIX əsr üçün qəbul edilməzdir” nə Şərqi və ya Qərbi poetikasından əsaslı şəkildə çıxış edir, nə də əsərin dərin geniş elmi təhlilini verir. Mikayıl Rəfil (Rəfil, 1947), Cəfər Xəndan (XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1955: 231), Hidayət Əfəndiyev (Əfəndiyev, 1963), Kamal Talıbzadə (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955) və başqa mütəxəssislərin Azərbaycan romanı haqqında ara-sıra fikirləri öz mahiyyəti ilə bəzən parçalansa da, ümumi qənaət belədir ki, “roman adı ilə çıxan həmin əsərləri həmin ad ilə də ədəbiyyat tariximizdə saxlamaq, onlardan realist Azərbaycan nəsrinin (axı romantik romanlar da var idi –S.Ş.) roman janrında yazılmış ilk nümunələri kimi bəhs etmək məqsədə daha uyğundur” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1957: 109).

Bütün bu mübahisə və deyilmiş fikirləri Kamal Talıbzadənin sözləri ilə belə ümumiləşdirmək olar: “Bahadır və Sona” (1896-1900), “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” (1898-1900), “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909-1918), “Can yangısı” (1913), “Solğun çiçəklər” (1913), “Bədbəxt milyonçu” (1914), “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) kimi romanlar bütün qüvvətli və zəif cəhətləri ilə birlikdə milli romanın ilk nümunələri kimi, roman yaradıcılığının başlanğıcı kimi qiymətli idi və öz növbəsində ədəbi prosesə də öz müsbət təsirini göstərmişdir” (Talıbzadə, 1966: 472).

Azərbaycan romanının XX yüzilin əvvəllərindəki və bu günkü durumu göstərir ki, o, zəngin və münbit qaynaqlar üzərində yetişmişdir. İlk romanlarımızın elmi təhlilini verib dəyərləndirməmişdən qabaq onun qaynaqlarını, bağlarını, bəhrələndiyi mənbələri araşdırmaq vacibdir. Mütəxəssislərin yekdil rəyinə görə, romanın qaynaqlarını yalnız doğma mənbələrdə, öz xalqının dünyabaxışında, folklorunda, ədəbiyyat və mədəniyyətində, elm və maarifində, təfəkküründə axtarmaq olar. İtalyan ədəbiyyatşünası C. Kokkyara sənətin və sənətkarlığın

elementlərini xalq ədəbiyyatında axtarmağı tövsiyə edirdi (Коккьяра, 1960: 43). Romanlarımızdakı vətənpərvərlik, igidlik, demokratizm, humanizm, sevgi, dostluq, hörmət, ehtiram və s. də məhz ilk dəfə xalq ədəbiyyatından gəlmişdir.

Mif, rəvayət, əfsanə, dastan, nağıl, lətifə, tapmaca, atalar sözləri, məsəllər, aşıq şeiri və başqa xalq ədəbiyyatı janrları süjet, mövzu, quruluş, obraz, xarakter, deyim üsulu, milliliyi və xəlqiliyi baxımından roman janrının yaranmasına ən çox təsir göstərən qaynaqlardır. Xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından öz strukturu, janr xüsusiyyətləri, süjet və obrazları, mövzuları ilə romana ən yaxın olanı nağıldır. Bütün nağıllarda xalqın ədalət axtarıcısı kimi çıxış etməsi romanın da aparıcı qayə və məqsədidir. Nağılı çox cəhətdən romanın beşiyi də sayırlar.

Bəzi mütəxəssislər açıqca bildirirdi ki, “romanla nağıl arasında elə bir fərq görmürəm” (Сиповский, 1909-1910: 93) Cüzi fərqi isə məzmununda, hadisədə, obrazlar aləmində görürdülər. V.V. Sipovski janrın inkişafını nağıldan povestdən novellaya, oradan da romana gedən yol kimi açıqlayır. Bu o deməkdir ki, roman ilk dəfə nağılın bələyindən çıxaraq, inkişaf edə-edə gəlir.

Nağılların roman janrına mənbə olması süjet, mövzu, motiv, obraz, təhkiyə, üsul, dil, üslub və s. baxımdan daha aydın görünür. N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, Ə.Haqqverdiyevin “Cəhənnəm məktubları”, Y.Vəzirin “Qızlar bulağı”, A.Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” və s. əsərlər janr, motiv, obraz, dil, üslub baxımından xalq nağıllarından su içmişdir. “Bahadır və Sona”nın dil üslubu nağıl və dastanı xatırladır. “Cəhənnəm məktubları”nda div, əjdaha, o dünya nağıllardakı kimi sehirli, cazibəli təsvir edilir. “Əsrimizin qəhrəmanları”ndakı Məhərrəm əmi nağıllardakı Piri baba, Nuru baba və başqa ağsaqqallar kimi xeyirxah işlər görür. “Qızlar bulağı” isə öz mövzu, süjet və qədimliyi ilə nağılları xatırladır. Roman janrı əslində bütöv janr xüsusiyyətləri ilə nağılın götürkəsidir. Həm ənənəvi, həm də yeni tipli romanlarda lirik-epik, həm də analitik satirik romanlar görmək olar. Odur ki, həmişə romandan danışanda bu problemə də toxunulur.

“Xalq romanları” kimi tanınan dastanlar, eposlar monumental obrazları, motivləri, cəmiyyətə, insanlara yaxın olması, həyatiliyi ilə romana daha yaxındır. Artıq dastanlarda əsəti, rəvayət, əfsanə və nağıllardan seçilən süjet daha kamil və şaxəlidir, qəhrəmanlar əfsanəvi qüvvələrlə yox, canlı insanlarla mübarizə aparır. Qulu Xəlilov dastanla romanın bu xüsusiyyətinə toxunarkən haqlı olaraq yazırdı: ““Xalq romanları” və ya “folklor romanları” adlanan dastanlarda, ümumiyyətlə, nəsrin, eləcə də roman janrının bir sıra xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri: canlı və obrazlı dil, monumental xarakterlər, çoxplanlılıq, möhkəm süjet, xəyal, şişirtmə, həyatı genişliyi və dərinliyi ilə inikas üzvi surətdə birləşmişdir” (Xəlilov, 1973: 28). Bu cəhət “Oğuznamə”lərdə, “Dədəm Qorqudun kitabı”nda, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” və s. dastanlarda daha aydın görünür.

Görkəmli Türkiyə ədəbiyyatşünası Ləvənd Sirri Ağah göstərir ki, ““Kitabi – Dədə Qorqud” dastanla hekayə arasında bir əsərdir... İçindəki hekayələri bir növ dastan-hekayə tövründə yazılmış saymaq gərəkdir... Qəhrəmanların əfsanə qəhrəmanlarına bənzəmələri, olacaüstü görmələri

baxımından əsər dastan xarakteri daşımaqdadır. Fəqət hekayələrin qısa olmaları, nəsrə yazılmaları, kişilərin (adamların - S.Ş.) və qəhrəmanların qələbəlik olması əsəri dastan növündən çox hekayə tövrünə yaxınlaşdırır” (Agah, 1951: 59). Hekayəyə dastan, dastana hekayə, nağıl, qissə və s. deyildiyini yada salsaq, onda həmin boylar da ayrılıqda dastan xüsusiyyətləri olduğu anlaşılır.

“Dədəm-Qorqudun kitabı”ndan “Anamın kitabı”na qədərki yolda bir-birini tamamlayan çeşidli əsərlərdən görünür ki, qədim dastanlarımızın bəzi motivləri ümumi türk mifologiyasına, ulu keçmişimizə gedib çıxdığı kimi, çağdaş ədəbiyyatımıza da hopmuşdur. Folklorşünas M.H. Təhmasibin “Dədə Qorqud” dastanı heç də şübhəsiz, özündən sonra yaranan nəsr əsərlərimizə, eləcə də bir sıra dastanlarımıza qüvvətli təsir göstərmişdir” (Təhmasib, 1961: 11-12) – fikri də bu baxımdan doğrudur. Bunu romanların obraz, konflikt, motiv və dilindən daha yaxşı duymaq olar. Qulu Xəlilovun burada roman dilinin bir çox ünsürlərini görməsi bizdə də şübhə doğurmur (Xəlilov, 1973). Oğuz, Mete, Atilla, Dədə Qorqud, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanlar neçə-neçə roman obrazlarına tən ola bilər. Bu dastanlarda Səadət - Rəşid (“Rəşid bəy və Səadət xanım”), Lətifə - Əsgər (“Kitabi-Əsgəriyyə”), Sona - Bahadır (“Bahadır və Sona”), Sitarə - Cavad (“İki müztərib”), Ruqiyyə - Əhməd (“Can yangısı”), Məhbubə - İbrahimbəy (“İbrahimbəyin səyahətnaməsi”) və başqalarının simasında təsvir olunan məhəbbətə romanlarda da yeni şəkildə rast gəlirik.

Bəzi dastanlar isə öz süjet, mövzu və obrazları ilə konkret yazıçıların nəsr əsərləri, hətta roman yazmasına səbəb olmuşdur. M.Y. Lermontov “Aşiq Qərib”, N. Nərimanov “Bahadır və Sona” əsərlərini “Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm” dastanları əsasında yazmışlarsa, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Səttərhan” kimi dastanlar da bir neçə roman üçün material vermişdir. “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə”, “Leyli və Məcnun” kimi xalq dastanlarını öz adında roman kimi işləyib çap etdirən müəlliflər də var idi. Bütün bunlar həm də romanın yeni dövrdə ədəbi janrlar arasında daha çox maraq obyektinə çevrilməsi deməkdir. P. Əfəndiyevin “Qan ocağı”, C. Hacıbəylinin “Kərəm niyə qaçaq oldu?” bədii əsərləri, Mçedlişvilinin bu mövzuda silsilə oçerkləri də dastandan sonra meydana çıxmışdır. Ə. Müznibin “Yusif və Züleyxa” (1911), B. Cabbarzadənin “Aşiq Qərib” (1913) romanları da məlum xalq dastanlarının romanlaşdırılmasıdır. Bu da yadda qalan bir amildir ki, həmin təsirlə yaranan romanların çoxu da elə əsas obrazların, qəhrəmanların adı ilə tanınırdı. Məsələn, “Bahadır və Sona”, “Qaçaq Kərəm”, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” və s. İbrahimbəy, Bahadır, Şeyda bəy, Rüstəm bəy, Rzaqulu xan kimi müsbət obrazların amal və düşüncəsində həmin xalq qəhrəmanlarının təsiri də yox deyildir. Əflatun Saraçlı (Məmmədov) doğru deyir ki, Azərbaycanda yaranan qəhrəmanlıq dastanları Avropada XV-XVI əsrlərdə kitab çapı ilə bağlı çoxalan cəngavərlik romanlarından heç də geri qalmırdı. Əgər Avropada bu romanlar çap olunurdusa, bizdə şifahi şəkildə yayılırdı. Aşiq məclislərində, nağıl və dastan gecələrində,

yığamatlarda söylənir, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə keçirdi (Saraçlı (Məmmədov), 1979: 49). Bu amil də gələcəkdə roman janrının yaranmasına şərait yaradırdı.

Hələlik türk xalqlarının ölməz abidələri Orxon-Yenisey kitabələri Azərbaycan yazılı nəsrinin, o cümlədən, milli romanın ilk qaynaqları sayıla bilər. Bunlar kamil bədii əsər olmasa da, poetika işığında qəhrəmanlıq söyləmələri, soy öymələridir. Bu yazılı abidələrin ozan soylama-boylamasından bir fərqi də odur ki, onlar hansısa dastanın özü yox, ayrı-ayrı dastan boylarının nüvəsini, bir növ xülasəsini təşkil edir. Bütövlükdə bu abidələr soy silsiləsi kimi öyrənilir (Nəbiyev, 1992: 20).

XIII əsrdə üzə çıxan, XVIII əsrdə Danimarka alimi Tomsonun oxuduğu Orxon-Yenisey abidələri qəbir daşlarında yazılmış üç mətdir. Tanyükün (720-ci il), Gül Tuğun (732-ci il) və Bilgə Xaqanın (785-ci il) şərafinə qoyulan bu abidələrdə Çin əsarətindən qurtaran qardaşların azad edilməsi, dövlət qurmaları anlaşılır. Onun nəsrimizə təsir edən motiv, təhkiyə dili bu gün də maraq doğurur (Saraçlı (Məmmədov), 1979: 50).

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə bağlı kökümüzdən, soyumuzdan gələn bu və buna bənzər abidələr uzun zaman unuduldu. Nəsr nümunələri artıq ərəb, xeyli sonralar da fars dilində yaranmağa başladı. XI-XII əsrlərdə Məsud İbn Namdar, Eynəlqüzat və başqa Azərbaycan müəllifləri ərəb dilində nəsr örnəkləri yaratmışlar. Ancaq belə əsərlərin çoxu ərəbcə və elmi-fəlsəfi səpkidə olduğundan ədəbiyyatımızın axarına qarışa bilməmişdir. Bunlardan Məsud İbn Namdarın əxlaqi-didaktik hekayət və məktubları yadda qalır. Ədəbiyyatımızın doğma malına çevrilən Q. Təbrizinin süjetli məktubu, “Qövsnamə” dastanı, Xaqaninin Yaxın Şərqdə mənzum səyahətnamə kimi tanınan “Töhfətül-İraqeyn” əsəri fars dilində də olsa, cazibəli təsvir və təhkiyəsi, maraqlı süjeti ilə bədii nəsr və roman qaynaqlarındandır. Hətta Hidayət Əfəndiyev bir az şişirdilmiş şəkildə Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn”ində “zəngin bir nəsr erudisiyası, nasir qələmi” (Əfəndiyev, 1963: 16) olduğunu söyləyir. Bu həqiqətdir ki, onun lirik-romantik üslubunu “İki müztərib”, “Can yangısı” kimi romantik romanlarında da hiss etmək olar.

Klassik yazılı ədəbiyyatımızda öz süjet zənginliyi, monumental obrazlar silsiləsi, bitkin kompozisiyası, xarakterləri və başqa sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə romana ən yaxın əsərlər Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” kimi ölməz poemalarıdır. Odur ki, bu əsərlərin poema, dastan və ya roman olması ətrafında bu gün də mübahisə kəsilir. Hələ 1946-cı ildə Mikayıl Rəfilinin özünün “İlk Azərbaycan romanı” adlı məqaləsində Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasını roman kimi qiymətləndirirdi (Rəfil, 1946: 43-53). Qulu Xəlilov “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnamə”dən mənzum roman kimi danışdı (Xəlilov, 1960: 74-88). Həsən Quliyev isə Nizami Gəncəvinin poemalarından ilk romanlar kimi doktorluq dissertasiyası da müdafiə etmişdir (Quliyev, 1979). İran alimi Vahid Dəstəgirdiyə görə isə “Nizami əfsanəvi qəhrəmanlar yaratmaq və roman yazmaq sənətinin banisi və iftixarındır” (Ərmağan”, 1920: 51.) Ancaq

hər janrın öz yaranma, təkmilləşmə tarixi, öz qanunauyğunluqları, prinsipləri və poetik dəyərləri var. Ona görə də romanla poema, dastan janrlarını qarışdırmaq, Nizami Gəncəvi əsərlərini süni şəkildə roman adlandırmaq bizi inandırmır. Bədii nəsrin ilk örnəklərini axtardığımız yerdə silsilə romanlar görmək ağılasığmaz bir şeydir. XII əsrə qədər kamil nəsr əsərləri ilə öyünən dünya ədəbiyyatı roman janrını məhz bundan sonra göydəndüşmə bir nemət kimi qarşıladı. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan poemalara milli romançılığımızın yazılı ədəbiyyatımıza ən münbit, faydalı qaynaqlarından biri kimi baxmaq, onu araşdırmaq daha elmidir. Doğrudan da, milli nəsrimiz, eləcə də romanımız süjet, kompozisiya, obraz, xarakter baxımından Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnəmə” əsərlərindən su içmişdir. Bu təsir “Mehr və Müştəri” (Ə. Təbrizi), “Fərhadnamə” (A. Ərdəbili), “Leyli və Məcnun” (M. Füzuli), “Fərhad və Şirin” (Kövsəri), “Vərqa və Gülşə” (Məsihi) kimi süjetli əsərlərdən keçib gəlir, bir çox epik əsərlərlə qovuşaraq romançılığımıza da müsbət təsir göstərir.

Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların doğma dilimizdə yazmaq ənənəsini başlaması da nəsrimizə yeni ruh gətirdi. XV-XVI əsrlərdə “Fəraqnamə”, “Dəhnamə”, “Yusif və Züleyxa”, “Şahnameyi - şah Təhmasib”, “Zəfərnəmə” kimi dastanlar, eləcə də “Nəsihətnəmə”, “Saqınamə” kimi traktatlar yarandı. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, ana dilində yazılı nəsrimiz Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnəmə” kimi tanınan “Nişançı paşaya məktub”u ilə başlayır (Quluzadə, 1946: 43-53; Əfəndiyev, 1963: 23-64). Onun fars müəllifi V. Kaşifinin “Rövşətüş-şühəda” əsəri əsasında yazdığı “Hədiqətüs-süəda” hekayətini də romançılıq yoluna işıq salan əsərlərdən saymaq olar. “Yusif və Züleyxa” əhvalatı üzrə yazılan bu əsərin maraqlı süjet xətti, sevgi macərəsinin təsviri, obrazların cazibədarlığı XX əsrin əvvəllərindəki bəzi romanlarla çox səsleşir.

Hələlik müəllifi bilinməyən, Məhəmməd adlı köçürücüyə aid edilən “Şəhriyar dastanı”nda (XVII əsr) roman janrına məxsus poetik əlamətlər daha aydındır. Məşhur “Şəhriyar və Sənubər” dastanı əsasında qələmə alınan əhvalat roman təhkiyəsinə yaxın bir üslubdadır. Müəllif dastanın süjetini yaradıcı şəkildə işləmiş, bəzi qaranlıq hadisə və yer adlarını, əhvalatları daha da dəqiqləşdirmiş, müasirləşdirmişdir. Əslində isə bu əsər dastan, povest və roman arasında orta biçimli bir nəsr örnəyidir. Süjet yazılı nəsrə gətirilsə də, onda dastan əlamətləri qalmaqdadır. Bununla belə, Şəhriyarla Cahangir xanın qızı arasındakı təmiz məhəbbətin təsviri, tiflisli sövdəgar Salehin nəzir-niyazla ata olması, Həkim Sidqi, gözəl Pərizadın xeyirxah, bacarıqlı adamlar kimi geniş hadisələr fonunda verilməsi və s. keyfiyyətlər isə onu romana yaxınlaşdırır.

Ə. Xaşmazinin “Hekayəti - Düzdü qazi” (XVIII əsr), S. Təbrizinin Şərq ölkələrinə səyahətindən sonra yazdığı “Səfiyyə - Sahibi” (“Sahib gəməsi”) əsəri, məktubları və s. də sənədli

nəsrin inkişafı yolunda atılan addımlardır. Ə. Talibovun “Səfıneyi-Talibi” romanı da bununla səsleşməkdədir.

XIX əsrə qədər kitab çapı, mətbuat olmadığından belə əsərlər şeir kimi ağızlara düşməmiş, cümlələrdə qalmışdır. Həmid Araslı düz deyirdi ki, bu zaman “nəsr əsərləri, xüsusən də tarixi səciyyəli əsərlər o qədər də geniş yayıla bilmirdi. Ancaq xalq nağılları və dastanları kütləvi şəkildə yayılırdı” (Araslı, 1944: 448). Elə “Şəhriyar dastanı” kimi əsərlər də ona görə meydana çıxırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı ictimai-siyasi dəyişikliklər, maarifçilik ideyalarının təşəkkülü ədəbi-mədəni mühitdə də bir oyanış yaratdı. Gənclər xaricdə təhsil almağa başladı, ziyalıların sayı xeyli artdı, yeni tipli məktəblər açıldı. F. Köçərlinin “ən məhsuldar və xoşbəxt dövr” adlandırdığı bu dövrün səadəti əslində Qasım bəy Zakir, Nəbati, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Abbasqulu ağa Bakıxanov, sonralar isə Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim, Həsən bəy Zərdəbi, daha sonra isə Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və başqa sayımlı sənətkarların ədəbiyyata gəlişindədir. Maarifçiliyin XIX əsrdə inkişafı ziyalıları birləşdirir, onların fəaliyyətini millətin oyanışına yönəldirdi. Realizm yaradıcılıq metodu kimi inkişafa başlayır. Ədəbi qüvvələri həyatla ədəbiyyat arasındakı əksliyi aradan götürməyə, vətənin, xalqın qayğısını çəkməyə, ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında yeni-yeni əsərlər yazmağa həvəsləndirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan yazıçıları hamılıqla millətə xidmət etməyə, ədəbiyyatın, o cümlədən bədii nəsrin inkişafına çalışırdılar. Məqsəd bir olsa da, yaradıcılıq bacarığı, baxışlar və üslublar, yollar ayrı idi. İsmayıl bəy Qutqaşınlı avropalıları Qafqaz həyatı, psixolojisi ilə tanış edir, Abbasqulu ağa Bakıxanov gəncliyin arzu və həyat eşqini, sevgisini alqışlayır, Mirzə Fətəli Axundzadə həyatın gözəlliyinə, millətin tərəqqisinə, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına böyük əzmlə çalışırdı. XIX əsrin sonları isə nəsillərin dəyişməsi yolunda uğurlu oldu. Ə. Talibov, Z. Marağalı, C. Məmmədquluzadə, N. Nərimanov, S.M. Qənizadə və başqa qələm sahibləri ədəbiyyatımıza maraqlı roman və povest örnəkləri bəxş etdilər. Nəsr əsərləri demokratizmi, xəlqiliyi, ictimailiyi və realizmi ilə ədəbi mühitdə tanındı. Ənənəvi janrların təkamülü özünü göstərdi.

A. Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” (1821), “Kitabi-Əsgəriyyə” (1837), İ. Qutqaşınlının “Rəşidbəy və Səadət xanım” XIX əsrin 20-30-cu illərində yaranan epik nəsr nümunələri idi. On dörd fəsillik “Riyazül-Qüds”ün mövzusu əsasında neçə-neçə romanlar yazılmış Kərbəla hadisələrindən alınmışdı. Hər fəsli bir hekayət təsiri bağışlayan bu əsərdə də dastanlarımızdan gələn nəsrə nəzmin qoşulaşması göz qabağındadır. Ancaq dili qəliz, ruhu kədərli və bədbin idi. Bu baxımdan “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Rəşidbəy və Səadət xanım” povest və romana daha yaxındır. Bunu məhəbbət mövzusunun konfliktlər müstəvisində geniş təsvirində, obrazların təbiiliyində, dil və üslubunda daha aydın sezmək olar. “Rəşidbəy və Səadət xanım” Varşavada fransız dilində “Şərq hekayəsi” adı ilə çıxsa da, ruhu, janrı ilə Avropa və Şərq ənənələri üzərində yetişsə də, Azərbaycan ədəbi mühitinə vaxtında çatmamışdır. “Kitabi-Əsgəriyyə” isə səmimiyyəti ilə yadda qalır. Odur ki, A. Bakıxanov, bu

əsərlər Azərbaycan bədii nəsrinə “novator yazıçı kimi daxil olmuşdur” kimi sürüşkən fikir söyləyən Hidayət Əfəndiyev “onun novatorluğu forma novatorluğu deyil, mövzu, ideya, məzmun novatorluğudur” (Əfəndiyev, 1963: 86) – deyirdi və belə qənaətə gəlirdi ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı A. Bakıxanovadək nəslrlə yazılmış nə bir romana, nə də bir hekayəyə malik olmuşdur” (Əfəndiyev, 1963: 87).

Maraqlıdır ki, “Riyazül-Qüds” kimi bu hekayənin dili də nəslrlə nəzmin qovuşduğu şəkildədir. Bu da həmin əsərlərin dastanlarımızla bağlı tellərindən danışmağa əsas verir. XIX əsrdə Azərbaycan ictimai fikrində Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi kimi iki böyük şəxsiyyətin xidməti əvəzsiz idi. Biri bədii nəsr və dramaturgiya, digəri isə mətbuat və maarif işində yeni yol açdı. Görkəmli istiqlal carçısı Mirzə Bala Məmmədzadə XIX əsrdəki oyanışdan danışarkən doğru deyirdi ki, “Mirzə Fətəli ilə Həsən bəyin açdıqları milli oyanış dövrü, mədəni millətçilik hərəkatı tezliklə öz bəhrəsini verdi” (Məmmədzadə, 1992: 17). Onlarca hekayə, povest və roman meydana çıxdı. Mirzə Fətəli Axundzadə “bu gün millət üçün faydalı, oxucuların zövqləri üçün rəğbətli olan dram və romandır” – deməklə ədibləri bu yolda qələmlərini sınağa çağıır, özü də belə örnəklər yaradırdı. Odur ki, haqlı olaraq XIX əsr realist Azərbaycan nəsrini onun adı ilə bağlayırlar. Onun “Hekayəti-Yusif şah” (“Aldanmış kəvakib”), “Kəmalüddövlə məktubları” bu janrda yaranan əsərlər idi. “Hekayəti-Yusif şah” əsərinin janrı çoxdandır ki, mübahisə mövzudur. Bu əsərə gah roman, gah povest, gah da hekayə deyiblər. F. Köçərli hələ 1903-cü ildə onu povest adlandırmışdır (Köçərli, 1963: 67). Ən maraqlı cəhət bədii nəsr yönümündə tədqiqat genişləndikcə onun roman kimi də araşdırılmasıdır. Seyfulla Əsədullayev məhz “Hekayəti-Yusif şah”ı roman adlandırır (Əsədullayev, 1963: 183-193; 128-129). Bizcə, ədəbiyyatımızın o zamanın ölçüləri ilə yanaşılsa, bu əsər XX əsrin əvvəllərində “kiçik roman”, “milli roman” və s. adlarla çıxan bəzi əsərlərdən daha sanballıdır, ümumiyyətlə, romana daha çox bənzəyir.

Bu da aydındır ki, milli nəsr, milli roman yalnız milli ədəbiyyatın ənənələri üzərində yetişə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında da belə olmuşdur. Bununla yanaşı, dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrin, bu ədəbiyyatdan tərcümələrin də müəyyən təsirini danmaq olmaz. Bu əlaqə və tərcümələr ədəbiyyatımızda romana olan marağın artmasına, onun mövzu, motiv, obraz, poetika baxımından yetkinləşməsinə səmərəli təsir göstərməmiş deyil. Hidayət Əfəndiyevin sözünə görə, XIV əsrdə İmadəddin Nəsimi Marağalı Əvhədinin bir qəsidəsini dilimizə çevirməklə Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümənin özülünü qoymuşdur (Əfəndiyev, 1963: 22). Ədəbiyyat tarixində H.V. Kaşifinin “Rövzətüş-Şühədə” əsərinin Nişati tərəfindən “Şühədnəmə” adı ilə mənsur tərcüməsi də məlumdur. XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli həmin əsəri “Hədiqətüs-Süəda” adı ilə yaradıcı şəkildə iqtibas etmişdi. Bu faktın özü də artıq bədii tərcüməyə, özü də nəsr əsərlərinin tərcüməsinə marağın artdığını göstərirdi. Bir çox Avropa dillərinə tərcümə olunan məşhur hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dən, bir

az sonra “Min bir gecə”dən, Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam kimi sənətkarların əvvəl şifahi, sonra əlyazması, daha sonra isə yazılı şəkildə yayılan əsərləri də dünya ədəbiyyatına marağı artırır. Türkiyə ilə yaxınlıq Avropaya qapı açır. XIX əsrdən daha bir qapı Rusiyadan açıldı. Artıq tək Şərqi yox, Avropa xalqlarının ədəbiyyatına da maraq başlandı.

M.Ş. Vazeh, A. Bakıxanov, M.F. Axundzadə kimi ziyalılar Tiflis ədəbi mühitində yetişməsi, Avropa ədəbiyyat və mədəniyyətini öyrənməsi təkcə öz yaradıcılıqlarında deyil, bütövlükdə ədəbiyyatımızda, nəsr və dramaturgiyamızda, eləcə də milli romanın yaranmasında da müsbət rol oynadı. Xarici ölkələrdə oxuyub gələn ziyalılar da ədəbi - ictimai mühiti xeyli canlandırdı. V. Hüqo, O. Balzak, V. Şekspir, A.S. Puşkin, İ.A. Krilov, L.N. Tolstoy kimi ədiblərin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi də nəsrimizin, roman janrının inkişafı yolunda əməli rolunu oynadı. Elə “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Rəşidbəy və Səadət xanım”, “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktubları” Şərqi, Avropa ədəbiyyatı ilə təmasdan sonra yarandı və tezliklə, XIX əsrin sonlarından bu əsnə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Əsrimizin əvvəllərində Firdovsinin “Şahnamə”sindən (tərcüməçi M.Ə. Sabir), Ruminin “Məsnəvi”sindən, D. Defonun “Robinzon Kruzo” (çevirəni A. Şaiq), “Lakme” (çevirəni Səkinə xanım Axundzadə), V. Şekspirin “Otello” (çevirəni H. Vəzirov), M. Karamzinin “Bədbəxt Liza” (çevirəni Hacı Axund Molla Ruhulla Mirməhəmmədkərim Mircəfərzadə), A.S. Puşkinin “Çöl xanımı” (çevirəni M. Əfəndizadə), eləcə də C. Zeydanın “Ərmənis” (çevirəni M. Mircəfərzadə), Z. Marağalının “İbrahimbəyın səyahətnaməsi” (çevirəni Vəli Mikayılov), “Kitabi-bəsirət” (çevirəni Həsən Mollazadə) kimi roman, povestlər, dram və hekayələr tərcümə və iqtibas olundu. Təkcə Ə. Müznib “Əfqan tarixi”, “Osmanlı inqilabı”, “Birinci Napoleonun məbəqəsi” və başqa silsilə romanları tərcümə və iqtibas etmişdi. H. Qaradağının rus dilindən bir roman tərcümə etdiyi də söylənilir (Həsənova, 1991: 47). Bütün bunlar şəxsiz ki, milli romanın yaranma və təkmilləşmə yolunda faydalı təşəbbüslər idi. Bunlar Azərbaycan yazıçılarına süjet qurmaq, obraz və xarakter yaratmaq və başqa yönümdə bir təməl ola bilərdi. Əslində isə ilk romanlarımız milli zəmində yarandı, təkmilləşdi və inkişaf etdi.

Tarix boyu bədii təfəkkürlə elmi təfəkkür qoşa irəliləmişdir. Ona görə də elm, maarif, mədəniyyət və mətbuat milli romanın ideya, mövzu, məzmun və dil baxımından təşəkkülünə yardımçı olur. Sənətkar öz əqidəsi, marağı və dünyagörüşü ilə elmi yaradıcılarla, müxtəlif ideya, cərəyan, təşkilat və cəmiyyətlərlə bağlı olduğundan bunlar onun elmi-bədii təfəkkürünə, bu da, öz növbəsində, yaradıcılıq işinə təsir göstərir. Antik dövrdə Ərəstun, Əflatun, Sokrat və başqalarının yaradıcılığında bir müddət elmi və bədii fikir yanaşı inkişaf edirdi. Bir şəxs yazıçı, şair, filosof, pedaqoq, hətta astronom, təbiətşünas və s. kimi də tanınırdı. Onların qələmindən çıxan əsərlər sənədli nəsr örnəkləri kimi, bədii əsər kimi də dəyərli idi, xüsusilə tarixi əsərlər bədii nəsrə, romana çox yaxın idi. XIX əsr Avropa ədəbiyyatı sənədli janrın yeni estetik imkanlarını açdı. Bu imkanlar əvvəllərdəki kimi, ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq tez üzə çıxdı, romançılığın yolu da işıqlandı. Bu proses

Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda da belə idi. Ə. Bəhmənyar, N. Tusi, M. Şəbüstəri və başqaları da Qərb və Şərq elm və mədəniyyətini bilən, onu inkişaf etdirən alimlər idi. İbn Sina həm tibbi, həm də bədii əsərlər yazdığı kimi, N. Tusi də əxlaqi-pedaqoji əsərlər də yaradırdı. Bu ənənə sonralar da davam etdirilirdi. Ədəbiyyatşünas, dilçi, tarixçi, şərqşünas kimi tanınan Mirzə Kazım bəy (1802-1870), Peterburq Universitetinin professoru M.Ç. Topçubaşov elmi fəaliyyətləri ilə də Avropada tanınırdılar. H. Zərdabının elmi, fizioloji oçerkləri, elmə, maarifə aid bədii publisist yazıları, C. Məmmədquluzadə və Ü. Hacıbəyovun felyetonları, F. Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı materialları, M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Hüseyinzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Topçubaşov və başqa ziyalıların müxtəlif sahəli məqalələri – bunların hamısı bir yerdə milli romanın yaranma və formalaşmasına təkan verən amillər idi. Əvvəllər belə əsərlər ərəb və fars dillərində idisə, XIX əsrdən artıq Azərbaycan dilində də yeni-yeni elmi, ədəbi, tarixi, coğrafi, tibbi və əxlaqi əsərlər meydana çıxır. A. Bakıxanovun tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq, yazıçı və şair kimi tanınması ədəbi mühitə yeni ab-hava gətirdi. Onun “Gülüstani-İrəm”, “Qanuni-Qüds”, “Təhziübül-əxlaq” və s. əsərləri müxtəlif sahələrə həsr olunmuşdu. Mirzə Camalın “Tarixi-Qarabağ”, Ə. Cavanşirin “Qarabağ xanlığının tarixi”, Mirzə Adıgözləbəyin “Qarabağnamə”, M.M. Xəzaninin “Kitabi-tarixi-Qarabağ”, Şeyx İbrahim Qüdsi Gəncəlinin “Tarixi-Gəncə”, Mirheydər Vəzirovun “Dərbəndnamə”, M. Əlqədərinin “Kitabi-asari-Dərbənd” və başqa sənədli, tarixi əsərlər həm elmi, həm də ədəbi mühitə yararlı incilər idi. Bunu son vaxtlar aşkarlanan H. Qaradağının Qarabağın tarixi haqqındakı əsərinə də aid etmək olar (Həsənova, 1991: 47). Qeyd edilən əsərlər sənədli nəsr nümunələri kimi bir növ bədii, tarixi roman səpkisində idi. Bu baxımdan “Qarabağnamə”lər çox dəyərli ədəbi nümunələr olub, öz bədiiliyi ilə bütün tarixi əsərlərdən seçilərək doğma torpağımızın taleyinə yangı və qayğı ilə aşılannmışdır.

1875-ci ildən ilk milli mətbuat orqanı “Əkinçi”nin nəşrindən başlayaraq bütün Azərbaycan mətbuatı, onun ətrafında toplaşan ədəbi qüvvələr “zəmanəyə müvafiq” əsərlərin yaranmasına çox fikir verirdilər.

1905-ci ildən kapitalist və burjua münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı “Füyuzat”, “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “İqbal” kimi onlarca qəzet və jurnal işıq üzü gördü. “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səda”, “Səadət”, “Həmiyyət” və s. bu kimi ədəbiyyat, mədəniyyət və maarif cəmiyyətləri yarandı, yeni tipli məktəblərin sayı çoxaldı. Yeni görüşlü elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri millətin oyanışı, özünüdərk, maariflənməsi uğrunda var qüvvələri ilə çalışırdılar. Milli nəsrin və romançılığın qarşısında da yeni perspektivlər açıldı. Bəzən nəsr örnəkləri, romanlar elə bu mətbuat orqanlarında dərc edildi. Çeşidli, elmi-bədii kitablar nəşr olundu. İlk romanlarımızın çoxu da bu illərdə kitabça şəklində çap edildi. Həmin əsərlər haqqında mətbuat səhifələrində ədəbi-tənqidi məqalələr və rəylər meydana çıxdı. Ədəbi mühit coşub qaynadı.

Bütün bunlar Azərbaycan roman janrının meydana çıxana qədər uzun bir hazırlıq dövrü keçdiyini, bir neçə qaynaqdan qidalansa da, əsasən milli zəmin, milli folklor və klassik ədəbiyyatımız üzərində yetişdiyini göstərir. İlk romanlarımız Azərbaycan və fars dillərində ənənəvi Şərq janrları əsasında meydana çıxmış, get-gedə yeni məzmun, yeni ideyalar, yeni formalar kəsb etmişdir. XX əsrin əvvəllərində “kiçik roman”, “tarixi roman”, “milli roman” adı ilə çıxan əsərlər həmin dövrdə romana olan ehtiyacdən doğmuş, çoxu da roman kimi qəbul edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Sonuç

Dünya ədəbiyyatında romanın ibtidai örnəkləri antik dövrə gedib çıxsa da, o, Avropada bir janr kimi, XIII-XIV əsrlərdən formalaşmağa başlamışdır. Süjet və obrazları ilə mənzum roman kimi təqdim edilən bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində özünəməxsus səhifə açmış, bir ədib kimi bütün dövrlərin fəvqündə dayanmağı bacarmış Nizami Gəncəvinin əsərlərinin mənzum roman kimi təqdim edilməsinə rəğmən, Azərbaycan romanının ilk nümunələri “ən məhsuldar və xoşbəxt dövr” (Firidun bəy Köçərli) adlandırılan XIX əsrdə meydana çıxmışdır. Bunu Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn və digər mütəxəssislər təsdiqləyir. Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif və başqa mütəxəssislərin Azərbaycan romanının yaranmasını 1920-ci ildən sonrakı dövrə aid etmələri özünü doğrultmur.

Milli folklor, klassik ədəbiyyat, dünya ədəbiyyatı və elm, mədəniyyət, maarif, mətbuat kimi qaynaqlardan qidalanan milli roman janrı ilk dəfə ənənəvi məktub, səyahətnamə, sərgüzəşt, hekayət, əhvalat, alleqoriya, fantastika kimi nəsr janrlarının təkamülü formasında meydana çıxmışdır. “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktybları” (M.F. Axundzadə), “Talibi gəmisini, yaxud Əhmədin kitabı” (M.Ə. Talıbov), “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” (Z.Marağalı), “Məktubati-Şeydabəy Şirvani” (S.M.Qənizadə), “Danabaş kəndinin əhvalatları” (C. Məmmədquluzadə) ənənəvi Şərq janrlarında, Şərq nəsr poetikası əsasında yazılan ilk Azərbaycan romanları və roman tipli əsərlər idi. İnkişaf, intibahla bağlı yeni ideyaları birdən-birə yeni formada ifadə etmək çətin olduğundan Azərbaycan yazıçıları müasirləşmiş, təkmilləşmiş ənənəvi nəsr janrlarına müraciət edirdilər. Bunun özü də ədəbiyyat aləmində yenilik idi.

Romanın yaranması böyük ictimai-sosial, ədəbi-mədəni inkişaf, maarifçiliklə, realizmin və romantizmin təşəkkülü ilə bağlıdır. Hələ mütəxəssislər romanı “yeni dövrün sənəti”, “burjua dövrünün məhsulu” da adlandırırlar. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli romanlar da bu dövrdə meydana çıxmağa başlamışdır. Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona”, Məmməd Səid Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu...”, Abdulla Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları”, Yusif Vəzirin “Günah” (“Studentlər”), İbrahimbəy Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” kimi əsərlər məhz yeni mövzu və ideyaların yeni formalarda, janr biçimlərində ifadəsi idi. Şərq nəsr poetikası ilə Avropa tipli roman ənənəsinin milli zəmində qovuşuğu və təkamülü idi.

İlk Azərbaycan romanları Avropa və Şərq ədəbiyyatının müsbət ənənələrindən faydalanmışdır. İlk romanlarımızın çoxu realist metoddadır. Əsrimizin əvvəllərində isə aşiqanə -

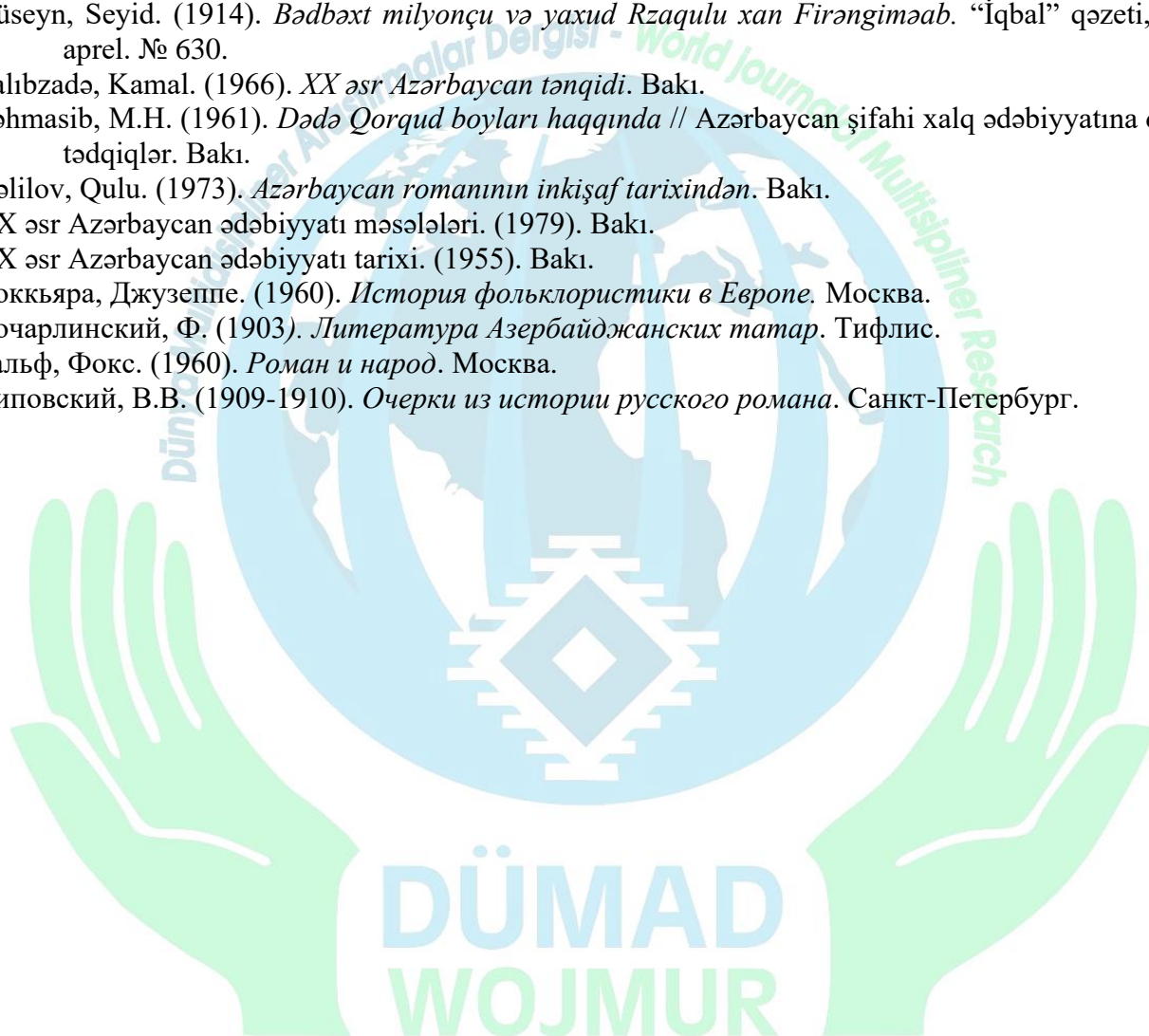
macərə romanlarının çoxu romantizmə əsaslanırdı. Bütövlükdə, bunları maarifçilik ideyaları birləşdirirdi. Bu romanlar vətənin, millətin taleyini həyatın dibinə baş vurub məzlumların dərđini göstərmək, yeni insan xarakterləri yaratmaq, köhnəliyə qarşı çıxmaq, yeniliyi təqdir və təbliğ etmək baxımından da əhəmiyyətli idi. Bu romanlarda bəzən sentimental cizgilər, romantik illüziyalar, bədbin notlar da duyulur, ancaq bunlar ötəri səciyyə daşıyır.

XIX əsrdən yaranmağa və təkmilləşməyə başlayan Azərbaycan romançılığı az bir müddətdə özünü tanıtdı. Onlarca roman nümunələri ədəbiyyatımızı forma, məzmun, ideya, mövzu və sənətkarlıq baxımından zənginləşdirdi, milli nəsrimizin yeni imkanlarını üzə çıxartdı. Sonrakı illərdə M.S. Ordubadi, Y.V. Çəmənəminli, A. Şaiq, S. Rəhimov, M. Hüseyn, M. İbrahimov, İ. Hüseynov, İ. Şıxlı, İ. Əfəndiyev və digər Azərbaycan yazıçılarının yaratdıqları iri həcmli, sanballı romanlar həmin ənənə üzərində yüksəldi, milli romançılığımızı dünya romançılığına qovuşdurdu.

Kaynakça

- “Azərbaycan” jurnalı. (1963). № 8.
“Azərbaycan” jurnalı. (1993). № 9-10.
“Ədəbiyyat qəzeti”, (1934). 15 aprel.
“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. (1955). 11 may. № 20.
“Ərmağan” jurnalı. (1920). № 1.
“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. (1947). № 4
“İqbal” qəzeti. (1913). 25 oktyabr. № 489.
“Kaspi” qəzeti. (1912). № 264.
“Məlumat” qəzeti. (1911). 6 iyul. № 5.
“Şərqi-Rus” qəzeti. (1914). Tiflis, Qeyrət mətbəəsi, 16, 18 yanvar. № 5, 6.
«Иностранная литература» jurnalı. (1963). № 11.
«Литературный Азербайджан» jurnalı. (1963). № 6.
Agah, Ləvənd Sirri. (1951). *Türk ədəbiyyatı*. İstanbul.
Araşlı, Həmid. (1944). *XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, I cild. Bakı.
Arif, Məmməd (1958). *Ədəbi – tənqidi məqalələr*. Bakı.
Axundov, Mirzə Fətəli. (1951). *Əsərləri*, II cildə, II cild. Bakı.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. (1926). II cild, II hissə. Bakı.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1946). I cild. Bakı.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1957). II cild. Bakı.
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (1961). Bakı.
Əfəndiyev, Hidayət. (1963). *Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən*. Bakı.
Həsənova, Rahifə. (1991). XIX əsrdə Rusiya-Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixindən. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: M.Ə. Rəsulzadə adına BDU-nun kitabxanası.
Hüseyn, Mehdi. (1966). *Ədəbiyyat və sənət məsələləri*. Bakı.
Hüseyn, Seyid (1913). *Can yangısı*. “İqbal” qəzeti, 25 oktyabr. № 489.
İbrahimov, Sənətulla. (1911). *Nöhəvəs qələmdaşlara*. “Məlumat” qəzeti, 6 iyul. № 5.
Köçərli, F. (1963). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı.
Məmmədzadə, Mirzə Baba. (1992). *Milli Azərbaycan hərəkəti*. Bakı.
Nəbiyev, Bəkir. (1993). *M.F. Axundov fenomeni*. “Azərbaycan” jurnalı, № 9-10.
Nəbiyev, Vəli. (1992). *Azərbaycan bədii nəsrinin janrı və üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər)*. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: EA-nın kitabxanası.

- Nəzərli, Hacıbaba. (1934). *Boy atan və ümidlər verən romançı (M.S. Ordubadi)*. “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 aprel.
- Quliyev, Həsən. (1979). *Azərbaycan romanının formalaşması və inkişafı problemləri (N. Gəncəvinin romanları əsasında)*. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: EA-nın Əsaslı Kitabxanası.
- Quluzadə, Mirzağa. (1946). *M. Füzuli // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. I cild. Bakı.
- Rəfili, Mikayıl. (1946). *İlk Azərbaycan romanı*. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı.
- Rəfili, Mikayıl. (1947). *Bolşevik yazıçı (M.S. Ordubadi)*. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, № 4.
- Saraçlı (Məmmədov), Əflatun. (1979). *Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri*. Bakı.
- Saraçlı (Məmmədov), Əflatun. (1983). *Azərbaycan bədii nəsr*. Bakı.
- Hüseyn, Seyid. (1914). *Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab*. “İqbal” qəzeti, 18 aprel. № 630.
- Talıbzadə, Kamal. (1966). *XX əsr Azərbaycan tənqidi*. Bakı.
- Təhmasib, M.H. (1961). *Dədə Qorqud boyları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər*. Bakı.
- Xəlilov, Qulu. (1973). *Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən*. Bakı.
- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. (1979). Bakı.
- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1955). Bakı.
- Коккьяра, Джузеппе. (1960). *История фольклористики в Европе*. Москва.
- Кочарлинский, Ф. (1903). *Литература Азербайджанских татар*. Тифлис.
- Ральф, Фокс. (1960). *Роман и народ*. Москва.
- Сиповский, В.В. (1909-1910). *Очерки из истории русского романа*. Санкт-Петербург.

**ТУРЕЦКАЯ ТЕМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЕ, В ПЕРВЫЕ
ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ ГАЗЕТЫ
«КОММУНИСТ»)**

**TURKISH THEME IN THE AZERBAIJANI PRESS DURING THE FIRST
YEARS OF SOVIET RULE (BASED ON NEWS STORIES PUBLISHED IN
THE “KOMMUNIST” NEWSPAPER)**

**SOVYET YÖNETİMİNİN İLK YILLARINDA AZERBAYCAN BASININDA
TÜRK KONUSU (“KOMÜNİST” GAZETESİNİN KAYNAKLARININ
İNCELENMESİ)**

Namiq AHMEDOV (Намык Ахмедов)*

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 01/04/2023; Düzeltme/Revised: 31/10/2024

Kabul/Accepted: 23/12/2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Cite as: Ahmedov, N. (2024). ТУРЕЦКАЯ ТЕМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЕ, В ПЕРВЫЕ ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ ГАЗЕТЫ «КОММУНИСТ»). DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 49-60. <https://doi.org/10.58853/dumad.1275217>

Аннотация

Турецкая тема была одной из тем, представляющих большой интерес для азербайджанской прессы советской эпохи. В статье приведены факты, доказывающие наличие довольно большого количества всеобъемлющих статей о Турции и тюркизме, хотя и с

---

* Doç. Dr. Bakü Devlet Üniversitesi, Gazetecilik Fakültesi, Uluslararası Gazetecilik Bölümü. ORCID 0000-0003-1970-182x, e-mail: tuqay59@ mail.ru

проявлениями ревности к тюркизму, имевшими место в статьях и новостях, опубликованных в самых популярных органах печати в первые годы существования советского правительства. В работе также отмечается роль газеты «Коммунист» как важного инструмента в осуществлении реформы алфавита, проведении информационно-пропагандистской работы народов Востока и тюркологических съездов. Отмечается, что в те годы, когда Академия наук и литературно-художественные организации еще не были сформированы, редакция газеты играла роль духовного центра, объединившего вокруг себя национальные силы. Но, не следует забывать еще и тот факт, что газета была учреждена для проведения политики и издавалась за счет средств руководящей организации, органом которой она являлась. Тем не менее, помня о своей национальной принадлежности, газета всегда стояла на защите национальных интересов, стремилась сохранить национальное мировосприятие в многочисленных статьях, за что и наказывалась систематически. Статьи, опубликованные в газете «Коммунист» в 1920-х годах, развивали веру в турецко-советскую дружбу и будущее отношений с Турцией. К сожалению, позже стало ясно, что это был план, исходивший из внутренней и внешней политики советского правительства, имевший целью переманить Турцию на коммунистический путь развития. Естественно, когда этот план не удался, начались репрессии, которые не обошли стороной и газету. Началось преследование авторов под предлогом «национализма» и «тюркизма». Имеются факты, подтверждающие строгие меры, которые неоднократно были приняты на самом высоком уровне, с целью ликвидации «националистического гнезда» в газете «Коммунист».

Ключевые слова: Газета «Коммунист», турецко-советская дружба, Советская эпоха, национализм, тюркизм.

Öz

Sovyet dönemi Azerbaycan basınında Türkiye konusu ciddi merak uyandıran konulardan biri olmuştur. Bu makalede Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında, dönemin basın organlarında yayınlanmış makale ve haberlerde Türkçülüğe karşı kıskanç tavırlar olmasına rağmen Türkiye ve Türkçülük hakkında yazıların çok ve detaylı olması örneklerle doğrulanıyor. Ayrıca “Komünist” gazetesinin alfabe reformu gerçekleştirilmesinde Doğu ülkelerinin ve Türkoloji Kurultaylarının bilgi ve propaganda işinin önemli bir araç olması gösteriliyor. İlimler Akademisi'nin, edebi-kültürel kurumların daha kurulmadığı yıllarda yayın evleri millî güçleri etrafında toplayan manevi merkez rolünde olmuştur. Ama unutmamalıyız ki, gazeteler bağlı oldukları ana kurumların siyasetini yürütmek için yaratılmıştı ve onun maddi desteği ile basılıyordu. Bununla birlikte gazeteler millî düşünceyi unutmamış, makalelerin çoğunda millî bakış açısını korumaya çalışmış ve devamlı bunun cezasını çekmiştir. “Komünist” gazetesinde 1920'lerde yayınlanmış makaleler Türkiye-Sovyet

dostluğuna, Türkiye ile ilişkilerin geleceğine güven duygusu oluşturuyordu. Maalesef sonraları bunun Türkiye'yi komünist yapmak için Sovyet hükümetinin iç ve dış siyasetinin bir parçası olduğu belli oldu. Tabii ki, bu plan gerçekleşmediğinde baskılar başladı ve bu gazeteleri de es geçmedi. Yazarlar takip edilmeye başlandı. “Komünist” gazetesindeki “milliyetçilik yuvası”nı dağıtmak için defalarca girişimlerde bulunulduğuna dair belgeler var.

Anahtar kelimeler: “Komünist”, Türkiye-Sovyet dostluğu, Sovyet dönemi, milliyetçilik, Türkçülük.

Abstract

Turkish theme was one of the topics of great interest in the Azerbaijani press in the Soviet era. This article provides factual evidence that there were quite a lot of comprehensive writings about Turkey and Turkism, though the articles and news published in most popular press media of the time in the early years of the Soviet government were savored with envy and jealousy towards Turkism. Also, the article brings to attention the role of the “Kommunist” newspaper as an important tool in the implementation of the alphabetic reform, conducting of information and propaganda work of the Eastern peoples and Turkic congresses. It is shown that in the years when the Academy of Sciences, literary-artistic organizations have not yet been formed, the newspaper editorial has played the role of a spiritual center, which has gathered national forces around itself. But at the same time, it should not be forgotten that the newspaper was founded to carry out the policy of and published by means of the resources of the governing organization, which it was a body of. Nevertheless, the newspaper has never abandoned its national affiliation, always sought to protect the national identity in numerous articles and has been punished for such a stance from time to time. The articles published in the “Kommunist” newspaper in the 1920s were building confidence in Turkish Soviet friendship and the future of relations with Turkey. Unfortunately, it became clear later on that it was a plan stemming from domestic and foreign policies of the Soviet government to bring Turkey to the communist path. Needless to say, that repression was unleashed when this plan did not work, and the newspaper was not spared as well. Prosecution of the authors has been initiated on the grounds of “nationalism”, “Turkism”. There have been cases of tough measures taken repeatedly at a very high level to disperse the “nationalist nest” in the “Kommunist” newspaper.

Key words: “Kommunist” newspaper, Turkish Soviet friendship, Soviet era, nationalism, Turkism.

Введение

В Советский период в азербайджанской прессе, несмотря на все запреты, всегда ощущалась острая потребность и интерес к турецкой теме. История этих связей за 70 лет менялась, как с точки зрения времени, так и с точки зрения сути, проявлялась в разных аспектах после победы

Советской власти, намного позже, во времена Второй мировой войны и в годы «холодной войны».

Значимые события, которые не ускользнули от исследователей, также подтвердили это разделение, поставив на повестку дня их изучение по этапам (Ахмедов, 2019, с.270). Первые годы советской власти в Азербайджане расцениваются как первый этап отношений с Турцией. Он охватывает период после создания Советской власти в Азербайджане 28 мая 1920 года и богат значительными событиями. Этот период был исторически плодотворным, а также противоречивым и важным. Сквозь призму исторической реальности, видим, что обе страны проводили свою политику и интересы по всем параметрам. Вплоть до того, что с согласия Москвы было открыто посольство Азербайджанской Республики в Турецкой Республике.

Взгляд на турецко-советские отношения

Чрезвычайный и полномочный посол Азербайджанской ССР, а затем ЗСФСР в Турции Ибрагим Абилов, назначенный по рекомендации Наримана Нариманова в 1921 году, сыграл большую роль в формировании и укреплении дружественных советско-турецких, в том числе, азербайджано-турецких отношений.

Назначение посла Ибрагима Абилова было встречено с большим энтузиазмом со стороны турецких правительственных кругов, а также различных представителей турецкого народа. Исмаил Хабиб (Севук), главный редактор турецкой газеты “Açıq söz”, писал в своей статье под названием "Посол Братства", посвященной азербайджанской делегации, которая направлялась в Анкару и проездом остановилась в Кастамону: «... прибывший сюда вчера наш дорогой гость, который проездом посетил нас сегодня вечером, посол – не смешанного правительства, дружественного правительства, а братского правительства ... ». Главный редактор писал: «У нас с Азербайджаном одна история, одна религия, один язык и одна кровь. Мы пять раз в день поворачиваемся лицом к Божьему дому в Мекке. Пять раз в день мы взываем вместе к Богу. Может быть, наши языки немного различаются, но корень один. Мы на одном языке читаем молитвы, проводим мевлиды, выражает наши чувства одними и теми же словами. У нас общая с Азербайджаном не только история, религия и язык, но и кровь и раса. Мы в его крови, а он в нашей расе ... (İsmail, 1921, с.1).

Нет сомнений, что эти чувства привязанности друг к другу, не требуют комментариев. Позже великий лидер Гейдар Алиев выразил пожелание миллионов: одна нация - два государства!

Интересно, что после падения первой на Востоке Азербайджанской Демократической Республики и победы коммунистического режима, Баку превратился в столицу, координирующую коммунистический курс не только для азербайджанского и восточных народов, но и для Турции. Однако тогда это никому не приходило в голову, напротив

политические деятели Азербайджана, как, например, Нариман Нариманов, всеми силами поддерживали политическую линию большевистского режима. В 1920 году появление нового государства – Азербайджанской Советской Социалистической Республики с мусульманским большинством населения в центре Ближнего Востока оказало глубокое влияние на взаимоотношения и социально-политическую ситуацию в регионе.

В.И. Ленин придавал особое значение роли Советского Азербайджана в укреплении международного и внутреннего положения страны, распространению социалистических идей на Востоке и неоднократно подчеркивал свои взгляды с высоких трибун (Агамалиоглы, 1925, Бакинский рабочий).

Проведение в Баку I Конгресса восточных народов (1920, 1-7 сентября), а также Восточного молодежного конгресса (1920, 9-10 сентября), несомненно, послужило подтверждением этих факторов, а затем, как стало очевидно, для проведения революционной пропаганды среди народов Востока и управления национально-освободительными движениями. В то же время I съезд народов Востока продемонстрировал подъем революционных сил, борющихся против империализма и колониализма в восточных странах, и их солидарность. Как пишет английская авторитетная газета The Manchester Guardian: «Теперь Россия сильнее на Востоке, чем когда-либо,...» (Коммунистический Интернационал, 1920, с. 259). Это показало насколько съезд народов Востока обеспокоил империалистов, колониалистов. Большевики укрепились в Азербайджане, его столица Баку была центром политической пропаганды в Иране и в странах к востоку от побережья Каспийского моря. Наконец, совсем недавно I съезд народов Востока прошел в Баку под руководством большевиков и объявил «священную войну» Западной Европе» (Кулиев, 1960, с. 6).

Можно отметить, что в самых популярных периодических изданиях, в том числе, в газете «Коммунист», несмотря на предвзятое отношение ко всему турецкому, печаталось множество пространных статей о Турции. Тогда «Коммунист» за короткий срок превратилась из рядовой газеты в ведущее издание на всем Южном Кавказе, имевшее собственных корреспондентов в городах СССР и за рубежом.

Газета «Коммунист» - политический и духовный просветитель масс

После восстановления независимости, в печати появились серьезные необоснованные претензии со стороны некоторых сил, далекие от исторической реальности, в поддержке советского режима. Такие вредные идеи звучали даже с некоторых высоких трибун. Но не следует забывать, что «Коммунист», бывшая в свое время первой официальной партийной, государственной газетой, продолжала оставаться политическим и духовным просветителем масс. Эта газета всегда была в центре исторических событий, оказывала положительное

влияние на массы и была основным пропагандистским инструментом политического лидерства в решении всех вопросов, возникающих в повседневной жизни республики. Не следует забывать, что эта газета была обязана проводить политику руководящего органа, она издавалась на его средства, но никогда не забывала о своей национальной принадлежности и всегда терпела наказание за это» (Магеррамов & Магеррамлы, 2009, с.88).

«Художественная публицистика Азербайджана имеет давнюю историю. Она возникла в процессе борьбы нашего народа с угнетением, эксплуатацией, религиозным фанатизмом, агрессией, жадностью, взяточничеством, невежеством, лицемерием, и стало летописью этой борьбы...» (Мехди,1982,с.3). На страницах газеты стали регулярно появляться подобные статьи, способствующие возрождению и сохранению национального духа. Вот несколько примеров: 2 марта 1922 года в газете «Коммунист» была опубликована статья, которая вызвала большой резонанс и дискуссии по поводу передачи азербайджанского богатства России и доставке в Баку пустых вагонов под предлогом еды. Автором этой статьи, который подписался псевдонимом “Йохсул”(Бедный) был Қамид Султанов-Народный комиссар внутренних дел (Йохсул,1922, с.3).

В статье на архивных документах приводится информация о товарах, отправленных из Азербайджана в Россию с 1912 по 1922 годы. Вместо этого из России в Азербайджан отправляются продукты питания, но опломбированные вагоны пусты. Автор, который не зная о таких делах, надеялся, что советская власть примет меры и предотвратит мошенничество. На следующий день - 3 марта, решением особого заседания Политбюро ЦК Компартии Азербайджана Хамид Султанов был освобожден от занимаемой должности.

Или соображения мусаватиста-публициста Мирзабалы Мамедзаде о национализации высшего образования были опубликованы в нескольких номерах газеты. Это означало, что пресса насколько бы ни была пропагандистом режима, могла играть незаменимую роль в формировании национального мировоззрения.

Отдельный вопрос, что национальную направленность газете «Коммунист» придавали возглавляющие ее такие чуждые элементы, как Сергей Киров, Левон Мирзоян, а Центральный комитет Коммунистической партии Азербайджана, держал ситуацию под контролем благодаря местным лидерам, лишенным национальных чувств, таким как Алигейдар Караев. Авторов преследовали и клеймили как "националистов" и "пантюркистов". Чтобы разорить «гнездо националистов» в газете «Коммунист» неоднократно принимались меры на самом высоком уровне.

18 апреля 1924 года второй секретарь ЦК, 27-летний патриот Айюб Ханбудагов, в газете «Коммунист» опубликовал статью на тему «Национальный вопрос», в которой подверг

серьезной критике провал национальной политики партии, препятствующий подготовке национальных кадров (Ханбудагов, 1924, с.3).

Статья обсуждалась на очередном заседании Бакинского комитета партии 27 апреля. Ханбудагов был наказан, а Алигейдару Караеву поручили разоблачить националистов, врагов советского правительства, засевших в газете «Коммунист». В результате видных интеллигентов, таких как Абдуррагим бек Хагвердиев, Агабаба Юсифзаде, Джафар Джаббарлы, Мир Сейфаддин Кирманшахли, заклеили пособиями «мелкой буржуазии», некоторых уволили с работы, других подвергли серьезной репрессии. Таких фактов было предостаточно.

Кстати, следует отметить, что, просматривая газеты того периода, в том числе, газету «Коммунист», видно, что газеты были информационно-пропагандистским рупором в проведении реформы алфавита, тюркологических съездов и съездов восточных народов. Одновременно газета была также творческой школой, которая обучала и готовила национальные журналистские кадры. В целом, на протяжении многих десятилетий газета «Коммунист» выпускалась при активном участии лучших журналистов республики и творческой интеллигенции. Его идейно-политический уровень служил примером для региональной и местной периодической печати. Ряд новшеств из жизни газеты включен в качестве важных фактов и событий в историю нашей национальной прессы» (Гасанов, 2015, с.5).

Было бы кстати представить точку зрения великого лидера Гейдара Алиева тем, кто забыв об объективном подходе к исторической реальности, обвинял всех коммунистов эпохи: «Мы все были детьми того времени и той эпохи и не могли выйти за пределы его стереотипов. Не было никакой и возможности выбраться, потому что писатель, ученый и обычный человек думали, что иначе быть не может. Вот почему сейчас бессмысленно кому-то бить себя в грудь. Они и сами так писали в то время. Это реальность нашей истории ... Грех сейчас обвинять людей, которые жили в те времена, развивали культуру и литературу Азербайджана. В поздравительном письме сотрудникам от 26 августа 1994 года по случаю 75-летия “Xalq qəzeti” Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев еще раз подтверждает это (Рустамов, 1994, с.4).

Не следует забывать, что помимо партийного надзора и Главлита, работу печати координировали журналы “Müxbir” и “Агитатор”, которые непосредственно подчинялись Отделу агитации и пропаганды ЦК.

Первый тюркологический конгресс и печать

Финансовая поддержка Турецкой Республики коммунистически-большевистским режимом исходила от политической ситуации в мире, а не от политики добрососедства. В этот период коммунисты, которые на первое место ставят свои политические интересы, реализуют еще один важный проект: I Тюркологический конгресс в Баку (1926, 26 февраля - 5 марта).

Бакинский тюркологический конгресс, который представил тюркологию как большую и системную научную подготовку, вызвал большой резонанс и появление серии статей в прессе. В этом грандиозном восьмидневном мероприятии приняли участие 131 делегат из разных стран. Вопросы языка, истории и литературы тюркских народов, которые обсуждались на конгрессе, остаются актуальными и сегодня. Накануне конгресса и в период его деятельности, периодические издания и журналы: “Yeni fikir”, “Maarif və mədəniyyət”, “Maarif işçisi”, “Yeni məktəb”, “Dan ulduzu”, “Kommunist” опубликовали более 300 различных статей на эту тему. Количество материалов, опубликованных ведущим изданием страны - газетой «Коммунист», составляло почти половину от всего числа в СМИ. Это значит, что примерно в каждом третьем номере газеты была информация на эту тему. Как видно, газета была рупором информационной пропаганды для проведения алфавитной реформы, съездов восточных народов и тюркских конгрессов. В те годы, когда Академия наук, литературные и художественные организации только начинали формироваться, редакция газеты «Коммунист» была главным духовным центром, который собирал вокруг себя национальные научные и культурные силы.

Центральная московская пресса также освещала I-й тюркологический конгресс, с большим воодушевлением распространила решение о переходе тюркских народов на латинский алфавит. Эти статьи и материалы представляют большую ценность как документы, описывающие работу, цель и миссию Конгресса.

Участие в Конгрессе представителей тюркоязычных народов бывшего Советского Союза, Турции и Ирана, представителей европейской тюркологии, наглядно демонстрирует, насколько обширна была тюркская среда. В газете «Коммунист», были представлены статьи и интервью таких известных зарубежных и местных тюркологов, как А.Гусейнзаде, М. Кёпрюлюзаде, С. Ольденбург, С. Малов, Х. Шараф, А. Мюллер, В. Бартольд, Х. Зейналлы, Б. Чобанзаде, Ф. Агазаде и многих других. Экземпляры газеты того периода свидетельствовали о турецко-советской дружбе, а также поддерживали веру в успех будущих отношений с Турцией (Агамалиоглу, 1926, 28 февраля; Агамалиоглу, 1925, 9 ноября; Бартольд, 1925, 9 ноября; Чобанзаде, 1925, 9 ноября; Зейналлы, 1925, 9 ноября; Кёпрюлюзаде, 1926, 25 февраля). К сожалению, позже стало ясно, что важную часть этого конгресса составлял план по выводу Турции на коммунистический путь. «Насколько уместно было созывать конгресс в то время, когда в стране раздоры, убийства, голод, несчастья и произвол? Откуда такое теплое

отношение, участие к тюркским народам? Прежде всего, это исходило из внешней и внутренней советской политики. Это правительство хотело продемонстрировать миру, что государство, основанное Российской империей, является символом свободы, равенства и братства (Магеррамов&Магеррамли,2009, с.28).

Крах этого плана СССР привел к началу репрессий, в том числе этот конгресс завершился арестом и физическим истреблением более 100 участников, большинство из которых были ученые и философы. Этот конгресс стал крупнейшим документом о геноциде интеллигентов-ученых в истории. А 30-е годы – обвинительный акт советско-сталинской диктатуры. (Нариманоглу, 2006, с.24).

Несмотря на все это, «... 1-й Бакинский тюркологический конгресс, стал большим событием мировой науки, особенно для тюркского мира, имеет большое значение как для истории, так и для современности.

1-й тюркологический конгресс, проходивший в Баку с 26 февраля по 6 марта 1926 года, стал событием, которое способствовало научному и культурному единению тюркских народов, развитию общих национально-нравственных ценностей, открыло широкие возможности для интеграционных процессов» (Габиббейли,2016,с.4). Распоряжение президента Ильхама Алиева «О проведении 80-летия Тюркологического Конгресса от 9 ноября 2005 г. (Алиев Ильхам, Распоряжение о 80-летию 1-го Тюркологического Конгресса, 10 ноября 2005 г.). Распоряжение Ильхама Алиева о проведении 90-летия 1-го Тюркологического конгресса 18 февраля 2016 г. «Xalq qəzeti». 2016-19 февраля), еще раз подтверждают, как велико историческое значение Конгресса в жизни тюркских народов. Оба распоряжения подписанные главой государства, сыграли большую роль в развитии научных и культурных связей между тюркоязычными странами.

Выводы

В.Ленин и М. Ататюрк, признававшие важность улучшения отношений между Советской Россией и Турцией после Первой мировой войны, сумели заложить основу этих отношений. Установление дружественных отношений между побежденным членом Антанты – Россией и новой Турцией, было требованием времени. Хотя международная ситуация и определяет ход событий, интересы обеих сторон, а также интересы политики добрососедства, также были важны. Духовные связи не смогли разорвать ни репрессии 1930-х годов, ни территориальные претензии Советов, ни события 70-летнего периода. С этой точки зрения советско-турецкие отношения всегда были актуальными, а пресса всегда держала их в центре внимания. В советское время, особенно в первые годы существования Советского Союза, количество и жанровое разнообразие материалов, публикуемых в газете "Коммунист" - основного органа Азербайджанской Советской Социалистической Республики, подтверждают сказанное.

Серьезные попытки защитить национальное мировоззрение, приверженность интеллектуалов к национальной идентичности и сохранению национальной идентичности прессы проявились в многочисленных статьях, опубликованных в газетах того периода, в том числе в газете «Коммунист». В то же время развитие оплотов режима на более прочных основах, конечно, привело к серьезным идеологическим противостояниям и репрессиям в обществе.

В нынешний период было бы несправедливо называть советскую прессу «слугой и пропагандистом режима», представлять ее полностью в таком виде и клеймить. С этой точки зрения важно изучать историю советской прессы в Азербайджане, в том числе периодических изданий. Естественно, немало из этого приходится на долю советской печати. В то же время газета «Коммунист» как орган ЦК КПСС, Верховного Совета и Совета Министров Азербайджанской Республики на протяжении многих лет не только была «слугой режима», но и историческим зеркалом, отражающим успехи нашего народа, сопровождаемые чрезвычайными трудностями и трагедиями. В нынешнее время также важно изучить большой исторический отрезок - 70-летнюю историю, называемую советским периодом. Правда, в советское время этот вопрос был в повестке дня исследователей, но, к сожалению, при исследовании прессы, во многом повлиял принцип идеологической лояльности и партийности.

Освобождение от влияния правящей идеологии, уважение к национальным ценностям хотя и не были регулярной темой в советский период, но время от времени появлялись в советской печати.

В настоящем исследовании представлен ряд статей и материалов, опубликованных газетой «Коммунист» и представленных в качестве примера. Возможно, что раскрытие и представление таких фактов может быть принято некоторыми исследователями, скажем, как защита средств массовой информации в качестве инструмента пропаганды или возникнет тенденция придерживаться такого мнения. Но на самом деле это возникло не из симпатии и любви или ностальгии по прессе советских времен, они мотивированы желанием представить печать хотя и частично зеркалом того исторического отрезка. Факты, подобные этому, еще раз подтверждают, что пресса во все времена является важным инструментом, способным донести реальность эпохи до общества.

В то же время, рассматривая статьи и информации, опубликованные в советской газете «Коммунист», можно сделать вывод, что основная цель этих материалов - служить идеологии. Основная задача редакции и творческого коллектива, деятельность которых направлялась и координировалась отделами идеологии системы советского партийного аппарата - подавить национальный менталитет, ослабить национальные силы, использовать чувство патриотизма в идеологических интересах и обеспечить коммунистическое идеологическое и политическое

воспитание масс, укреплять доверие, прикрывать уродства, пропагандируя равенство и справедливость социалистического единства. В дополнение ко всему, будучи зеркалом эпохи, пресса сумела создать совершенную базу, необходимую для изучения советско-турецких, а также азербайджано-турецких отношений будущими исследователями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Ахмедов Н. (2019), Турция в творчестве азербайджанских писателей: взгляд на источники 1960 – 1980 годов. *Вестник Института социальных наук Университета Dokuz Eylül*, 21(1), с.269-276.
- Агамалиоглы, С.А. (1925). Ленин и Восток. *Бакинский рабочий*, 25 января г
- Агамалиоглу, С. (1925). Что может дать нам тюркологический конгресс? Накануне тюркологического конгресса». *Коммунист*, 9 ноября.
- Агамалиоглу, С. (1926). Поздравление с открытием 1-го тюркологического конгресса. *Коммунист*, 28 февраля.
- Бартольд, В. (1925). По случаю тюркологического конгресса. Проведение конгресса в Баку. *Коммунист*, 9 ноября;
- Ханбудагов, А. (1924). По национальному вопросу. *Коммунист*, 7 апреля. с.3.
- İsmail, H. (1921). Kardaş Hükümetin Sefiri. *Açıq söz (Açıksöz) qezeti*, 09 ekim, s.1.
- Интервью с профессором Кёпрюлюзаде. «О важности тюркологических исследований в Турции и о ее работе.(1926). *Коммунист*, 25 февраля.
- Кулиев, С. (1960). 40-летие I съезда народов Востока, Ваку, *Коммунист Азербайджана*, № 9, с.6 .
- Гасанов, Г. (2015). Орган печати верно служивший национальным интересам Азербайджана и идеологии государственности, *Xalq qəzeti*, 10 август, с.5.
- Габиббейли, И. (2016). Уроки 1-го тюркологического конгресса и современные призывы. *Азербайджан*, 13 ноября.
- Магеррамов, Е.А., Магеррамли. А.Е. (2009). *Из истории создания и развития «Xalq qəzeti» ("Коммунист")*, к 90-летию издания. Баку: Elm və təhsil. стр. 88.
- Мехди, Ф. (1982). *Художественная публицистика*. Баку: Маариф, стр. 289.
- Нариманоглу, К.В. (2006). *Слово о Бакинском тюркологическом конгрессе в 1926 году, Новый тюркский алфавит и 1-й Бакинский тюркологический конгресс*, Баку: Elm və təhsil. с.44.
- Н.,Н. (1925). Организация конгресса тюркологов. О работе, которую будет проводить оргкомитет по проведению тюркологического конгресса. «*Коммунист*», 9 ноября,
- Россия на Востоке, (1920). *Коммунистический Интернационал*, 1920, № 12, стр. 2259.

Рустамов, Т. (1994). Историческое зеркало реальности, *Xalq qəzeti*, 26 августа.

Чобанзаде, Б. (1925), «Туркологический конгресс. Газета «Коммунист» на повестке дня
Туркологического конгресса. *Коммунист*, 9 ноября;

Распоряжение Ильхам Алиева о проведении 80-летия 1-го Туркологического
Конгресса, 10 ноября 2005 г. *Xalq qəzeti*. 2005-11 ноября.

Распоряжение Ильхама Алиева о проведении 90-летия 1-го Туркологического
конгресса 18 февраля 2016 г. *Xalq qəzeti*. 2016-19 февраля.

Йохсул. (1922). *Коммунист*, 3 марта, с.3.- (арабской графикой).

MINIMUM KAPSAMA AĞACI YÖNTEMİ İLE KAMPÜS ALANINDA AĞ PLANLAMASI

NETWORK PLANNING IN CAMPUS AREA WITH MINIMUM SPANNING TREE METHOD

Burcu ERBEN*
Bülent SEZEN**

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 08/01/2023; Düzeltme/Revised: 06/11/2024

Kabul/Accepted: 24.12.2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Cite as: Erben, B.& Sezen B. (2024). Minimum Kapsama Ağacı Yöntemi ile Kampüs Alanında Ağ Planlaması . DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 61-81.
<https://doi.org/10.58853/dumad.1231116>

Özet

Konumlandırma süreci daha yaygın hale geldikçe, çoğu sektörde planlama ihtiyacı artmaktadır. Bir planlama yöntemi olan Şebeke (Ağ) Analizi, Yöneylem Araştırmasında çok fazla uygulanan bir analiz türüdür. Gelişen platformlar çoğu araştırmacıların değer biçen bir fikir içerisinde olmalarına yol açmaktadır. Çoğu sektörde etkili planlama yapmak analiz yöntemlerine dayanmaktadır. Bu analiz yöntemleri; en kısa yol, Minimum Kapsama Ağacı, Minimum Maliyet Akışı ve Maksimum Akış Modelidir. Farklı özelliklere sahip olan kullanılan model analiz için uygundur. Her bir metodun çalışma mantığı farklıdır. Bu çalışmada sadece Minimum Kapsayan Ağaç Algoritması ele alınarak planlamaya dair bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu analiz uygulaması için matematiksel programlardan biri olan GAMS (Genel Cebirsel Modelleme Sistemi) programı kullanılmıştır. Gebze Teknik Üniversitesi içerisinde bulunan bölümlerin uzaklıkları değerlendirilerek Minimum Kapsama Ağacı (Minimum Spanning Tree) modeli programda uygulanabilir hale getirilmiştir. Uygulanacak bu analizde, düğümleri birleştiren toplam kenar sayısı, 5, 10 ve 15 olmak üzere üç farklı senaryo olarak belirlenmiştir. Sonrasında programdan elde edilen çıktı sonucunda, bu

* Dr. İstanbul Üniversitesi, (e-posta: burcum531@hotmail.com , ORCID ID: [0000-0002-3130-7852](https://orcid.org/0000-0002-3130-7852))

** Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, (e-posta: bsezen@gtu.edu.tr , ORCID ID: 0000-0001-7485-3194)

kenarlar birbirine bağlanarak bir ağ yapısı oluşturulmuştur. Yapılan planlama, ağ analizinde graf teorisine dayanmaktadır. Açık ki bu teori, uzaklık değerlerinin nasıl analiz edileceğine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Dahası, bu çalışma insanların kampüste planlama yapmalarına yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Ek olarak, bu çalışma farklı alanlar olsa bile uzaklık hesaplamalarının dahil olduğu durumlarda kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Graf Teorisi, Minimum Kapsama Ağacı, GAMS, Ağ Analizi.

Abstract

Network Analysis, which is a planning method, is a type of analysis applied in Operations Research. These analysis methods are Shortest Path, Minimum Spanning Tree, Minimum Cost Flow, and Maximum Flow Model. The logic of each method is different. In this study, some evaluations about planning have made by considering only the Minimum Spanning Tree Algorithm. GAMS (General Algebraic Modeling System) program, which is one of the mathematical programs, was used for this analysis application. Minimum Spanning Tree model has been made applicable in the program by evaluating the distances of the departments in Gebze Technical University. Determined the total number of edges, which are connecting nodes, in this analysis to apply are three different scenarios for 5, 10, and 15. Afterward, as a result of the output obtained from the program, a network structure was created by connecting these edges. Made planning is base on Graph Theory in network analysis. This study aims to help persons' make about planning on campus.

Key Words: Graph Theory, Minimum Spanning Tree, GAMS, Network Analysis.

Giriş

Günümüzde değişen koşullara uyum sağlamak amacıyla öngörülerde bulunmak ve sürekli güncel kararlar almak, önemli bir gereklilik haline gelmiştir. Bu bağlamda, planlama faaliyetlerinin önemi belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Planlama tekniklerinden biri olan Ağ (Şebeke) analizi, belirli bir alandaki en kısa yolların tespit edilmesi, bina inşaatı planlamaları, ulaşım sektöründe trafik akış noktalarının belirlenmesi ve rota oluşturma süreçlerinde Yöneylem Araştırması'nın bir bileşeni olarak önemli bir rol oynamaktadır (Finke, 2008). Uygulama aşamasında geniş bir alanı kapsamı ve etkili bir karar alma mekanizması sunması nedeniyle, bu analiz türü büyük bir öneme sahiptir (Xiao Qun Liao, Tong Su, & Ma, 2020).

Ağ analizinin geniş bir uygulama yelpazesine sahip olmasının yanı sıra, uygulama aşamasında çeşitli yöntemler kullanılmaktadır:

- En Kısa Yol Modeli
- Minimum Kapsama Ağacı
- Maksimum Akış Modeli

- Minimum Maliyet Akışı Modeli

Ağ analizi, çeşitli uygulama alanlarına sahiptir. Çevresel, ulaşım ve taşımacılık gibi farklı sektörlerde oluşturulan güzergâhlar ile elektrik ve dağıtım sistemleri gibi alanlarda (Büke & Erturaç, 2016), riskli bölgelerdeki yapıların çıkış noktalarının tasarlanması ve etkili kararların alınmasında ağ analizinin kritik bir rolü bulunmaktadır (Erkal, 2013).

Bu çalışma, Gebze Teknik Üniversitesi kampüsünde ağ analizi planlamasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Uygulanacak yöntem, graf teorisine dayanan Minimum Kapsama Ağacı tekniğidir. Bu tekniğin tercih edilmesinin sebebi, ağ üzerindeki tüm alanları kapsayarak en kısa yolu belirleyebilme yeteneğidir. Hesaplamalar için GAMS yazılımı kullanılacaktır. Bu yazılım, Minimum Kapsama Ağacı modelini uygularken aynı zamanda dallanma sayısını isteğe bağlı olarak ayarlama imkanı sunmaktadır¹. Dallanma için farklı değerler atamak mümkündür. Dallanma yapısının analizi, üç farklı senaryo üzerinden değerlendirilmiş ve akış diyagramı oluşturulmuştur. Geniş ölçekli veriler için bile GAMS programının deneme sürümünün çözüm sağlama kapasitesi önemli bir avantaj sunmaktadır.

Wilson ve Myriam, minimum kapsama ağacı probleminde karmaşık altyapının daha anlaşılır hale getirilmesi amacıyla belirli senaryo durumları oluşturulmasının önemini vurgulamaktadır. Bu süreçte, optimum çözüme ulaşmak için bazı kısıtların eklenerek yapılan analizlerin stratejik bir adım olduğu ifade edilmektedir. Mesafelerin en aza indirilmesinde senaryo oluşturularak gerçekleştirilen işlemlerin önemi üzerinde durulmaktadır (Wilson Pavon, Myriam Torres, & Inga, 2023). Bu çerçevede, araştırmada kullanılmak üzere özel olarak tasarlanmış senaryo durumlarının eklenerek analiz yapılmasına karar verilmiştir.

Senaryo durumları aşağıdaki gibidir:

Senaryo 1: Dğümleri bağlayan toplam kenar sayısı=5

Senaryo 2: Dğümleri bağlayan toplam kenar sayısı=10

Senaryo 3: Dğümleri bağlayan toplam kenar sayısı=15

1. Literatür Taraması

Belirli bir alanda planlama yapmanın temel amacı, o bölgedeki yolların veya rotaların oluşturulması ve bu yolların belirli bir hedef doğrultusunda değerlendirilmesidir. Yol, düğüm noktalarının birbirine bağlanmasıyla meydana gelir. Düğüm ve kenar ile temsil edilen graflar, gerçekleştirilecek analizler açısından farklılık arz etmektedir (Needham & Hodler, 2019). Bu çalışmada, analiz için kullanılacak olan Minimum Kapsama Ağacı (MST) problemi, çeşitli alanlarda kullanılmakla birlikte bu konulara dair yapılan araştırmaların konuya birçok katkı sağladığı görülmektedir.

¹ https://www.gams.com/latest/gamslib_ml/libhtml/gamslib_mst.html

Aşağıda yer alan Tablo 1’de MST yönteminin kullanıldığı alanlar ve elde edilen sonuçlar ifade edilmektedir.

Tablo 1: Minimum Kapsama Ağacı Modeli Literatür Araştırması ve Çalışma Alanları

Yazar adı	Çalışma alanı	Çalışma sonucu
(Fang, Model, & Yiğın, 2008)	Kömür endüstrisi	İnsan hayatını tehdit eden acil durumlarda çıkış yollarının belirlenmesinde bu yöntem etkili sonuçlar vermiştir.
(YILDIZ, BATI, & ŞAHİN, 2017)	Savaş alanında	Milli mücadele dönemi savaşları arasındaki ilişkilerin incelenmesinde bu yöntem kullanılarak savaşların sıralaması analiz edilmiş ve bu sayede yararlı varsayımlar geliştirilmiştir.
(Allison et al., 2009)	Astronomi	Büyük yıldızlar ile rastgele dağılan yıldızların dağılımının karşılaştırılmasında bu yöntemden faydalanılmıştır.
(Dutta, Patra, Shankar, & Verma, 2014)	Havacılık	Coğrafi bilgi sistemlerinin geliştirilmesinde ise bu metod kullanılarak ülke genelinde bir hava yolu planlaması gerçekleştirilmiştir.
(Zakaria Hasanatu & Boah, 2024)	Enerji dağıtım optimizasyonu	Gana'nın Kuzey Bölgesi'nde yer alan Savelugu ve Mion ilçelerinin belirli alanlarında optimum elektrifikasyon rotalarının belirlenmesi ve mesafelerdeki değişimlerin bu rotaların uzunlukları üzerindeki etkisinin derinlemesine incelenmesi amacıyla minimum kapsama ağacı problemi çerçevesinde bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Enerji dağıtım optimizasyonu açısından karar alma süreçlerine önemli katkılarda bulunmaktadır.
(Dongxiao Liu & Zhao, 2021)	Orman alanları	Avustralya'da ortaya çıkan orman yangınlarının konumları belirli kriterlere göre sınıflandırılarak, dronların yangınları tespit etme ve izleme süreçlerinde etkili bir şekilde yapılandırılmasının sağlanması amaçlanarak model tasarımı için minimum kapsama ağacı algoritması ve doğrusal olmayan programlama teknikleri kullanılmıştır. Orman arazisi verileri dron konumlandırılması ile sistem entegrasyonu sağlanarak analiz yapılmıştır.
(Huong Luu & Chrobak, 2022)	Yazılım	Yayılan ağaç sıklığı sorununa yönelik karar versiyonu olan K-STC (Minimum Spanning Tree Congestion), belirli kısıtlar altında NP-tam olduğunu ortaya koyarak, bu problemin zorluklarını iyileştirmeye yönelik bir yaklaşım sunulmaktadır. Bu çalışmaları ile kısıtlarla karmaşıklık sorununa kesin bir çözüm önerilmemekle birlikte, minimum kapsayan ağaç problemi için iyileştirici bir etki sağladığı ifade edilmektedir.
(Xiao Qun Liao et al., 2020)	Mantık	Neutrosifik mantığın belirsizlikleri ifade etme konusunda geleneksel bulanık

		mantıktan daha etkili bir yöntem sunduğu öne sürülmektedir. Ayrıca, MSTP için alternatif algoritmaların mevcut olduğu ve yeni yaklaşımların tedarik zinciri yönetimi ile telekomünikasyon gibi çeşitli alanlarda uygulanabilirliğini artırmayı amaçladığı vurgulanmaktadır.
(Jia Li et al., 2023)	Veri analizi	Farklı yoğunluk kümelerine sahip veri setlerinde aykırı değerlerin tespitinde ve yeni bir mesafe ölçüsü kullanarak minimum kapsayan ağaçlar (mini-MST'ler) oluşturan bir yöntem geliştirilmiştir. Bu yöntem, Mini-MST tabanlı Aykırı Değer Tespiti (MMOD) olarak adlandırılmaktadır. Önerilen yaklaşım, aykırı değerlerin sayısının belirtilmesini gerektirmemektedir. Özellikle tıbbi veri setleri üzerinde yapılan deneysel çalışmalarda MMOD'un önemi ortaya çıkmaktadır.
(Younes Berouaga, Cherif El Msiyah, & Madkour, 2023)	Finans	Portföy optimizasyonu bağlamında MST yönteminin uygulanması, geleneksel yöntemlerle karşılaştırıldığında MST tabanlı portföylerin Minimum Varyans Portföyü ve Eşit Ağırlıklı Portföylerden daha üstün bir performans sergilediğini ortaya koymaktadır.
(Jing Deng, Zihan Xu, & Xing, 2023)	Yönetim	Minimum yayılan ağaç (MST) yöntemi, COVID-19'un iki piyasa arasındaki risk iletimini incelemek amacıyla kullanılmakta olup, bu süreçte elde edilen bulgular, politikacıların etkili risk yönetimi stratejileri geliştirmelerine ve yatırımcıların çeşitlendirme işlemlerini kolaylaştırmalarına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, iki piyasa arasındaki risk bağlantısının artırılması hedeflenmektedir.
(Sara Nasirian, Paola Pierleoni, Alberto Belli, Marco Mercuri, & Palma, 2023)	Enerji tüketimi	Pizza, enerji tüketimini azaltılması amacıyla minimum yayılan ağaçlarla kablosuz sensör ağının ömrünü uzatmayı amaçlayan yeni bir küme tabanlı yönlendirme yöntemidir. Bu yöntem, baz istasyonundan ters veri akışını ortadan kaldırmak ve minimum yayılan ağaç yapısını kullanarak verileri en yakın komşulara iletmek gibi yenilikler yoluyla enerjinin gereksiz yere kullanılmasını önlemektedir. Diğer kümeleme yöntemleriyle kıyaslandığında enerji tüketiminde dengeleyici ve iyileştirici bir görevi olduğunu ifade etmektedirler.
(Paz Carmi, M. J. Katz, & Mitchell, 2005)	Sensör	Sensör ağlarının kapsamını genişletmek ve ağ oluşturma süreçlerinde bağlantılı optimizasyon problemlerine yönelik sabit faktörlü yaklaşımlar geliştirmek amacıyla uygulanmaktadır.
(N. Blomsma et al., 2022)	Sağlık	Sağlık alanında nörolojik durumlar için bozuklukların ilişkisi incelenerek elde edilen eğilimlerin minimum kapsama

		ağacı yöntemi ile analizini ifade etmişlerdir.
(Faruk Dayı & Ulusoy, 2018)	Havacılık	Havayolu şirketlerinde 19 havayolu için finansal durum değerlendirmeleri bu yöntem ile analiz edilmektedir. Elde edilen sonuç ile performans ilişkileri arasında iyileşme görülmektedir.
(Barış & Özceylan, 2019)	Ulaştırma	Kampüs ağı planlamasının belirlenmesinde bu yöntemi kullanarak modelleme sonrasında analiz yöntemi gerçekleştirilmiştir.
(Xiao Qun Liao et al., 2020)	Elektrik	Elektrik şebekelerinde genetik algoritmaya dayalı olarak bir yöntem ile kullanılmak üzere nötrosofik MST önerisinde bulunmuşlardır.
(Pirim H, Ekşioğlu B, & AD, 2015)	Biyoloji	MST yöntemi geliştirilerek bu yöntemi biyoloji alanında uygulanmaktadır. Yeni bir minimum yayılan ağaç tabanlı sezgisel B-MST önerisi yapılarak biyolojik verilerin kullanılmasına olanak sağlanmaktadır.
(Şaar & Topcu, 2021)	Veri kümeleme	MST tabanlı yeni bir yöntem önerilerek iyi bir performans gösterdiğini ifade etmişlerdir.

Minimum kapsama ağacı (MST) algoritması, ağ içindeki optimum yolları belirleme sürecini hızlandırmak için, potansiyel genel optimum çözüme katkıda bulunmayan belirli yolları eleme stratejisini kullanmaktadır. Bu algoritma, yol kalitesinden ödün vermeden işlevselliğini koruyarak, iletişimle ilişkili enerji maliyetlerini azaltmayı hedefler. MST algoritması, belirli bir alandaki çok sayıda düğüm arasında en kısa yolları tespit etme konusunda son derece etkilidir. Ayrıca, düğümler arasındaki en uygun yolları hızlı bir şekilde belirlemek ve en verimli yolun seçilmesini sağlamak amacıyla sensör ağları gibi çeşitli uygulamalarda kullanılmaktadır. Genel olarak, MST algoritması, optimum yolu belirlemek için gereken süreyi azaltırken, belirli yolları eleme yoluyla yol kalitesini koruma işlevini de yerine getirir; bu durum, enerji maliyetlerini düşürmekle kalmayıp, ağ içindeki veri iletim süreçlerini daha verimli hale getirmektedir. Ayrıca, bu çalışma çerçevesinde Minimum Kapsayan Ağaç problemi detaylı bir şekilde formüle edilmekte ve incelenmektedir (Paz Carmi et al., 2005).

Graf teorisi alanında, minimum kapsama ağacı probleminin çözümüne yönelik mevcut yöntemlerin kapsamlı bir analizi gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede, çeşitli yöntemlerin güçlü ve zayıf yönleri ele alınarak, her bir yaklaşımın belirli koşullar altında nasıl bir performans sergilediği üzerinde durulmaktadır. Özellikle, hangi yöntemin belirli senaryolar için daha etkili bir çözüm sunduğu konusunda derinlemesine incelemeler yapılmakta ve bu incelemelerin pratik uygulamalara etkileri çeşitli örneklerle açıklanmaktadır. Bu tür değerlendirmeler, çalışmanın derinliğini artırmakta ve alandaki mevcut literatüre önemli katkılarda bulunmaktadır. Ayrıca, ilgili modeller üzerinden

ayrıntılı örnekler sunularak, okuyucunun konuyu daha iyi anlaması sağlanmakta ve farklı çözümler konusunda karşılaştırılma yapılmasını kolaylaştırılmaktadır (Antos, 2015).

Minimum kapsama ağacı (MST) problemi, önceki algoritmalarla göre daha az rastgele bit kullanan yeni rastgele algoritmaların tanıtıldığı önemli problemlerden biridir. Bu yeni algoritmalar, optimum beklenen çalışma sürelerini korurken, mevcut "açgözlü olmayan" MST algoritmalarına dair bütünsel bir bakış açısı da sunmaktadır. Önerilen yeni rastgele minimum kapsama ağacı algoritması, yalnızca çok logaritmik sayıda rastgele bit kullanarak beklenen doğrusal zamanda çalışan bir yapıdadır. Ayrıca, bu algoritmanın özellikleri incelenerek, çok logaritmik sayıda rastgele bit kullanıldığında, doğrusal iş yapma yeteneği ile çok logaritmik zamanda minimum yayılan ağaç ve bağlı bileşen problemlerinin çözümünde paralel olarak nasıl kullanılabileceği gösterilmektedir. Bu çalışmalar, MST probleminin çözümündeki gelişmeleri belgelemekte ve bu alandaki önemli ilerlemeleri ortaya koymaktadır. Özellikle, Seth Pettie ve Ramachandran (2008) tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, algıların modern algoritmalarla nasıl etkili bir şekilde entegre edilebileceğine dair değerli bilgiler sunmaktadır (Seth Pettie & Ramachandran, 2008).

Dağıtılmış minimum kapsama ağacı (MST) problemi, bir ağ yapısındaki her düğümün, minimum yayılım ağacını oluşturan kenarları belirlemesi gereken bir araştırma alanıdır. Bu problem, ağın veri iletim verimliliğini artırma hedefi doğrultusunda, düğümler arasında etkili ve doğru bağlantılar kurmaya odaklanmaktadır. MST oluşturma süreci, belirli algoritmalar aracılığıyla gerçekleştirilmekte olup, bu algoritmaların dağıtılmış bir ortamda etkin bir şekilde çalışabilmesi için belirli kriterlerin karşılanması gerekmektedir. Bu çerçevede, MST probleminin çözümüne yönelik dağıtılmış algoritmaların tasarımına dair yapılan araştırmalar kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Gopal Pandurangan, Peter Robinson ve Scquizzato'nun 2018 yılında gerçekleştirdiği çalışma, bu alandaki yenilikleri ve bu yeniliklerin pratik uygulamalarını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır (Gopal Pandurangan, Peter Robinson, & Scquizzato, 2018).

Yaklaşık minimum kapsama ağacı (MST) algoritması, genel optimum çözüme katkı sağlamayan belirli yolları etkili bir şekilde eleme özelliğine sahiptir. Bu özellik, yol kalitesinden ödün vermeden bir ağ içindeki optimum yolu hızlı bir şekilde bulmayı mümkün kılar. Algoritma, uygulandığı alanlarda ilişkili maliyetleri önemli ölçüde azaltırken, belirli bir alandaki birden fazla düğüm arasındaki en kısa yolları tespit etme konusunda son derece faydalı bir araç olarak değerlendirilmektedir. Özellikle, yaklaşık MST algoritması, düğümler arasındaki en uygun yolları hızlı bir şekilde belirleyerek, en iyi yolun seçilmesini sağlamak amacıyla sensör ağlarında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Yazarlar, sensör ağlarındaki farklı hareketlilik modelleri için yaklaşık minimum yayılım ağaç algoritmalarının performans optimizasyonu üzerine kapsamlı bir tartışma gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda, algoritmanın uygulanmasıyla elde edilen sonuçların çeşitli

senaryolar üzerindeki etkileri ve sistemin verimliliğini artırma konusundaki katkıları üzerinde durulmaktadır (Haripriya V & K, 2023).

MST (Minimum Spanning Tree) elde etmek için çeşitli algoritmaların kullanılması mümkündür. En yaygın olarak bilinen üç algoritma, Kruskal, Prim ve Dijkstra'dır. Bu algoritmaların her birinin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bilgisayar bilimleri alanında, özellikle yapay sinir ağları bağlamında, Prim algoritması en küçük kapsama ağacını elde etmek için bir öncelik kuyruğu kullanmaktadır. Kenar ağırlıkları belirlenirken, düğümlerin başlangıç noktası rastgele seçilmektedir. Ancak, başlangıç noktası olarak 1 değerinin iyi bir performans sergilediği ifade edilmiştir. Öte yandan, Kruskal algoritmasında, ağırlıkların artırılması amacıyla iki komşu düğüme ekleme yapılarak ilerleme sağlanmaktadır. Uygulama açısından Prim ve Kruskal algoritmaları karşılaştırıldığında, Kruskal algoritmasının daha yüksek bir performans sergilediği gözlemlenmektedir (Osipov, Sanders, & Singler, 2009). Prim algoritması, her yinelemede komşu kenarlar arasından en küçük olanı seçerek bir kenar ekleme işlemi gerçekleştirdiği için açgözlü (greedy) bir algoritma olarak tanımlanmaktadır (Dutta et al., 2014). Dijkstra algoritması etkili olmasının yanısıra en iyi sonucu garanti etmemektedir. Yinelemeye dayalı bir algoritmadır. Kaynak tepe noktasından diğer tüm tepe noktalarına kadar olan minimum ağırlık yollarının artı sonsuz olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca komşu tepelerin ağırlıklarına bakıldıktan sonra yinelemelere devam edilmektedir (Meghanathan, 2012).

MST'nin farklı çeşitleri vardır. Ağırlık kısıtlanmalı Minimum Kapsama Ağacı (WMST) problemi için alt ve üst sınırların hesaplanmasında Lagrange tabanlı algoritmalarından yararlanılmaktadır. Ağırlık kısıtlanmalı Minimum Kapsama Ağacına, sırt çantası kısıtlanmalı bir MST problemi de denilmektedir (Requejo & Santos, 2018). CMST problemi kapasite kısıtlı yönsüz bir graf olan G'nin tüm köşelerine yayılan minimum maliyet ağacıdır. Özellikle telekomünikasyon ağı tasarımında, dağıtım, nakliye ve lojistikte kullanılmaktadır (Kritikos & Ioannou, 2017). Derece Kısıtlı Minimum Kapsama Ağacı (DCMST) problemi, köşelerdeki derece için minimum ağırlıktaki bir yayılma ağacı bulmakla ilgilidir. Bu problem de; telekomünikasyon, ulaşım, enerji ağlarının tasarımı ve sıhhi tesisat gibi çeşitli alanlarda kullanılabilir (Wamiliana, 2004). Çok ölçütlü MST (mc-MST) probleminde, Pareto'nun optimum minimum ağırlık yayma ağaçlarının tamamını bulmak için MST probleminde skaler kenar ağırlıkları vektörlerle değiştirilmektedir (Knowles & Corne, 2002). Genelleştirilmiş Minimum Kapsama Ağacı (GMST) problemi için iki sezgisel arama yaklaşımı sunulmaktadır: yerel arama ve genetik algoritma. Bu yaklaşımlarla GMST probleminin daha iyi performans gösterdiği açıklanmaktadır. Minimum Kapsama Ağacı probleminde iki düğüm arasındaki bir kenarın maliyeti, iki düğüm arasındaki minimum maliyet kenarına eşittir (Golden, Raghavan, & Stanojevic, 2005).

Çalışmanın motivasyonu olarak elde edilen bulguların, başta işletme sektöründe yer alan bir takım firmalara, sağlık şirketlerine (N. Blomsma et al., 2022), havayolu şirketlerinde rota planlama

(Faruk Dayı & Ulusoy, 2018), teslimat işi gerektiren firmalarda, kampüs ağı planlamasının belirlenmesinde (Barış & Özceylan, 2019), elektrik şebekelerinde (Xiao Qun Liao et al., 2020), hesaplamalı biyolojide (Pirim H et al., 2015), veri kümelemede (Şaar & Topcu, 2021), öngörülebilirliği artırma bakımından devlet ve özel kurumlara faydalı olması potansiyeli taşımaktadır. Amaçlanan bu ifadeler doğrultusunda çalışmanın orijinalliyi ve kapsamı bakımından literatüre sağlayacağı katkılar açıktır.

Çalışma kampüs alanı gibi büyük alanlarda planlama yapılmasına imkan tanıyan bir yöntem olup, benzer durumlarda ne şekilde yol izlenmesi gerektiğini göstererek yol gösterici bir rol üstlenmektedir. Bu çalışmada alan olarak Gebze Teknik Üniversitesi kampüsü seçilmiştir. Uygulanan yöntem Minimum Kapsama Ağacı tekniğidir. Bu teknik ile kampüs alanında ya da karmaşık yapılanmanın olduğu alanlarda hangi adımlarla yol izlenerek çözüm yolları araştırıldığı üzerine katkı sağlanarak, ortaya çıkan etkinin tespit ve analiz edilmesi çalışmanın temel amacıdır. Literatüre sağlayacağı katkı olarak ise yapılanmanın olduğu belirli alanlarda yeni kısıtlamalar ve belirli durumlara göre özelleştirme işlemi göz önünde bulundurularak oluşturulan esnek bir planlama yapısının araştırmacılara katkı sağlayarak yol gösterici olması hedeflenmektedir.

2. Metodoloji

Bu bölümde, çalışmamızda uygulanacak ampirik metodoloji ile ilgili veriler hakkında bilgi verilecektir. İlk olarak, çalışmada kullanılacak Minimum kapsama ağacı yönteminin temelini oluşturan graf teorisi hakkında bazı açıklamalar yapılacaktır. Daha sonra, graf teorisinin farklı türleri hakkında bilgi verilecektir. Ardından, Minimum kapsama ağacı modellerinin matematiksel formülasyonuna dair bilgilere yer verilecektir. Son olarak, ampirik uygulama aşamasına geçilerek, modelde kullanılacak düğüm ve kenar sayıları ile ilgili oluşturulan senaryo çerçevesinde kampüs alanında bir ağ yapısı gerçekleştirilecek ve bu ağ yapısı değerlendirilecektir.

2.1. Graf Teorisi

Ağ tasarımının temel disiplinleri arasında graf teorisi ve olasılık teorisi önemli bir yer tutmaktadır. Graf teorisi, bir graf içerisindeki iki köşenin birbirine bağlı olup olmadığını belirlemek için sistematik bir yaklaşım sunmaktadır (Larsson & Safari Books Online (Firm), 2014). Graf teorisinde, bir ağaç, n köşesi ve $n-1$ kenarı olan bağlı bir graf olarak tanımlanmaktadır (Dutta et al., 2014). Bu teori, psikoloji, kimya, endüstri, elektrik mühendisliği, ulaşım planlaması, yönetim, pazarlama ve eğitim gibi birçok alanda karşılaşılan problemlerin çözümünde önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla, graf teorisi çok çeşitli alanlara hitap eden bir temel disiplin olarak değerlendirilmektedir. Graf teorisi üzerine yazılan ilk makale, 1707-1783 yılları arasında İsviçreli matematikçi Leonhard Euler tarafından kaleme alınmıştır (Evans, Minieka, & Minieka, 1992).

2.2. Graf Çeşitleri

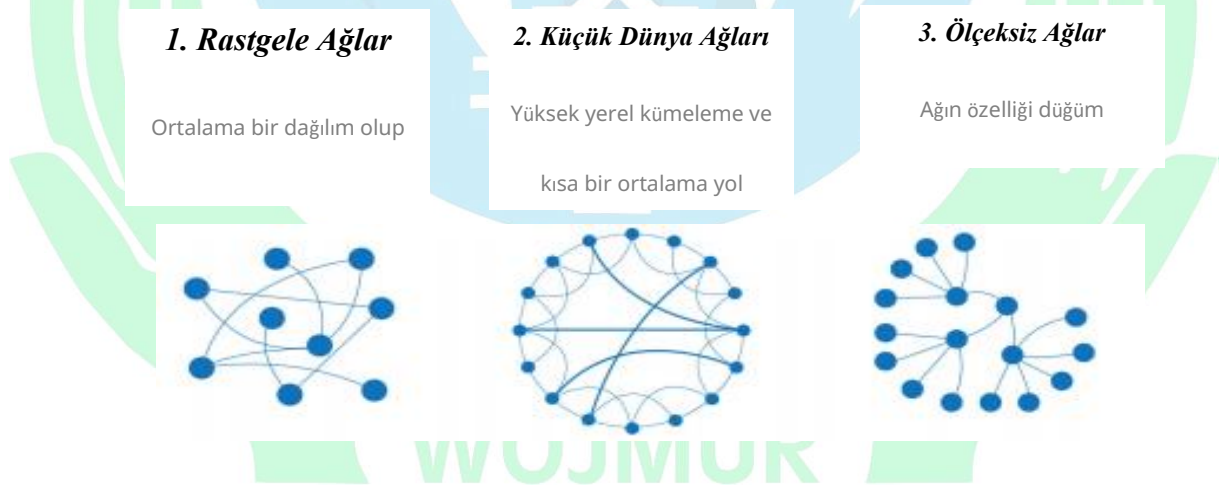
Graflar uygulanacak analiz için çeşit, tür ve özellik bakımından farklılık göstermektedir. Bu graflar Şekil 1'den Şekil 5'e kadar gösterilmiştir (Mark Needham & Hodler, 2019).

Şekil 1: Graf Çeşitleri

Şekil 1'de gösterilen Basit graf yapısında 2 düğümü birbirine bağlayan çizgi yönsüzdür. Çoklu graf yapısında ise çoklu ilişki, yani 2 düğüm arasındaki geçiş noktasında birden fazla yol varsa bu durumu ifade etmektedir. Sahte grafda yön belirtilmemektedir, aynı düğümlerde gidiş ve geri dönüş imkanı bulunmaktadır (Karas, 2023).

Şekil 2: Graf Türleri

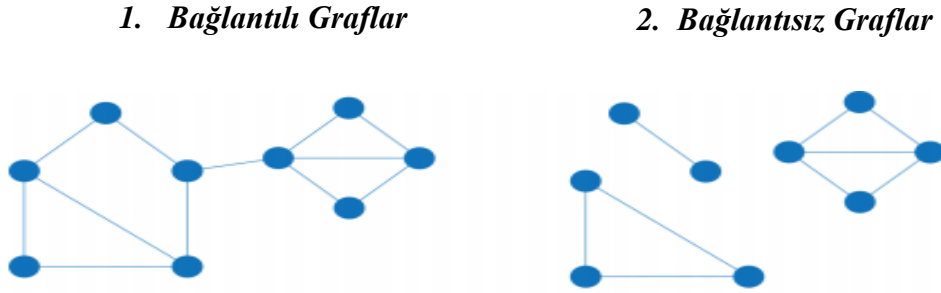

Şekil 2'de ifade edilen graf türlerinde Rastgele ağlar kısmında düğümler rastgele olacak şekilde birbirine bağlı olmaktadır. Ağ yapısı olarak yönsüz bir durum vardır ve kapsama uygulamaları geçerli olmaktadır (TESLIUC, 2017). Küçük dünya ağları kısmında ise bir zincir şeklinde gösterilen (Gros, 2013) ve köşeleri birbirine bağlayan yollar arasında kısa mesafeler vardır (Vasileios Karyotis & Khouzani, 2016). Ölçeksiz ağlar gerçek dünya ağları olarak görülmektedir (Lenaerts, 2011). Gerçek dünya ağlarının karmaşık yapısını indirgemek için kullanılmaktadır. Bir düğüm birden fazla düğümü taşıyacak şekilde yerleşime sahiptir (Tsiotas, 2020).

Grafların Özellikleri

1. Yollar (path) birbirleriyle bağlantılı ya da bağlantısız bir şekilde olabilir.

Şekil 3: Yolların Bağlantılı ve Bağlantısız Halinin Gösterimi

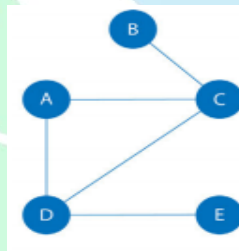

Şekil 3'te ifade edilen bağlantılı graflar kısmında 2 düğümün birleştiği noktada bir doğru bulunmaktadır. Bağlantılı durumun tersi ifadesi ise bağlantısız olarak ifade edilmektedir (ANA, 2021).

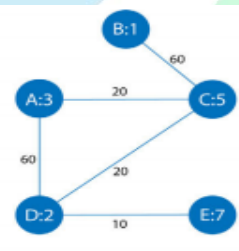
2. Graflara ağırlık eklenmiş olabilir. Ağırlıklı ve ağırlıksız grafikler, görünüm açısından benzerlik gösterse de, ağırlıkların varlığı durumunda bu ağırlıklar; maliyet, zaman, mesafe, kapasite gibi unsurların temsilini sağlayabilir.

Şekil 4: Grafların Ağırlıklı ya da Ağırlıksız Olma Durumu

1. Ağırlıksız

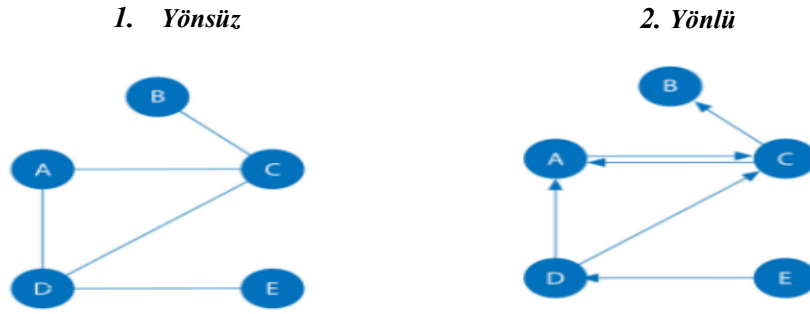

2. Ağırlıklı

Graf yapısında ağırlıklı durumda düğümleri birbirine bağlayan doğrular arasında değer verme durumu vardır. Ağırlıksız durumda ise bu değer yer almamaktadır (Karas, 2023).

3. Graf yapıları, yönlü veya yönsüz olma özelliği taşıyabilir. Bir graf yönsüz ise, aralarındaki ilişkiler çift yönlü olarak değerlendirilir; yönlü bir graf ise, ilişkilerin belirli bir yönü bulunmaktadır.

Şekil 5: Yönlü ve Yönsüz graflar

Şekil 5’te yönlü graf ifadesinde yönün nereden nereye gittiği belirtilir. Yönsüz graflarda ise bu durum belirtilmemektedir (Karas, 2023).

Kullanılacak Minimum Kapsama modeli, GAMS kütüphanesindeki mevcut modelden² faydalanılarak oluşturulmuştur. Ağ analizi, Gebze Teknik Üniversitesi kampüsünde gerçekleştirilecektir.

3.2. MST Modellerinin Matematiksel Formülasyonu

İki graf değişkeni olan G ve T ve skaler değişkenlerin vektörü W üzerinde belirtilen MST (G, T, W) olarak ele alınmaktadır. T , G 'nin minimum kapsama ağacını temsil etmektedir. MST modeli, bir ağ içerisindeki tüm düğümleri minimum maliyetle bağlayan bir ağaç bulmayı amaçlamaktadır. $n = |V|$ ve düğümler ve $m = |E|$ kenarlar ile $G = (V, E, W)$ ağırlıklı yönsüz bir graf ile bağlantılı olsun. $w_{ij} \in W$, $(i, j) \in E$ olan her kenarın, negatif olmayan bir gerçek sayı ile sınırlı olan ağırlığını veya maliyetini temsil etmektedir (Gen, Cheng, & Lin, 2008).

Endeksler

$i, j = 1, 2, \dots, n$ düğüm dizini

Parametreler

$n = |V|$: düğüm sayısı

$m = |E|$: kenar sayısı

$w_{ij} \in W$: $(i, j) \in E$ olan her kenarın ağırlığı

$c_{ij} \in C$: $(i, j) \in E$ olan her kenarın maliyeti

u_i : her i düğümünün ağırlık kapasitesi

$d_{ij} \in D$: $(i, j) \in E$ olan her kenarın gecikmesi

d_i : i düğümü üzerindeki derece kısıtı

Karar değişkenleri

x_{ij} : 0,1 karar değişkenidir.

² https://www.gams.com/latest/gamslib_ml/libhtml/gamslib_mst.html

kenar $(i, j) \in E$ seçilirse $x_{ij} = 1$, aksi takdirde 0'dır.

y_{ij} : (i, j) kenarı üzerindeki derece değeri

Minimum Kapsama Ağacı Modeli

A_S , S düğüm kümesi tarafından oluşturulan G altgrafındaki kenar kümesini belirtmektedir (yani A_S , her iki uç noktası S 'de bulunan E 'nin kenar kümesidir). MST probleminin tamsayı programlama formülasyonu aşağıdaki gibidir (Gen et al., 2008).

$$\min z = \sum_{(i,j) \in E} w_{ij} x_{ij} \quad (1)$$

$$\sum_{(i,j) \in E} x_{ij} = n - 1 \quad (2)$$

$$\sum_{(i,j) \in A_S} x_{ij} \leq |S| - 1 \quad \text{düğümün herhangi bir kümesi } S \text{ için} \quad (3)$$

$$x_{ij} \in \{0,1\}, \quad \forall (i,j) \in E \quad (4)$$

Formüldeki 0-1 değişkeni x_{ij} 'nin belirlenen yayılma ağacının bir parçası olarak (i, j) kenarın seçilip seçilemeyeceğini ifade etmektedir.

(3) formülündeki $S=2$ için $x_{ij} \leq 1$ olarak temsil edilmektedir.

(2) formülü, $n - 1$ kenarın seçildiğini ortaya koymaktadır. (3) formülü ise, seçilen kenar kümesinin döngü barındırmadığını belirten bir kardinalite kısıtlamasıdır; eğer seçilen çözüm bir döngü içeriyorsa ve S , bu döngüdeki düğümlerin kümesi ise, çözüm bu kısıtlamayı göz ardı etmektedir.

4. Ampirik Uygulama ve Bulgular

Minimum Kapsama Ağacı uygulama alanı olarak Gebze Teknik Üniversitesi belirlenmiştir. Kampüs haritası Şekil 1'de gösterilmektedir. Uygulamada kullanılacak veriler, kampüs içindeki bölümler arasındaki mesafeleri içermekte olup, bu mesafeler (Sezen & Erben, 2019) çalışmasında yer alan ve Tablo 3'te sunulan verilere dayanmaktadır. Programda geliştirilen modelde, bölümlerin adları kısaltmalarla temsil edilmekte ve bu durum Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Minimum Kapsama Ağacı Modeli İçin Kullanılacak Bölüm ve Kısaltmalar

Düğüm noktası	Bölümler	Program İçin Kullanılan Kısaltmalar
1	Giriş	GI
2	Sosyal ve fen bilimleri enstitüsü	SB
3	Nanoteknoloji	NA
4	Kosgeb teknoloji geliştirme merkezi	KO
5	Sağlık kültür ve spor dairesi başkanlığı	SA
6	Yabancı diller	YAB
7	Malzeme mühendisliği	MA
8	Mimarlık dersliği	MI
9	Öğrenci yemekhanesi	YE
10	Jeodezi	JE
11	İşletme fakültesi	IS
12	Fizik	FI
13	Rektörlük binası	RE
14	Yapı işleri	YA
15	Öğrenci işleri	OG

16	Erasmus ofisi	ER
17	Teknoloji transfer ofisi	TE
18	Personel yemekhanesi	PE
19	Bilgisayar mühendisliği	BI
20	Elektronik mühendisliği	EL
21	Kütüphane	KU
22	Kimya mühendisliği	KI
23	Moleküler biyoloji ve genetic	MO
24	Çevre mühendisliği	CE

GAMS programında belirlenen senaryolar kodlanarak elde edilen raporlama kısmı Tablo 3'te GAMS raporlama sonuçları başlığı ile verilmiştir. Raporlama sonucu tablosunda kısaltmalar kullanılmıştır. Örneğin GI.SB ifadesi Tablo 2'de ifade edilen kısaltmalardan yola çıkılarak Giriş ile Sosyal ve fen bilimleri enstitüsü arasındaki uzaklığı ifade etmektedir. Buradaki sonuç tablosunda bu uzaklığın 1. sırada yer alacağını söylemek mümkündür.

Tablo 3: GAMS raporlama sonuçları

---- 228 PARAMETER mst minimum spanning trees starting from all nodes						
	GI	SB	NA	KO	SA	YAB
GI.SB	1					
SB.IS	2	6				
NA.KO			1			
KO.NA				1		
MI.MA	7	5	8	7	5	7
MI.YE		4	7		4	6
MI.RE	8			8		
YE.MI	6			6		
YE.JE			9		6	8
JE.YE	5			5		
JE.FI			10		7	9
IS.SB				4	9	
IS.FI	3	7				
FI.JE	4	8		3		
FI.IS				2	8	10

RE.MI		3	6		3	5
RE.YA	9			9		
YA.RE		2	5		2	4
YA.OG	10			10		
OG.YA		1	4		1	3
OG.TE		9			10	
ER.TE			2			
TE.OG			3			2
TE.ER		10				1
+ MA MI YE JE IS FI						
SB.IS			6			
MA.MI	3					
MI.MA		2	2	7	7	7
MI.YE	4	1			6	
MI.RE	5	3	3	8		8
YE.MI			1	6		6
YE.JE		7				
JE.YE			5		5	
JE.FI		8	1			
IS.SB	8	10		4	8	4
IS.FI	1		7		1	
FI.JE	2		8		2	2
FI.IS		9		2		1
RE.MI					5	
RE.YA	6	4	4	9		9
YA.RE					4	
YA.OG	7	5	5	10		10
OG.YA					3	
OG.TE	9		9		9	
ER.TE		6		3		3
TE.ER	10		10		10	
+ RE YA OG ER TE PE						
SB.IS			6			
MI.MA	4	5	5	7	7	5
MI.YE	3	4	4	6		4
MI.RE					8	
YE.MI					6	
YE.JE	5	7		8		6
JE.YE					5	
JE.FI	6	8		9	7	
IS.SB	8	10			4	9
IS.FI			7		1	
FI.JE			8		2	
FI.IS	7	9		10		8
RE.MI	2	3	3	5		3
RE.YA	1				9	
YA.RE		1	2	4		2
YA.OG		2			10	
OG.YA			1	3		1
OG.TE	9		9			10
ER.TE		6		1		
TE.OG				2		
TE.ER	10		10		3	
+ BI EL KU KI MO CE						
MI.MA	7	6	9	8	7	6
MI.YE	6		8		6	

MI.RE	7		9		7
YE.MI	5		7		5
YE.JE	8	10		8	
JE.YE		4	6		4
JE.FI	9		3	9	
IS.SB		3	5		3
IS.FI	1				1
FI.JE	2				2
FI.IS	10		4	10	
RE.MI	5	7		5	
RE.YA		8	10		8
YA.RE	4		6	1	
YA.OG		9		4	9
OG.YA	3		5		
OG.TE		10			10
TE.OG	2		4		
TE.ER	1		3		
KU.KI		1			
KI.KU			1	3	
KI.MO		2	2		
MO.KI				2	

Tablo 4: Senaryo Durumlarına Minimum Kapsama Ağacı Modeli Sonuçları

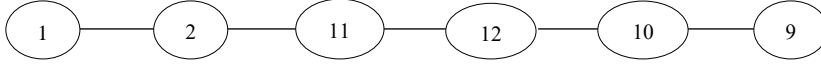
Program kısaltmaları	Senaryo 1 için sıralama	Senaryo 2 için sıralama	Senaryo 3 için sıralama	Mesafeler (m)
GL.SB	1	1	1	86
SB.IS	2	2	2	55
NA.SA			15	73
KO.NA			14	11
MI.MA		7	7	43
MI.RE		8	8	46
YE.MI		6	6	38
JE.YE	5	5	5	58
IS.FI	3	3	3	27
FI.JE	4	4	4	39
RE.YA		9	9	24
RE.KO			13	76
YA.OG		10	10	39
OG.TE			11	72
TE.ER			12	47

Sonuç ve Gelecek Çalışmalar için Öneriler

GAMS programında geliştirilen algoritmanın çıktıları doğrultusunda elde edilen Minimum Kapsama Ağacı modeli sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur. Tablo 3'te yer alan program çıktısında, örneğin GI.SB durumu Senaryo 1'de birinci sırada bulunmaktadır. Bu durum, Tablo 2'de belirtilen kısımdan da anlaşılacağı üzere, Giriş ile Sosyal ve Fen Bilimleri Enstitüsü arasında bir bağlantı yolu olması gerektiğini ortaya koymakta ve bu yolun öncelikli konumda olacağı anlaşılmaktadır. Diğer durumlar da benzer bir şekilde değerlendirilecektir. Son olarak, GAMS programında planlama amacıyla Minimum Kapsama Ağacı algoritması kullanılarak bir yol haritası oluşturulmuştur. Bu yol haritası, Senaryo 1, Senaryo 2 ve Senaryo 3 için Minimum Kapsama Ağacı olarak ilerleyen

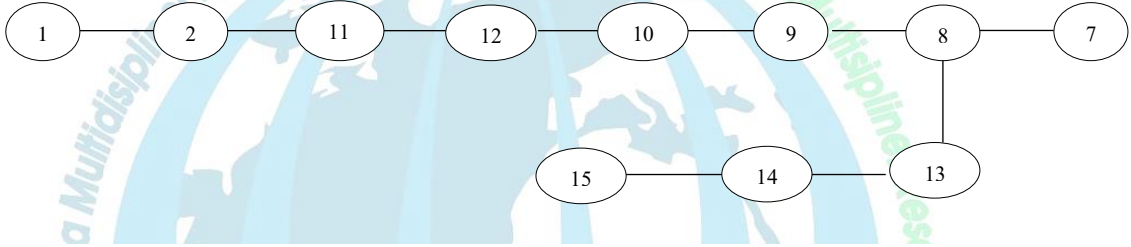
bölümlerde gösterilmiştir. Ayrıca, bu yol haritasında yer alan her bir rakam, Tablo 2'deki bölümleri temsil etmektedir.

Senaryo 1 için Minimum Kapsama Ağacı

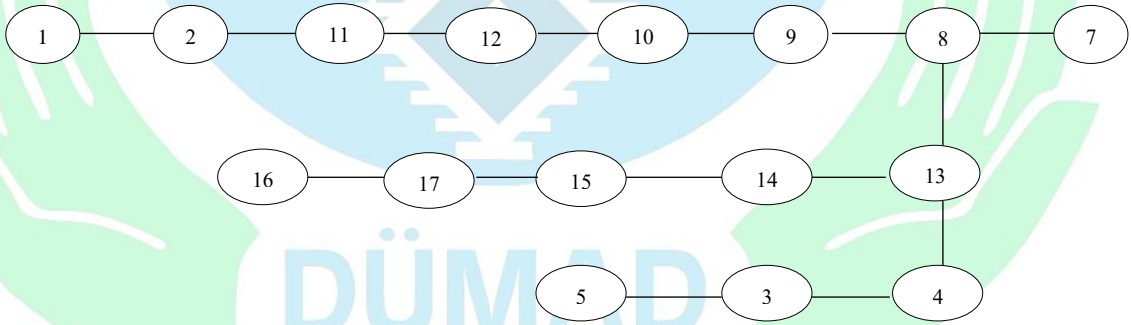
$$\text{Toplam uzunluk} = 86 + 55 + 27 + 39 + 58 = 265 \text{ m}$$

Senaryo 2 için Minimum Kapsama Ağacı

$$\text{Toplam uzunluk} = 86 + 55 + 27 + 39 + 58 + 38 + 43 + 46 + 24 + 39 = 455 \text{ m}$$

Senaryo 3 için Minimum Kapsama Ağacı

$$\text{Toplam uzunluk} = 86 + 55 + 27 + 39 + 58 + 38 + 43 + 46 + 24 + 39 + 72 + 47 + 76 + 11 + 73 = 734 \text{ m}$$

Senaryo 1, 2 ve 3 durumlarında ifade edilen duruma göre yol haritalarında tek yönlü hesaplama işlemi gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Senaryo 2 için belirtilen durumda 8'den 7 ye olan bağlantıda hesaplama tek yönlü olarak yapılmıştır. Aynı şekilde diğer senaryolarda da minimum kapsama ağacı yöntemi için uzaklıklar tek yönlü olarak hesaplanarak sonuç ifadesi yazılmıştır.

Bu bölümden hareketle, çalışmada üniversite kampüsünde bir rotalama sistemi geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda, analiz yöntemi oluşturularak değişken durumlara uyum sağlayacak bir senaryo tasarlanmasına karar verilmiştir. Söz konusu senaryoda, MST yönteminde ayarlanacak

düğümüleri birbirine bağlayan kenar sayısı dikkate alınarak bir yol akış diyagramı hazırlanmış ve kampüs alanındaki ihtiyaçlara göre bu koşulların değişimi mümkün hale getirilmiştir. Bu çalışma ile ayrıca deprem ya da benzeri kritik durumlarda acil toplanma noktası ya da bu bağlamda düşünülecek farklı fikirler için yol gösterici olması ve paydaşlara fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Ağ analizi, bir bölgedeki tüm alanların değerlendirilmesi açısından alınacak kararlarda kritik bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada gerçekleştirilen Minimum kapsama ağacı (MST) yönteminin uygulanmasının çeşitli avantajları bulunmaktadır. Bu yöntem, telekomünikasyon ve ulaşım gibi trafik akışını içeren uygulamalarda çözüm sürecini kolaylaştırmakta ve ağ tasarımında yoğunluğun azaltılmasına olanak tanımaktadır. Böylece, kenar noktalarındaki yoğunluğun en aza indirilmesi sağlanmakta ve maliyetle ilgili olası ek durumların önüne geçilerek tasarruf imkanı sunulmaktadır. Ağ optimizasyonu, karmaşık durumlardan uzak durarak daha basit bir yapı ile gerçekleştirilmektedir. Graf teorisi temelinde geliştirilen bu yöntem, yeni kısıtların eklenmesine ve isteğe bağlı değişikliklerin yapılmasına imkan tanımaktadır. Ancak, MST yönteminin bazı dezavantajları da mevcuttur. Yeni düğüm ve kenar eklenmesi, iyileştirme sürecini zorlaştırabilir ve kenar ağırlıklarının belirsiz olduğu durumlarda etkili sonuçlar elde edilemeyebilir.

Ağ analizi için kullanılacak diğer yöntemler de önemli bir işlevsellik kazanmaktadır. MST yöntemine alternatif olarak çeşitli yöntemler mevcut olsa da, Dijkstra veya Bellman-Ford gibi en kısa yol algoritmalarında MST yönteminde yer alan tüm köşeler kullanılmamaktadır; yalnızca belirli iki köşe dikkate alınmaktadır. Maksimum kapsama ağacı yönteminde ise kenar toplamının minimizasyonu yerine maksimizasyonuna odaklanılmaktadır. Kruskal ve Prim yöntemlerinde farklı kriterler kullanılarak ekleme işlemleri gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca, uzaklıkları minimize ederek düğümlerin gruplandırılmasını sağlayan grafik kümeleme analizi de uygulanabilir. Ağ akış analizi ise uzaklık yerine bağlantılara odaklanmaktadır. Yaklaşım algoritmaları ise karmaşık ağ sistemlerinde kullanılmaktadır. Bahsedilen yöntemlerle birlikte En Kısa Yol, Minimum Maliyet Akışı ve Maksimum Akış modelleri gibi yöntemler, bu analizde uygulanarak çeşitli sonuçlar elde edilebilir. Ayrıca, yeni eklenen veya yer değiştiren bölümler için yeniden ölçüm yapılarak analizlerin tekrarlanması mümkündür.

Kaynaklar

https://www.gams.com/latest/gamslib_ml/libhtml/gamslib_mst.html

Allison, R. J., Goodwin, S. P., Parker, R. J., Portegies Zwart, S. F., de Grijs, R., & Kouwenhoven, M. B. N. (2009). Using the minimum spanning tree to trace mass segregation. In. Ithaca: Cornell University Library, arXiv.org.

Ana, U. (2021). *Yönlü Graflar*. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Retrieved from <https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/27d9dd09-4d19-4b03-94ed-d43e7d6c1a5e/content>

- Antos, K. (2015). Minimum spanning tree problem. In Barış, Ö., & Özceylan, E. (2019). Optimization of Minimum Spanning Tree and Traveling Salesman Problems Arising in a University Campus Network. *International Journal of Industrial Engineering and Operational Research*, 1(1), 1-10.
- Büke, C. O., & Erturaç, M. K. (2016). Ağ Analiz Yöntemiyle Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsünün İncelenmesi ve Web Tabanlı Sunumu. *Nature Sciences*, 11(4), 14-25.
- Dongxiao Liu, & Zhao, T. (2021). Application of Minimum Spanning Tree in the Solution of Forest Fire Intelligent Drone Deployment. *Journal of Physics: Conference Series*.
- Dutta, S., Patra, D., Shankar, H., & Verma, P. A. (2014). Development of Gis Tool for the Solution of Minimum Spanning Tree Problem using Prim's Algorithm. In (Vol. XL, pp. 1105-1114). Gottingen: Copernicus GmbH.
- Erkal, T. (2013). Eskişehir’de acil durum yönetiminde ağ (network) analizlerinin kullanılması. *Türk Coğrafya Dergisi*(61), 11-20.
- Evans, J. R., Minieka, E., & Minieka, E. (1992). *Optimization algorithms for networks and graphs* (2nd ed.). New York: M. Dekker.
- Fang, K., Model, P., & Yiqin, X. (2008). *GIS network analysis in rescue of coal mine*. Paper presented at the 21st International Society for Photogrammetry and Remote Sensing (ISPRS) Congress.
- Faruk Dayı, & Ulusoy, T. (2018). Evaluating financial performance with minimum spanning tree approach: an application in airlines companies. *13(30)*, 89-103. doi:10.7827/TurkishStudies.14348
- Finke, G. (2008). *Operations Research and Networks*.
- Gen, M., Cheng, R., & Lin, L. (2008). *Network Models and Optimization Multiobjective Genetic Algorithm Approach*(pp. XIV, 692 p). doi:<https://doi.org/10.1007/978-1-84800-181-7>
- Golden, B., Raghavan, S., & Stanojevic, D. (2005). Heuristic Search for the Generalized Minimum Spanning Tree Problem. *INFORMS Journal on Computing*, 17(3), 290-304. Retrieved from <https://search.proquest.com/docview/200530855?accountid=15962>
- Gopal Pandurangan, Peter Robinson, & Squizzato, M. (2018). The Distributed Minimum Spanning Tree Problem. *Bull. EATCS*. Retrieved from <https://www.math.unipd.it/~scquizza/papers/PanduranganRS18b.pdf>
- Gros, C. (2013). Graph Theory and Small-World Networks. In *Complex and Adaptive Dynamical Systems* (pp. 1–40).
- Haripriya V, & K, S. H. (2023). *The Performance Optimization of Approximate Minimum Spanning Tree for The Different Mobility Model*. Paper presented at the 2023 International Conference on Distributed Computing and Electrical Circuits and Electronics (ICDCECE).
- Huong Luu, & Chrobak, M. (2022). Better Hardness Results for the Minimum Spanning Tree Congestion Problem. *Computer Science* doi:<https://doi.org/10.48550/arXiv.2209.08219>
- Jia Li, Jiangwei Li, Chenxu Wang, Fons J Verbeek, Tanja Schultz, & Liu, H. (2023). Outlier detection using iterative adaptive mini-minimum spanning tree generation with applications on medical data. *Sec. Computational Physiology and Medicine*, 14. doi:<https://doi.org/10.3389/fphys.2023.1233341>
- Jing Deng, Zihan Xu, & Xing, X. (2023). Dynamic spillovers between clean energy and non-ferrous metals markets in China: A network-based analysis during the COVID-19 pandemic. *Resources Policy*, 83. doi:<https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103575>
- Karas, İ. (2023). Graf Teorisi ve Algoritmaları Retrieved from https://web.karabuk.edu.tr/ismail.karas/759/Sunu1_esas.pdf
- Knowles, J. D., & Corne, D. W. (2002). Enumeration of Pareto optimal multi-criteria spanning trees - A proof of the incorrectness of Zhou and Gen's proposed algorithm. *European Journal of Operational Research*, 143(3), 543-547. Retrieved from <https://search.proquest.com/docview/204152474?accountid=15962>
- Kritikos, M., & Ioannou, G. (2017). A greedy heuristic for the capacitated minimum spanning tree problem. *The Journal of the Operational Research Society*, 68(10), 1223-1235. doi:<http://dx.doi.org/10.1057/s41274-016-0146-7>

- Larsson, C., & Safari Books Online (Firm). (2014). *Design of modern communication networks : methods and applications*(1st ed., pp. 1 online resource (1 volume)). Retrieved from <https://go.oreilly.com/yale-university/library/view/-/9780124072381/?ar>
- Lenaerts, T. (2011). Scale Free Networks. *Encyclopedia of Astrobiology*, 1492–1493. doi:10.1007/978-3-642-11274-4_1405
- Mark Needham, & Hodler, A. E. (2019). *Graph Algorithms*: O'Reilly Media, Inc.
- Meghanathan, N. (2012). Graph Theory Algorithms for Mobile Ad Hoc Networks. *Informatica*, 36(2), 185-199. Retrieved from <https://search.proquest.com/docview/1346615761?accountid=15962>
- N. Blomsma, B. de Rooy, F. Gerritse, R. van der Spek, P. Tewarie, A. Hillebrand, . . . Dellen, E. v. (2022). Minimum spanning tree analysis of brain networks: A systematic review of network size effects, sensitivity for neuropsychiatric pathology, and disorder specificity *Network Neuroscience* 6(2), 301–319. doi:https://doi.org/10.1162/netn_a_00245
- Needham, M., & Hodler, A. E. (2019). *Graph algorithms : practical examples in Apache Spark and Neo4j*.
- Osipov, V., Sanders, P., & Singler, J. (2009). The Filter-Kruskal Minimum Spanning Tree Algorithm*. In (pp. 52-61). Philadelphia: Society for Industrial and Applied Mathematics.
- Paz Carmi, M. J. Katz, & Mitchell, J. S. B. (2005). The minimum area spanning tree problem. *European Workshop on Computational Geometry*.
- Pirim H, Ekşioğlu B, & AD, P. (2015). Clustering high throughput biological data with B-MST, a minimum spanning tree based heuristic. *Comput Biol Med.* , 62, 94-102. doi:10.1016/j.combiomed.2015.03.031.
- Requejo, C., & Santos, E. (2018). Efficient lower and upper bounds for the weight-constrained minimum spanning tree problem using simple Lagrangian based algorithms. *Operational Research*, 1-29. doi:<http://dx.doi.org/10.1007/s12351-018-0426-x>
- Sara Nasirian, Paola Pierleoni, Alberto Belli, Marco Mercuri, & Palma, L. (2023). Pizzza: A Joint Sector Shape and Minimum Spanning Tree-Based Clustering Scheme for Energy Efficient Routing in Wireless Sensor Networks. *IEEE Access*, 11. doi:<https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3291915>
- Seth Pettie, & Ramachandran, V. (2008). Randomized minimum spanning tree algorithms using exponentially fewer random bits. *TALG*, 4(1). doi:<https://doi.org/10.1145/1328911.1328916>
- Sezen, B., & Erben, B. (2019). Sürdürülebilir ulaşımında önemli bir yere sahip olan bisikletin Gams küme kapsama modeli ile konumlandırılması: Gebze Teknik Üniversitesi örneği. *Akıllı Ulaşım Sistemleri Ve Uygulamaları Dergisi*, 2(1), 42-56.
- Şaar, F., & Topcu, A. E. (2021). Minimum spanning tree-based cluster analysis: A new algorithm for determining inconsistent edges. *Concurrency and Computation: Practice and Experience*, 34. doi:<https://doi.org/10.1002/cpe.6717>
- TESLIUC, M. (2017). The University of Chicago Mathematics REU 2017. Retrieved from <https://math.uchicago.edu/~may/REU2017/>
- Tsiotas, D. (2020). Detecting differences in the topology of scale-free networks grown under time-dynamic topological fitness. *Scientific Reports*. doi:<https://doi.org/10.1038/s41598-020-67156-6>
- Vasileios Karyotis, & Khouzani, M. H. R. (2016). Chapter 5 - Malware-propagative Markov random fields. In.
- Wamiliana, W. (2004). Solving the degree constrained minimum spanning tree problem using tabu and modified penalty search methods. *Jurnal Teknik Industri*, 6(1), 1-9. doi:<http://dx.doi.org/10.9744/jti.6.1.pp>.
- Wilson Pavon, Myriam Torres, & Inga, E. (2023). Integrating Minimum Spanning Tree and MILP in Urban Planning: A Novel Algorithmic Perspective. doi:<https://doi.org/10.3390/buildings14010213>

- Xiao Qun Liao, Tong Su, & Ma, L. (2020). Application of neutrosophic minimum spanning tree in electrical power distribution network. *CAAI Transactions on Intelligence Technology*, 5(2). doi:<https://doi.org/10.1049/trit.2019.0100>
- YILDIZ, M., BATI, M., & ŞAHİN, M. (2017). Milli Mücadele Dönemi Savaşlarının En Küçük Örtün Ağaç Yöntemi İle İncelenmesi *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), 19-36. doi:<https://doi.org/10.18026/cbayarsos.340963>
- Younes Berouaga, Cherif El Msiyah, & Madkour, J. (2023). Portfolio Optimization Using Minimum Spanning Tree Model in the Moroccan Stock Exchange Market. *Int. J. Financial Stud.*, 11(2). doi:<https://doi.org/10.3390/ijfs11020053>
- Zakaria Hasanatu, & Boah, D. K. (2024). Rural Electrification of Selected Areas in the Northern Region of Ghana Viewed as a Minimum Spanning Tree Problem. *Earthline Journal of Mathematical Sciences*. doi:10.34198/ejms.14424.841871

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AYAKKABI SHOES FROM PAST TO PRESENT

Emine BAKAN*

Saliha GÜLLÜ**

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 31/07/2023; Düzeltme/Revised: 25/10/2024

Kabul/Accepted: 23/12/2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Cite as: Bakan, E. & Güllü, S. (2024). Geçmişten Günümüze Ayakkabı. DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 82-105. <https://doi.org/10.58853/dumad.1335355>

Özet

Dış etkilerden ayağı korumak amacıyla üretilen ayakkabı, zaman içerisinde aksesuar olarak da kullanılmaya başlamıştır. Ayakkabının günümüze kadar uzanan hikâyesine bakıldığında farklı ülkelerde farklı özelliklerde kullanıldığı görülmektedir. Mısırlılarda papirüs sandaletler kullanılırken, Japonların ayakkabıları bir itibar göstergesi sayılmıştır. Romalı askerler ilkel postallar kullanırken, Vinci topuklu ayakkabı tasarımı ile dikkat çekmektedir.

Örtünme ve korunma amaçlı kullanılan tekstillerin yanında ayakkabının da yüzyıllara dayanan köklü bir geçmişi bulunmaktadır. Şekli ve rengiyle her zaman bir statü simgesi olan ayakkabının hikâyesi, insanlık tarihi kadar eski bir hikâyedir. Kıyafetlerin en önemli tamamlayıcısı olan ayakkabı, sadece ustaların hünerli elleriyle değil toplumsal değişimlerle de şekilden şekle girmiştir. Ayakkabı; iklim, sosyal ve kültürel şartların etkisiyle şekillenirken, yüzyıllar içerisinde insanoğlunun ihtiyaçlarına göre de form değiştirmiştir. İnsanın kırsal yaşamdan şehirlere göçünün, topraktan kopuşunun da öyküsünü yüklenir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Ulubey Meslek Yüksek Okulu, emine.tomruk@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3463-4314

** Öğr. Gör., Uşak Üniversitesi, Ulubey Meslek Yüksek Okulu, saliha.gullu@usak.edu.tr,

Giyimin en önemli mimarı, aksesuarların en önemlisi, tüm kıyafetlerin tamamlayıcısı ayakkabının yüzyıllar içerisinde gelişim hikâyesi ve yörelere, amaçlara, statüye göre değişim durumları bu çalışma içerisinde derlenerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayakkabı, Deri, Ayakkabı üretimi, Ayakkabı tarihi, Ayakkabı kronolojisi

Abstract

Produced to protect the foot from external influences, shoes have started to be used as accessories over time. Looking at the story of shoes until today, it is seen that they are used in different countries with different features. While the Egyptians used papyrus sandals, the shoes of the Japanese were considered a sign of prestige. While Roman soldiers used primitive boots, Vinci draws attention with his heeled shoe design.

In addition to textiles used for covering and protection, shoes have a long history dating back centuries. The story of the shoe, which has always been a status symbol with its shape and color, is as old as human history. Shoes, which are the most important complement of clothes, have been shaped not only by the skillful hands of craftsmen but also by social changes. While shoes are shaped by the effects of climate, social and cultural conditions, they have also changed form according to the needs of human beings over the centuries. It also bears the story of the migration of people from rural life to cities and their detachment from the land.

The most important architect of clothing, the most important of accessories, the complementary of all clothes, the story of the development of shoes over the centuries and their changes according to regions, purposes and status are compiled and analyzed in this study.

Keywords: Shoes, Leather, Shoe production, Shoe history, Shoe chronology

Giriş

Türk Dil Kurumunun sözlük tanımında ayakkabı, insanların ayaklarını etki ve darbelerden koruyan ve genellikle sokakta giyilen, altı kösele, lastik gibi dayanıklı malzemelerden yapılan giyecek, başmak, pabuç olarak tanımlanmaktadır (<https://www.tdk.gov.tr/>; Kanbak, 2021; Parlakpınar, 2015). Ayakkabı kelimesindeki kap kelimesi nasıl ki kitap kabı, yemek kabı kelimelerindeki gibi tamlamalarda neyi ifade ediyorsa, ayakkabı kavramında da aynı şekilde kullanılmaktadır (Bici, 2007). Ayağı koruyan, muhafaza eden anlamlarına gelmektedir. Eski Anadolu Türkçesi döneminden Osmanlı Türkçesi dönemine kadar dilimizde bu tamlama kullanılmıştır (Koman, 2019).

Ayakkabı kelimesinin bugünkü anlamı ve şekliyle kullanımı 1810 yılında Beykoz Ayakkabı Fabrikasının kuruluşu ile olmuştur (Çelik, 2010). Gündelik hayatın bir parçası olan ayakkabı tarih

boyunca yaşadığı değişimler sonucunda bugünkü formuna gelene kadar sırasıyla çarık öncesi, çarık, yemeni ve bugünkü ayakkabı unvanlarına, sıfatlarına erişmiştir.

Ayakkabının cinsiyete, yaşa, kullanım amacına, kullanım yerine ve üretildiği malzemeye göre değişik modelleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda birçok kategoriye de ayrılabilir (Yüksel, 2019; Berkol, 2019). Kullanım amacı yönünden ayakkabılar altı grupta ele alınmaktadır. İlk grup klasik ayakkabılar; loafer tipi modeller özel etkinliklerde giyilen gece ayakkabıdır. Günlük ayakkabılar; sade bir görünüme sahip olan rahat ayakkabılardır. Günlük spor ayakkabılar gün içinde rahat hareket etmeyi sağlayan, uzun yürüyüşlerde kişinin hareketini kolaylaştırıcı modellerdir. Aktif spor ayakkabıları; futbol, basketbol, tenis gibi spor dalına uygun üretilen ayakkabılardır. Özel iş ayakkabıları; askeri botlar ve daha çok sanayide kullanılan iş güvenliği ayakkabılarından meydana gelmektedir. Özel iş güvenliği ayakkabılarında çalışılan iş koluna bağlı olarak çelik fort ve bombe kullanılmakta, saya ve taban malzemeleri farklı olarak üretilmektedir. Ortopedik ayakkabıları ise ayak sağlığı açısından kişiye özel üretilen ayak gelişimini olumlu yönde etkileyen tıbbi ayakkabılar oluşturmaktadır (Erdönmez, 2010).

Modellere göre ayakkabı çeşitleri; yedi ana başlık altında ele alınmaktadır (Yorulmaz, 2006). Bunlar; bağcıklı ayakkabılar, makosen ayakkabıları, sandalet modelleri, gova model, bot modelleri, çizme modelleri ve terlik ve sabolardır. Bağcıklı ayakkabılar, çarık (oxford) ve molyer (derby) olmak üzere iki farklı teknik ile üretilen ayakkabıdan meydana gelmektedir. Makosen ayakkabıları; avare, loafer ve rok modellerinden oluşmaktadır. Yaz aylarında daha çok sandalet modelleri kullanılmaktadır. Kadın (zenne) ayakkabısı olan gova model; düz taban (babet) ve topuklu (stiletto) olarak iki çeşittir. Bot modelleri; daha çok kış aylarında tercih edilen, bağcıklı, fermuarlı ve lastikli türleri olan ayakkabılardır. Çizme modelleri; kış aylarında ağırlıklı olarak kadınların tercih ettiği fermuarlı, bağcıklı ve körüklü gibi çeşitleri bulunan konçlu diz üstüne kadar olan modellerdir. Terlik ve sabo; terlik daha çok evde giyilmesi tercih edilmekle birlikte bantlı modellerden olup, genellikle yaz aylarında moda olmuş çeşitleri vardır. Terlik modelleri genellikle tek bant şeklinde üretilmektedir. Sabo terlikler ise daha çok iş yerlerinde giyilen burun kısmı kapalı modelleri oluşturmaktadır (Berkol, 2019).

Ayakkabıların numaraları ise asortilerine göre yapılmakta olup; 17-20 numara arası ilk adım, 21-25 arası bebe, 26-30 arası patik, 31-35 arası filet, 36-40 arası zenne (kadın), 36-39 arası erkek garson ve 40-45 numara arası da merdane olarak isimlendirilmektedir (Yorulmaz, 2006; Kastan, 2009a; Kastan, 2009b; Akçakale, 2017).

Yeryüzünde yaşayan her insanın yaşadığı iklim, coğrafya, kültür, sosyal ve ekonomik şartları farklılık gösterse de her zaman bir çift ayakkabı giyile gelmiştir. Ayakkabılar o zamanlar olduğu gibi bugün de bir statü sembolü sayılmaktadır. Bir kişinin saygınlığının ve gücünün giydiği ayakkabıda kendini gösterdiği fikri ayakkabı firmaları tarafından reklamlarda kullanılmaktadır. Ayakkabı

deyince aklımıza gelen önemli sözlerden bir tanesi de “Dost başa düşman ayağa bakar” atasözüdür. Düşman ayaklara bakar çünkü rakibinin gücünü ve genel kondisyonunu ayakkabılarıyla ölçmekte ve değerlendirmektedir.

Millî mücadele yıllarına bakacak olursak, Orta Anadolu’da insanların sadece şehre yaklaşırken yani köyden ayrılıp şehre gittiklerinde çarıklarını ayaklarına giydikleri, bunun haricinde ayağı çıplak gezdikleri bilinmektedir. Millî Mücadele ruhu, ayağına giyecek ayakkabısı olmayan, bulamayan Anadolu insanıyla verilen bir ruhtur. Ayakkabı adedi asker sayısı anlamına gelmesi nedeniyle askerlerin ayakkabı sorunu mecliste gizli oturumlarda görüşülmüştür. Diğer bir yandan Osmanlılarda da asker sarı çizmeler giymiş ve günümüzde de halen kullandığımız “sarı çizmeli Mehmet Ağa” tabiri o günlerden kalmıştır.

Ayakkabı bir sanat eseri, koleksiyonu yapılacak bir nesne, müzelerde teşhir edilecek bir objedir. Ayakkabı, edebiyatçıların dizelerinde yer alan bir terimdir. Ayakkabı birçok çocuk masalının kahramanıdır. İnsanın ayağına kalkışı, ayakkabıyla anlam bulur. Kahramanlığın, düşkünlüğün, yolun ve yolculuğun simgesi olmuştur.

Ayakkabı seçimi ve tercihi o kadar önemlidir ki yapılan spor branşına göre bile ayak form yapısına uygun tasarım gerektirir (Sevilmiş ve diğerleri, 2017). Diğer yandan insanların ayakkabıdan beklediği kalite algısı incelendiğinde dayanıklı ve ayak yapısına uygun olması, algılandığı kalite ve estetik değerinin olması da beklentiler arasındadır. Bireylere ayakkabı tercihleri sorulduğunda sırasıyla rahat, dayanıklı, kullanışlı, uygun ve modelinin önemli olduğunu belirtmişlerdir (Yüksel ve Çavdar, 2022).

Şekli, rengi, malzemesi, aksesuarları ve türü ile o dönemi anlatan ve statü göstergesi sayılan ayakkabılar İran halılarında esinlenilerek Çaşkurlu ve arkadaşları tarafından modernize edilmiş ve halılardaki figürler ayakkabılara yansıtılmıştır (Çaşkurlu ve diğerleri, 2022).

Ayakkabı giymenin alışkanlık sayıldığı toplumlarda ayağın çıplak olması düşük statü ve fakirlikle ilişkilendirilmiştir. Roma’da kölelerin çıplak ayakla dolaşırken, burjuva sınıfının asla ayakkabısız görülmemesi de bu sebeptendir (Kandal, 2020). Bunun yanında tablolarla resmedilirken Roma’da yaşayan kadınlar ise toplumsal statülerini düşük gösterme, özgürlük ve bağımsızlıklarının kısıtlı olduğunu sergileme amaçlı çıplak ayakla gösterilmişlerdir (Aydın, 2021). Başka bir görüşte ise Roma döneminde İmparator Augustus, çıplak ayaklı olmayı tevazuya yormuş ve en üst düzey dini lider olarak bazı heykelerde çıplak ayaklı gösterilmiştir. Bir başka taraftan, Hristiyanlıkta kutsal kişilerin çıplak ayakla gösterilmesi yaygın olarak görülmüş ve hatta bu çıplak ayağın öpülmesi de bir saygı işareti sayılmıştır (Veziroğlu, 2021).

Bu çalışma yıllar içerisinde ayakkabının toplumlarda aldığı yolu gerek yazınsal gerek görsel olarak aydınlatmak amacıyla yapılmıştır. Diğer bölümlerde Anadolu’da ayakkabının katettiği yolun yanı sıra ayakkabının tarihçesi ve kronolojisine değinilecektir.

1. Ayakkabının Tarihi

İnsanoğlunun, barınma ve beslenme gibi giyim ihtiyaçlarının bir unsuru sayılan ayakkabının tarihçesi giysilerin ortaya çıktığı eski Yunan ve Antik Mısır medeniyetleri kadar eskidir. Kültür ve uygarlık seviyesi geliştikçe ve değiştikçe, insanların gereksinimleri de değişmiş ve her alanda olduğu gibi ayakkabıda da değişimler yaşanmıştır. Ayakkabı tarihi incelenecek olursa, ayakkabının eski dönemlerden bugüne pek çok evreler geçirip değişim göstererek şekillendiği görülür. Tarihsel kanıtlara bakıldığında Mısırlıların papirüsten yapılmış sandaletleri, Japonların birer saygı göstergesi sayılan ayakkabıları, Romalı askerlerin kullandığı ilkel postalları ve Da Vinci'nin topuklu ayakkabı tasarımına kadar uzun bir hikâyesi olmuştur ayakkabının.

İlk ayakkabının ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bir kanıt olmamakla birlikte ayakkabı tarihinin insanlık kadar eski olduğu varsayılmaktadır. Tarihte ilk bilinen ayakkabının ot ve kaba derilerin ayağa ilkel iplerle bağlanılarak düz bir ayakkabı şekli oluşturulduğu ve giyildiği şeklinde tahminler bulunmaktadır (Kandal, 2020; Kır, 2022). Giysilerin yirmi beş bin yıl öncesine dair bir tarihinin olduğu bilinmektedir ki bu bilgi de ayakkabıların da hali hazırda bilinen geçmişinden daha eski bir geçmişe sahip olabileceğini düşündürmektedir (Yüksel, 2019).

Ayakkabı geçmişine dair ilk kanıtlara Avrupa'daki mağara resimlerinde rastlanılmıştır. İspanya'nın doğusundaki Paleolitik mağara resimlerinde M.Ö. 12000-15000 yıllarında kadınların kürk, erkeklerin deri çizme giydiklerine dair kanıtlar bulunmuştur (Veziroğlu, 2021). Coğrafi koşul ve hava şartlarına bağlı olarak kuzeyde soğuktan korunmak için ayaklara deri ve kürkler sarılırken güneyde ise sıcaktan korunmak için açık ayak giysilerinin giyildiği düşünülmektedir (Somçağ, 2014). Ayakkabının tarihçesine bakıldığında Oregon Üniversitesi Doğa Kültür ve Tarih Müzesinde sergilenen yavşan kabuğu liflerinden yapılmış ayak giysisi en eski kanıtlardan sayılmaktadır. Ayrıca Ford Rock mağarasında 1938'de bulunan sandaletin 10.500 yıllık olduğu düşünülmektedir (Tunç, 2013; Kandal, 2020; İmre, 2022).

Güneyde sıcak kumlardan korunma amaçlı giyilen sandaletlerin tabanını oluşturan bölümün çift kat atkı ipi ile güçlendirildiği anlaşılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde arkeolojik kazılarda bulunan sandaletler incelendiğinde ise kullanılan malzemelerde öncelikle ağaç lifleri daha sonra da deri kullanılarak ayakkabı tabanı dayanıklı hale getirilmiştir. Deri, önce işlenmemiş ham olarak kullanılmış sonradan deri tabaklama işlemi öğrenilerek geliştirilmiştir.

Kuzeyde soğuktan korunma ve sıcak tutma amaçlı bot giyilmiş ve en iyi saklanabilen bot Alplerdeki buzullarda bulunan Avcı Otzi Buz adamına ait olduğu düşünülen bottur (Kır, 2022). Yine soğuktan korunma ve ısınma amaçlı içinin saman ve yosun ile doldurulduğu deri ayakkabılara ait kanıtlar ise 5300 yıllık fosil olan Tirol Alps These ayakkabısına aittir. Bu ayakkabıların da dünyanın en kuzey bölgesinde giyildiği düşünülmektedir (Tunç, 2013). Deri ayakkabılar ait diğer kanıtlara bakıldığında 1998 yılında Amerika'nın Missouri Eyaletinde Arnold Araştırma Mağarasında yapılan

kazıda antropolog Michael O'Brein ve ekibi tarafından 17,1 cm taban uzunluğunda ve ayağı saran yan parçaların üst kısımları çarık formunda delikli deri ayakkabılar bulunmuştur. Yapılan testler ayakkabının günümüzden 8300 yıl öncesine ait olduğunu göstermiştir (İmre,2022). Başka bir deri ayakkabı da 2008 yılında Ermenistan' da Aren-i Mağarasında bulunmuş ve M.Ö. 4 bin yılına tarihlenmektedir (Kandal, 2020; Kaya, 2021; Kır, 2022). Taban uzunluğu 24,5 cm olan ayakkabı sağ tektir ve ayakkabının formu iç kısmına doldurulan bitki ve otlar sayesinde bozulmadan kalabilmiştir. Sayası tek parça olarak inek derisi kullanılmıştır ve ayakkabının parçaları deri biye ile birleştirilmiştir (İmre, 2016).

Yapılan kazılarda ortaya çıkan kabartma ve heykellerden anlaşıldığı üzere Mısırlılar Mezopotamya yöresinde medeniyet anlamında oldukça öndeydiler ve uzun konçlu çizmeler kullandıkları bu kabartma ve heykellerden anlaşılmaktaydı. Mısırlıların ayakkabı yapmayı Mezopotamyalılardan öğrendikleri düşünülmektedir. Mezopotamyalıların, M.Ö. 3500 yıllarında ayaklarını sıcak kumlardan koruma amaçlı kumda ayaklarının kalıbını çıkartıp, ham deri ile taban oluşturup, ip bağladıktan sonra sandalet yapmayı başarabilen ilk medeniyet oldukları düşünülmektedir (Kastan, 2007). Zaman içerisinde bu sandaletler giyen kişinin statüsünü gösteren bir simgeye dönüşmüştür. Kadınlar mücevherlerle süsledikleri ayaklarını sergilemiş, erkekler de sandaletlerini deri kayışlarına değerli taşlar takarak tamamlamışlardır (Tunç, 2013).

Kuzeyde soğuktan, güneyde sıcaktan korunma amacıyla geliştirilen ayakkabının tarihsel gelişim sürecine bakıldığında din, coğrafya, gelenek, görenek, sosyal ve ekonomik şartlara bağlı olarak toplumlarda değişim gösterdiği düşünülmektedir.

Tarihi kanıtlardan edinilen bilgilere göre önceleri kral ve rahiplerin giyebildiği deri giysi ve sandaletler zaman içerisinde asker, postacı, tacir ve halk tarafından giyilebilmeye başlanmıştır (Somçağ, 2014).

Mısır halkından sonra Yunan halkı ve Roma halkında da sandalet giyildiği bilinmektedir (Kanbak, 2021). Antik Yunana bakıldığında zaman içerisinde sandaletler ayakkabıya dönüşmüş ve modeller çoğalmıştır. Modellerin çoğalması ayakkabılarda kullanılan bantların çoğalması, ayakkabıların burunlarının ve topuklarının değişimiyle olmuştur (Somçağ, 2014; İmre, 2016). Sandalet kullanan diğer bir kültür de Japonlar olmuştur. Japonların zori adını verdikleri sandaletleri ve geta ile tabis adını verdikleri geleneksel ayakkabıları giydikleri bilinmektedir. Başka bir sandalet giydiği düşünülen toplum ise Persler ve Kızılderililerdir. Ahşap sandalet giyildiği bilinen bu toplumlarda sandaletlerin burun kısmına ahşaptan veya metalden topuz oyulmuş ve parmak arasına yerleştirilmiştir. Yine sandalet giydiği bilinen diğer toplumlar Afrikalılar (renkli derilerden sandalet), Slavlar (keçeden sandalet), İspanyollar (iplikten dokuma şeklinde sandalet) olmuştur (Yüksel, 2019). Eski Yunanlılar döneminde ayakkabı malzemesi olarak deri yanı sıra keçe ve kumaş kullanılmıştır (Veziroğlu, 2021). Dericilik mesleği içerisinde yer alan ayakkabıcılık bu dönemde önemli bir yere

sahiptir. Monodermon adı verilen tek parça deriden kesilerek torba şeklinde ayağa geçirilen, üzerine açılan deliklerden şeritler geçirilerek bileğe dolanan ayakkabılar prehistorik dönemden itibaren yerli halk tarafından kullanılmıştır. Soğuk iklim etkilerinden korunma amaçlı üzerine ek yapılarak çizme şeklinde kullanılmıştır (Kır, 2022).

Orta çağ (MS 500-1500) döneminde ayakkabı modası hızlı bir değişim ve gelişim göstermiştir. Ayakkabı üretiminde kullanılan malzemeler çeşitlendikçe ve teknikler arttıkça farklı kalıplı ayakkabılar ortaya çıkmış ve yeni tarzlar gelişmiştir. Lüks bir ürün olarak görülen ayakkabı zenginlerin satın aldığı bir ürün olmaya başlamıştır. Medieval ayakkabı olarak bilinen ve günümüze az sayıda ulaşan zengin ayakkabılarında deri, saten, kumaş ve ipek malzemeler kullanılmıştır. Orta çağ döneminde ayakkabı modasında bir abartı durumu hâkim olmuştur. Özellikle erkek ayakkabılarının burunları çok dik ve sivri bir hal almıştır ki 14.yüzyıl sonlarına doğru bu uzun ve sivri ayakkabılar ile yürüyebilmek için ayakkabının burnunu bir zincir ile diz kemerine bağlamak zorunda kalmışlardır (Yüksel, 2019). Kadın ayakkabıları ise erkek ayakkabıları kadar olmasa da yine de oldukça sivri burunlu olmuştur. Ayrıca Orta çağ Avrupa'sındaki kadınların giydiği çarıklar o kadar yüksek ve kalın tabanlı hale gelmişti ki kadınlar yardımsız yürüyememişlerdir (Tunç, 2013). Statü ve varlık göstergesi sayılan bu durum, sonraları at binerken kullanılır bir aşamaya gelmiştir. Sonraki süreçlerde bu tarz yüksek ökçeli ayakkabıların imalatı zor olduğu için ayakkabılarda sağ sol farkı olmayan düz kenarlı olanları üretmeye başlamışlardır. Yine 14.yüzyılın sonlarına doğru popüler olan ayakkabı modellerinden biri de sayası oyularak oluşturulan desenli modeller olmuştur. Bu modeller sivri uçlu ayakkabılar olup poulaine (crakow) olarak adlandırılmıştır (Kandal, 2020). Bu ayakkabılar deri, kadife ya da brokar kumaşlarla bezenmiştir. Kraliyet ailesi çıkardıkları bir kanunla bu ayakkabıların burun uzunluğunu 2 inç ile sınırlandırmıştır. Hatta bu ayakkabıları sokakta giyen olursa ayakkabının burunlarını kesme cezası uygulamıştır. Bu yasaktan sonra 16. yy. da ayakkabı burunları kısaltılmış ve oval görüntü almaya başlamıştır. Sonraki zamanlarda ise bu ayakkabıların halk tarafından giyilmesi yasaklanmıştır (İmre, 2020). "Duckbill" adı verilen ördekgagası tarzı ayakkabılarda gelişmiş ve ayakkabı stilleri zaman içerisinde değişmeye başlamıştır. Önceki yüzyıllarda kullanılan uzun sivri burunlu ayakkabıların yerini daha düz kenarlı, daha geniş ve rahat kullanım sağlayan ayakkabılar almıştır (Tunç, 2013).

13.-15. yüzyıllarda ise Bizanslılarda bedenin uzuvlarının görünmesi uygun karşılanmadığından kadınlar ve erkekler sandalet yerine ayaklarını tamamen kapatan ayakkabılar giymişlerdir (Kır, 2022). Yaşça büyük kadınlar daha çok topuklu ayakkabı, gençler ise daha çok düz ayakkabılar giymiştir.

Türk toplumunda banyo amaçlı kullanıldığı bilinen nalın, Venedik'te 1400'lü yıllarda Chopine adıyla moda olmaya başlamış ve o dönemin ayakkabıları içerisinde en sıra dışı olanı olarak nitelendirilmiştir. Yüksek platformlu ayakkabılar olarak bilinen Chopine'ler daha çok Aristokrat

Venedikli kadınların sosyal konum göstergesi olarak giydikleri ürünler olmuştur (Kandal, 2020; İmre, 2022). Chopine terlikler Avrupa’da Kraliyet düğünleri ile farklı ülkelerde de kullanılmış ve ahşap, mantar ve deri kaplama platformlar gibi farklı malzemeler kullanılarak gelişimini sürdürmüştür (Veziroğlu, 2021). Sürekli gelişen ve değişen Chopine modası sürekli daha yüksek ökçeli olarak geliştirilmiş ve Venedik’te yüksekliği 50 santimetreyi bulan modeller kadınlar tarafından giyilir hale gelmiştir. Zamanla bu durumun yürüyüş açısından tehlikeli bulunması sebebiyle bu tarz ayakkabılar 1430’lu yıllarda devlet tarafından yasaklanmıştır (Kaya, 2021; Kır, 2022).

16. yüzyılın ayakkabılarında yırtmaçlı ve işlemeli modeller ön plana çıkmıştır. Ayrıca yüksek mantar topuklu ayakkabılar tercih edilir olmuştur. 1575’lerde mantar topuklu şosonlar ayakkabıyı korumak amacıyla geliştirilmiştir. Bunun yanında yağışlı ve kötü havalarda ise tahta tabanlı ayakkabılar giyilmiştir. Bu tür tahta ayakkabılar sabo olarak adlandırılmış, günümüze kadar olan yolculuğu Hollanda’nın sembolü olmasına olanak sağlamıştır.

17. yüzyıla kadar bakıldığında daha düz tabanlı ayakkabılar tercih edilir olsa da yüksek ökçeli ayakkabılar da belli dönemlerde moda olmuştur. Ayakkabılardaki ökçeler tahta tabanlarla, mantar topuklarla, takozlarla yükseltilmiştir. 1640’lı yıllara kadar ayakkabı modelleri genellikle hem kadın hem de erkeklerde benzer tarzda olmuştur (Kandal, 2020; Kaya, 2021). Sonraki dönemlerde kadın ve erkek ayakkabılarında ayırt edicilik sağlanmış ve erkekler için daha çok bot tarzında ayakkabılar ön plana çıkmıştır (Yüksel ve Çavdar, 2022). Bot tarzının benimsenmesiyle İngiltere’de Kral 1.Charles’in destekçileri arasında süvari botları giyilmeye başlanmıştır. Bu botlar manşetli uçlarıyla birlikte boru şeklinde ve diz boyundaydılar. 2.Charles döneminde topuklu ayakkabılar erkekler arasında tekrar moda olmuş ve bu ayakkabılar kısa ve yumuşak fiyonklarla süslenmiştir (Veziroğlu, 2021). Botların yerini zaman geçtikçe çizmeler almış ve 17. Yüzyıla gelindiğinde artık çizmeler giyilmeye başlanmıştır. Ticaretin de bu dönemlerde artmasıyla ipek, dantel, süslü taşlar gibi farklı malzemelerin de kullanımına imkân tanınarak “moda” faktörü bu yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. Topuklu ayakkabılar Fransız soylularının hem kadınları hem de erkekleri tarafından daha çok tercih edilir olmuştur (Tunç, 2013).

17.yüzyıl ortalarında, Fransa Kralı 14. Louis için sarayın ayakkabı ustası tarafından, dikiş kullanmadan ve dana derisinden yapılan giyimi rahat olan çizme hazırlanmıştır. Çizmeye kullanılan derinin hazırlanışı ve ayakkabının yapımı herkesten gizlenmiş ve sadece bir çift yapılmıştır (Veziroğlu, 2021). 18. yüzyıla kadar dikiş kullanılmadan yapılan bu ayakkabının sırrını hiçbir ayakkabı ustası bulamamıştır. Dışarıda bu çizme ile rahat edilmeyeceğini düşünen erkekler, çizmeyi sadece iç mekânda giymeyi tercih etmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde modayı takip eden erkekler arasında büyük tokalı uzun ve düz ayakkabıların yanı sıra siyah biniş botları daha çok giyilmiştir. Ayrıca ayak bileğini saran botlar hem çocuk hem de kadın ve erkek ayakkabılarında yaygın olarak

kullanılmıştır. Ayrıca 1720'lere gelindiğinde ayakkabıların daha çok yuvarlak burunlu şekilde tasarlanmaya başladığı görülmektedir (Komşuoğlu vd., 1986).

1770'lerde yine 17. yüzyıla geçişte moda olduğu gibi uzun çizmeler moda olmuş ayrıca 18. yüzyılda kadın, erkek ayakkabı modasından uzaklaşarak saten ya da brokardan yapılmış ayakkabılar tercih edilmiştir. Ayakkabılar toka, kurdele ya da fiyonklarla süslenmeye başlanmıştır (Kır, 2022). Yüzyıllar boyunca ayakkabılarda kullanılan malzemelerin ve renk imkânının da artmasıyla istenilen renklerde ve ipek, yün, deri gibi istenilen malzeme çeşitliliği ile günlük ayakkabılar üretilmeye başlanmıştır (Veziroğlu, 2021).

18. yüzyılda erkekler kısa ve dar paçalı pantolonlarını parlak metal tokaları olan koyu renkli deri ayakkabılarla giymişlerdir (Bici, 2007). Bu ayakkabılarda kullanılan malzemeler insanların sosyal statüsünü belirlemiştir. Metal tokalar çelik veya pirinçten olabileceği gibi değerli taşlarla da bezenmiştir. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde özellikle kadın ayakkabılarında T formulu tokalar moda olmuştur. Ancak bu tokalar giysilere takılması ve zarar vermesi sebebiyle yerini çok şeritli bağlara bırakmıştır. Yine 18.yüzyılın ilk yarısı boyunca kadın ayakkabılarında kullanılan malzemelerin renkleri ve çeşitleri çok fazla olmuştur. Hassas ipek, deri, yün gibi malzemelerden neredeyse her istenilen renkte kadın ayakkabısı üretmek mümkün olmuştur. 1760'larda elbiseler ve korseyle birlikte giyilen tarlatanlar ayakkabı tokalarına takıldığı gerekçesiyle kısaltılmış ve ayakkabı tokaları görünür hale getirilmiştir (Kanbak, 2021). 1785'lere gelindiğinde daha rahat ayakkabılar moda olmuştur. Kadınların çoğunluğu tül veya müslin kumaştan yapılmış kıyafetleriyle bu sade ve süsüz ayakkabıları tercih etmişlerdir (Yüksel ve Çavdar, 2022).

19. yüzyıla gelindiğinde 1839'da Joseph Sparkes Hall'ın ürettiği lastikli potinler herkes tarafından giyilir hale gelmiştir. 19.yüzyılın sonlarına doğru ise bu potinleri Chelsea potin olarak adlandırmışlardır (Kandal, 2020).

Osmanlı döneminde ise İstanbul'da Beykoz Deri ve Ayakkabı Fabrikası'nın 1810 yılında kurulması ile seri ayakkabı üretimi başlamıştır. 1860'lı yıllarda sanayinin gelişmesi orduda giyim konusunda değişiklikler getirmiş, bu değişime bağlı olarak ayakkabılar Beykoz Ayakkabı Fabrikasında üretilmiştir (Kır, 2022). 19. yüzyılda kadınların saten ya da kadifenin kullanıldığı topuksuz modeller, erkeklerin ise düğmeli, bağcıklı veya yanları esnek çizmeler giydikleri bilinmektedir. Bu dönemde ayakkabıların ve çizmelerin ana gövdesinde bez kullanılırken, ayakkabıların burun kısmında deri kullanılmıştır. 19. yüzyılda kadınların iş hayatında yer almaları, ayrıca yürüyüş ve bisiklet gibi spora yönelmeleri ayakkabıların görünümünün yanında sağlamlığı ön plana çıkmıştır. Bağcıklı, rahat yürüyüş ayakkabılarının Birinci Dünya Savaşı sırasında kullanıldığı görülmektedir.

20. yüzyıla gelindiğinde ayakkabılar o yıllarda yaşanan sosyal olayların da etkisiyle daha rahat formlara dönüşmüştür. 1900'lü yılların başından itibaren ayakkabılarda orijinal ve yaratıcı tasarımlar

yer almaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda askeri bot üretimi, kromlu tabaklama yöntemi ile işlenen deriler ile yapılarak daha ekonomik hale getirilmiş, ayakkabıda seri üretiminin hız kazanmasını sağlamıştır (İmre, 2022). Bu gelişmeler ile deri ve ayakkabı üretimi hız kazanırken spor ayakkabı tasarımı ve üretimi de gelişimini sürdürmüştür. 1900'lü yıllarda kauçuk üretimindeki başarıyla Us Rubber firması, kanvas sayalı ayakkabılarda kauçuk taban kullanarak spor ayakkabıların yaygınlaşmasına öncülük etmiştir. Bu firma 1916 yılında "Keds" markası ile anılmaya başlamıştır. 1895 yılında "Foster" koşu ayakkabıları üretilmiş, günümüzde "Reebok" olarak bilinen markanın ilk koşu ayakkabısı ürünü olarak literatürde yerini almıştır (Kır, 2022).

Soylu kadınlar tarafından giyildiği bilinen Lotus ayakkabılar 20. yüzyılda Çin İmparatorluğunda moda olmuştur (Resim 1). Bu ayakkabılar genç kızların büyüme çağından itibaren giyilmekte, ayakların 8 cm kadar daha küçük görünmesini sağlamak amacıyla ayakların sıkı şekilde bağlanmasını ve ayakların büyümesinin durdurulmasına sebep olmaktadır. Bandaj görevi gören bu sıkı bağ ayakkabıları sonraları İmparatorluk tarafından yasaklanmıştır (İmre, 2020; Kandal, 2020).

Resim 1: Lotus ayakkabı (Kaynak: <https://anthromuseum.missouri.edu/e-exhibits/chinese-lotus-shoes>)

Moda kavramı yüzyıllar içerisinde daha ön plana çıkmaya başlamıştır. Geçmişte her 20 yılda bir kendini tekrar ettiği düşünülen moda kavramı teknolojiye ilerlemeler, seri ve hızlı üretim, yeni malzeme ve renk paletleri ile bu 20 yıllık değişim süresinin zamanla kısalmasına sebep olmuştur. Öyle ki 1950'lerde ayak parmaklarının hassasiyetine uygun ayakkabılar üretiliyor olsa da 1960'larda sivri burunlu ayakkabılar tercih edilmiştir. 1970'lerde el yapımı hippie ayakkabılar moda olmuş, 1980'lere gelindiğinde ise küt burunlu platform ayakkabılara dönmüştür (Tunç, 2013).

1917 yılında, "Converse All Star" ilk basketbol ayakkabısını tasarlamış ve üretmiştir. 1923 yılında siyah-beyaz olarak üretilen Converse spor ayakkabı zaman içerisinde gündelik giyim bir parçası olmuştur (Bici, 2007). Endüstri devrimi ile birlikte gelişen teknolojiler ve tasarım alanlarının genişlemesiyle, spor giyim modanın bir kolu haline gelmiş ve spor ayakkabı tasarımında da gelişmeler hızlanmıştır (İmre ve Gürcan, 2020). Spor ayakkabı, gençliğin çevreye duyarlılık, savaş karşıtlığı, cinsiyet ayrımını yok sayma, sosyal konum gibi farklılıkların ortadan kaldırılması, doğal yaşama dönüş ve sağlıklı yaşamın sembolü olarak görülmesi ile moda dünyası içerisinde yerini sağlamlaştırmıştır. Özellikle Adidas markasının ürünü ve sayası deri olan süperstar modeli 1969

yılında üretilmiş, günümüzde hem hafif koşu ayakkabısı hem de günlük giyimin bir parçası olarak giyilmektedir (Resim 2).

Resim 2: Adidas süperstar model ayakkabı (Kaynak: <https://www.adidas.com/us/blog/469118-adidas-superstar-shoes-a-history-of-shelltoe-style/Style>)

20. yüzyılda ayakkabılarda nadir bulunan antik kadife, damasko, sırmalı kumaş ve dantel ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Dönemin soylu kişileri için yapılan ayakkabılarda, keman yapımında kullanılan ağaçlar kullanılmıştır. 1930'lu yıllarda İtalya'ya yapılan ekonomik yaptırımlar nedeni ile hammadde alınamadığından, dönemin ünlü ayakkabı sanatçısı Salvatore Ferragamo alternatif hammaddeleri kullanmaya başlamış; tasarımlarında ayakkabı üst kısmı için selo bant ve rafya, ağaç kabuğu, kenevir, kâğıt ve balık derisi kullanmıştır (Kandal, 2020; Veziroğlu, 2021).

21. yüzyılın ayakkabı trendlerine bakıldığında spor giyimin daha çok tercih edilmesi sebebiyle spor ayakkabı modelleri de tüm dünyada sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Ünlü spor giyim firmaları spor ayakkabı tarzlarına daha çok öncelik vermişlerdir. Her spor türüne uygun tasarlanmış kadın ve erkek farklı olmak üzere farklı tarzlarda spor ayakkabılar giyebilmek mümkün olmuştur (İşler ve Tama, 2019).

21. yüzyılda ayakkabı tercihleri mevsime göre de değişir hale gelmiştir. Yazları daha açık ayakkabılar, terlikler giyilirken, kışları bunların yerini bot ve çizmeler almıştır. Tüm bu modellerde de yine geçmişten ilham alınarak farklı tasarımlar sergilenmektedir. Her dönem insanların toplumsal bir statüye sahip olmalarını sağlayan ayakkabının tarihçesi yıllar içerisinde bu şekilde değişmiştir. Giysilerimizin en önemli tamamlayıcısı sayılan ayakkabılar gelecek dönemlerde yine değişmeye ve gelişmeye devam edecektir.

2. Anadolu'da Ayakkabı

Farklı topluluklara ev sahipliği yapmış Anadolu'nun hatırı sayılır derecede ayakkabı çeşitliliği bulunmaktadır. Türk tarihi açısından bakıldığında Türk kavimlerinin birçoğunda deri ve ayakkabıcılık işlerinin yapıldığı, 2400 yıl öncesinde Hun Türklerinin deri işleyerek çizme ve ayakkabı ürettiği bilinmektedir (Kaya, 2021). Gerek Selçuklular döneminde gerekse Anadolu'nun ev sahipliği yaptığı birçok kültürde tarım ve hayvancılık geçim kaynağı olmuş, baktıkları hayvanların yün, deri ve kıllarından da gerekli malzemeler üretmeyi başaramışlardır. Ayakkabı da üretilen bu ürünlerin

başında yer almıştır. Osmanlı döneminde kentli halkın, ordunun ve yönetim sınıfının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ayakkabı çeşitliliği artmış ve üretim çoğalmıştır.

Anadolu'daki ayakkabı tarihine dair en eski kanıtlara İbn-i Batuta Seyahatnamesinden ulaşmak mümkündür. 1330 yıllarında Antalya'ya ziyarete giden İbn-i Batuta burada ayakkabı dikicilerinin olduğundan bahsetmiştir (Veziroğlu, 2021). Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türkler tarım, hayvancılık, dericilik, ayakkabıcılık gibi kültürlerini ve geleneklerini gittikleri yerde de devam ettirmişlerdir (Kuru ve Paksoy, 2008). Arap gezgini İbn-i Batuta Antalya ziyaretinde seyahatnamesine şu cümleleri yazmıştır; "... Bu Adam ahilerin önderidir, ayakkabı dikicilerindedir, keremkarlığı (cömertliği) ile tanınmıştır. ..." (Kandal, 2020). Ayrıca İbn-i Batuta'nın seyahatnamesinde ayakkabıcıların bir organizasyon içinde oldukları bilgisine de ulaşılmaktadır (Somçağ, 2014). Bir diğer seyyah Evliya Çelebi ise seyahatnamesinde 17. Yüzyıldaki ayakkabı dikicilerinin isimlerinden pabuççıyan ismiyle bahseder ve imalathanelerinde çok çeşitli pabuç ürettiklerini aktarır.

İyi ahlakın, doğruluğun, kardeşliğin, yardımseverliğin kısacası bütün güzel meziyetlerin birleştiği bir sosyo-ekonomik düzen olan ahiliğin Anadolu'da yayıldığı dönemlerde ayakkabı üretimi de ayakkabıcılık adı altında bir mesleğe dönüşmüştür. Osmanlı döneminde özellikle dericilik ve ayakkabıcılık sektörleri daha popüler bir hale gelmiştir (Kuru ve Paksoy, 2008). Bu dönemde ayakkabıcılık; usta, ustabaşı, yiğitbaşı, çırak, ehl-i hibre gibi farklı görev, yetenek ve sorumluluklara göre isimlendirilmiş insanlar tarafından yürütülmekteydi (Kaya, 2021). Ahi Evran insanların ekonomik durumunu yükseltmek amacıyla bu dönemlerde debbağ, ayakkabıcı ve saraç esnafını örgütlemiştir. Zaman içerisinde bu vesileyle lonca örgütleri kurulmuş ve hayli etkin olarak görev yapmaya başlamışlardır. Loncalar ayakkabıların niteliğini kontrol etmiştir. Lonca örgütlerinin 15, 16, 17 ve 18. yüzyıllarda oldukça aktif olduğunu tarihi belgeler göstermektedir.

Osmanlı döneminde ayakkabı ya da ayakkabıcılık kelimelerinin yerine "kavaf" kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca pabuççu, başmakçı, dikici de aynı anlamda kullanılan diğer kelimeler olmuştur. Bunların yanında çizmeci, yemenici, nalıncı, terlikçi kelimeleri de kullanılmıştır. Kavaf kelimesi ilk zamanlar haffaf olarak kullanılsa da zaman içerisinde "kavaf" kullanımını almıştır (Kuru ve Paksoy, 2008; İmre, 2016).

Deri malzemenin kullanımından önce tabaklanması işlemini yapan kişilere debbağ denilmektedir. Ahilik kültürünün kurucusu Ahi Evran da Türk debbağ ustalarının piri olarak kabul edilmektedir (İmre ve Akbaş, 2020). Sanatsal, siyasi ve ekonomik açılardan en görkemli dönemlerini yaşayan Osmanlıda debbağlar ve pabuççular çok önemli bir yere sahiptir (İmre, 2016). Özellikle debbağ ve pabuççular için Bursa, İstanbul ve Edirne'de üretici ve tüketicinin zarar görmemesi amacıyla 1510 yıllarında belediye kanunları (İhtisab Kanunları) geliştirilmiştir (Kuru ve Paksoy, 2008; Kandal, 2020). Böylelikle halk için üretim yapan çarşı esnafının da hakları koruma altına

alınmıştır. Anadolu topraklarında özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde pabuççulara verilen bu önem vesilesiyle birçok yerde deri üretim merkezleri kurulmuştur. Günümüzde dünyanın birçok merkezinde müzelerde farklı türde ayakkabı koleksiyonları sergileniyor olsa da ülkemizde Topkapı Sarayı'nda zengin bir Osmanlı ayakkabı arşivi bulunmaktadır (Kuru ve Paksoy, 2008). Burada 16.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar ölen padişahlara ait giydikleri sadece ayakkabı değil, tüm giyim kuşam ve aksesuar kültürüne ait örnekler bulunmaktadır. Özellikle ayakkabı koleksiyonunda çizmelerden, mestlere, terliklere, bebek patiklerine, çocuk ayakkabılarına kadar birçok örnek bulunmakta olup, tüm bu ayakkabılar atlas dokumalı desenli torbalar içinde saklanmıştır.

Minyatür, çini ve taş kabartmalar geçmiş dönemlerdeki ayakkabı formları üzerinde kanıtlar sağlamaktadır. Bu kanıtlardan Selçuklu döneminde beyaz ve kırmızı renkli ucu kıvrık çizmelerin giyildiği bilinmektedir. Yine bu dönemlerde burnu sivri ve yanları açık, deve derisinden yapılmış çarık türü ayakkabılar da giyilmiştir (İmre ve Akbaş, 2020).

Türklerin ayak giysilerine bakıldığında çizmenin yerinin ayrı olduğu görülmektedir. Çizmenin dışında çarık, başmak, edik gibi ayakkabılar en yaygın giyilen ayakkabılardan olmuştur. Özellikle Orta Asya da ve Hun Türklerinde tercih edilen bu ayakkabılara sonrasında değişik formlar ve özellikler eklenerek çeşitlenmiş ve farklı renklerde ve tarzlarda modeller geliştirilmiştir (İmre, 2016; Kandal, 2020). Çizme zamanla farklı doğa koşulları, kültürler arası etkileşim ve sosyo kültürel oluşumlar sayesinde farklı formlar almış ve farklı kültürlerde farklı isimlerle anılmıştır (Kaya, 2021). Yapılan kazı çalışmalarında kurganlarda Hun aristokratlarına ait altın ve gümüş sırmalarla işlenmiş çizmelere rastlanmıştır. Batı Sibirya'nın tamamen sular altında kaldığı 30000-40000 yıl öncesinden buzullar altında kalan çizmeler incelendiğinde keçe, yumuşak deri, kalın deri gibi malzemelerden yapıldığı ortaya çıkmıştır (Somçağ, 2014; İmre, 2016).

Çizmeler formlarına göre ya ayağı sımsıkı saran ya da ayaktan kolay bir şekilde çıkarılabilmeyi sağlayan şekillerde üretilmiştir. Henüz ata binmenin yaygınlaşmadığı dönemlerde üretilen çizmeler ökçesiz iken, ata binerken ayağın üzengide daha rahat tutunabilmesi için zamanla ökçeli olarak üretilmeye başlanmıştır (Kandal, 2020). Ayrıca çizmelerin burnu Anadolu'da giyilen yemeni ve çarık isimli ayakkabılardaki gibi kıvrıktır. Çizmelerin ayak bileklerinde bağlayabilmek amacıyla şeritler yapılmıştır. Bu şeritlerin üstünde ise toka ve mahmuz kullanılmıştır. Bazı kazılardan çıkan çizmelere bakıldığında diğerlerine kıyasla daha zengin görünümlü gözükmektedirler. Bunların o dönemdeki soylular ve yöneticiler tarafından giyildiği düşünülmektedir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere çizme Türklerde rütbe belirten bir ayak giysisi olmuştur (İmre, 2016).

Osmanlılarda ayakkabı her dönemde olduğundan daha fazla bir şekilde toplumsal bir statüyü göstermekte ve mesleğe göre değişmekteydi. Ev içinde özellikle atlas ve kadife kumaşlardan yapılmış sırmalı işlenmiş ayakkabı ve terlikler kullanılırken, dışarıda ise süslü çizmeler ve deri ayakkabılar tercih edilmekteydi (Kuru ve Paksoy, 2008; Kandal, 2020).

Klasik devir sayılan 16.yüzyılda Osmanlıda ayakkabı modelleri ve desenleri gelenekselliği yansıtmaktaydı. 17.yüzyıla gelindiğinde ise batının etkisiyle ayakkabılarda daha fazla süsleme ve aksesuar kullanılır hale geldi. İpek, kadife, atlas, kemha ve seraser kullanımı bu dönemlerde olmuştur (Somçağ, 2014; Veziroğlu, 2021). 18-19. Yüzyıllara gelindiğinde ise nakkaş kadınlar Avrupa'daki ayakkabı ve giysi modasını takip etmiş, ayakkabılarda deri kullanımının yanında ipekli kumaşlar ve zengin gösterişli mücevherler kullanılmaya başlanmıştır (İmre, 2016).

Üretildikleri malzemeye göre ayakkabılar Osmanlı döneminde çizme, yarım çizme, çedik, pabuç, edik, fotin, başmak, cicime, çapula, mest, galoş, kalçın, kundura, nalın, sandal, merkur, terlik, yemeni, tomak gibi isimlerle anılmaktaydı (Somçağ, 2014; Kaya, 2021). Genellikle düşük ökçeli ve ökçesiz ayakkabılar tercih edilirdi. Dışarıda giyilen ayakkabı tarzında genellikle mest ve ayakkabı gibi iki parçadan oluşan ayak giysisi kullanılırdı. Sonraları ayakkabının yerine lastik kullanılmaya başlandı. Lastik ayakkabının içine mest, şason veya galoş giyilirdi (Kuru ve Paksoy, 2008).

Anadolu'da ayakkabıda renklerin kullanımında resmi olmayan belirli kurallar geliştirilmiştir. İnsanların giyeceği ayakkabılardaki renk, tercih edenin yaşına, görevine, statüsüne, sosyal düzeyine göre değişkenlik göstermektedir (Kuru ve Paksoy, 2008; İmre ve Akbaş, 2020; Kandal, 2020). Ayakkabı; kentli halk, köylü, asker, saray halkının giyimine göre değişkenlik göstermiştir. Türk kültüründe Hun Hakanlarından Osmanlı Padişahlarına kadar kırmızı renk özellikle edik ve çizmelerde tercih edilmiş, bu renk sarayların rengi sayılmıştır (Kandal, 2020). Gayri Müslim ve Müslümanların ayırt edilmesi amacıyla ise sarı ayakkabıyı Müslüman halk, siyah ve mor rengi Ermeni ve Yahudiler giymiştir. Rum halkı ise kırmızı renkleri giymiştir. Osmanlı yeniçerilerinde yayalar sarı çizme, bölükbaşları kırmızı çizme, küçük zabıtlar ise siyah çizme giymişlerdir (Kuru ve Paksoy, 2008). Günümüzde kullandığımız "sarı çizmeli Mehmet Ağa" tabiri çizmede hem Osmanlı askerlerinin giydiği çizmelerin sarı renkli olmasından dolayı bilinmekte, hem de sarı rengin ağa ve beyler tarafından da giyildiğini anlatmaktadır. Avrupalı seyyah Brocquier, Anadolu'da Türklerden bazılarının sarı çizme giydiğini belirtirken Redhouse da sarı "çizme giyme" deyişinin Türkçe de "dünyada en üst mevkiye ulaşmak" anlamına geldiği ifade edilmiştir.

Osmanlıda giyilen ayakkabıların renkleri, fiyatları, derinin özellikleri II. Bayezid döneminde düzenlenen Revan 1935 ve 1936 sayılı, hicri 907 / miladi 1501 tarihli ferman ile Nahr defterinde belirlenmiştir. Ayakkabılarda ve çizmelerde kullanılan renklerin erguvani, limoni, gülnari ve kırmızı olduğu yazmaktadır. Ayrıca Nahr defterinde Saray mesti, Şirvani başmak, Acem başmağı, terlik, mest, pabuç, filar, cedik, yemeni kelimeleri açıkça yer almıştır. Kadın ayakkabıları zenane, erkek ayakkabıları ise merdane adı altında sınıflandırılmıştır. Ayakkabı kalıplarını ise küçükten büyüğe doğru; zenane, kiçiyak, ortaayak, uluorta, uluayak, battal şeklinde isimlendirmişlerdir (İmre ve Akbaş, 2020; Kaya, 2021).

Türk kültüründe özellikle kadınların medeni durumunu ifade etmek amacıyla da renklerin anlamlarından faydalanılmıştır. Anadolu geleneğine göre bekar kadınlar sarı, evliler kırmızı, evlenip boşananlar ise yeşil ayakkabı ya da çarık giymişlerdir. Düğünde ise gelin beyaz ayakkabı tercih etmiştir. Resmi giyimlerde siyah giyilirken, spor ayakkabılarda ise her renk kullanılmıştır (Somçağ, 2014).

15. yüzyılda bazı seyyahların yazılarında ayakkabı ve deri işlenmesi, renklerin kullanımı üzerinde bilgiler görülmüştür. Seyyah Philippe de Fresne-Canay Edirne’de bulunan atölyede deri boyama işleminin yapıldığından bahsetmiştir. Evliya Çelebi ise Seyahatnamesinde Meriç Nehri kıyısında 17.yüzyılda debbağhaneler olduğunu, Kayseri’de mazı bitkisi ile keçi derisinin işlendiği ve bu sahtiyanın altın sarısı renk aldığını, Afyon’da da köselenin mazı ile işlendiğini ve yumuşak bir dokuda olduğunu anlatmaktadır (İmre, 2016). Burada ayrıca Konya Meram’da bulunan bir bitkiden çivit rengi elde edildiğini ve deri malzemesinde kullanılan bu rengin gök mavi, sarı, turuncu, kırmızı tonlar çıkardığından bahsedilmiştir. Bu renkli deriler Acem şehirlerinde çok tercih edilmiştir. Fransız seyyah Chevalier M. Otker Porter’in seyahatnamesinde ise Gerede’de yapılan köselenin kalitesinin, dayanıklılığının iyi olduğundan bahsedilmiştir. Bu seyahatnamede ayrıca Bitlis’te olan boyahanelerde sahtiyanların (işlenmiş keçi derisi) gök rengi, sarı, turuncu, kırmızı, menekşe, gül, ebru, yeşil renklerde boyanabildiği ve bu ürünlerin batı ülkelerine gönderildiği yazmaktadır (İmre ve Akbaş, 2020).

Türk dericiliği 16. ve 17. yüzyıllarda en parlak devrini yaşamıştır. Tüm dünya Türk derilerinin kalitesini “Turkish Leather” adıyla tanımaktadır. O zamanlarda özellikle ordunun ve askerin ayakkabı ihtiyacını karşılamak, hatta atların koşum ve eğer takımlarını bile imal etmek için Anadolu’nun birçok yerinde saraçhaneler açılmıştır (İmre, 2016).

Türk boyları bin yıl öncesinde Asya’dan Anadolu’ya gelirken ayakkabı kültürünü de beraberinde getirmişlerdir. Kutadgu Bilig, Divanü Lügati’t-Türk ve Dede Korkut kaynaklarında o zamanlarda ayak giysisi olarak edik giyildiği belirtilmiştir. Bugünkü çizmenin o zamanlarda kullanılan ismi olan edik, farklı formlarda farklı isimler almıştır. Deri çizmeye oguk, potin gibi kısa konçlu olanlarına etük veya ötü, kadın ayakkabılarına begüm etük isimleri verilmiştir. Çizme dikicilerine ise etükçi denilmiştir.

15. yüzyılda İstanbul’un fethiyle birlikte özellikle deri üretimi ve imalathaneleri artmıştır. Özellikle Kazlıçeşme semtinin deri üretimi olarak en az beş yüz yıllık geçmişi olduğu bilinmektedir. 1800’lü yıllara gelindiğinde dönemin padişahı II. Mahmut tarafından Beykoz’da Deri ve Kundura fabrikası kurulmuş ve askeri ayakkabı ihtiyaçları buradan karşılanmıştır. O zamana kadar tümüyle el işçiliğine dayanan ayakkabı üretiminde ilk defa makineli ve seri üretime geçilmiştir. 1933’te ise bu tesis Sümerbank’a devredilmiş ve Sümerbank Deri ve Kundura Müessesesi ismiyle ömrüne devam etmiştir. 1980’lerde bu tesisin yıllık üretimi 2,5 milyon çift ayakkabıyı bulmuştur (Kır, 2022). 1989

yılında Sümerbank Holdinge bağlanan fabrika 2003 yılında özelleştirilerek özel sektöre devredilmiştir.

1950'lerden sonra ayakkabı tabanlarında kauçuk kullanımı başlamıştır. Bu yıllara kadar en çok kullanılan malzeme deri olsa da yerini yavaş yavaş sentetik malzemelere bırakmaya başlamıştır. Derinin yanında kumaş, plastik, mantar, tahta, kauçuk malzemelerin kullanımında artış görülmüştür (Kır, 2022).

20. ve 21. yüzyıllara gelindiğinde ise kadınların iş hayatında daha çok boy göstermesi ve sporun daha çok yaşam tarzında benimsenmesiyle ayakkabı modellerinde daha çok rahatlık aranmış, sade ve rahat ayakkabılar tercih edilir hale gelmiştir. Tabii ki bunların yanında günlük yaşamda yüksek topuklu ve gösterişli ayakkabalara da rastlanılmaktadır. Özellikle gece ayakkabılarında lame ve dore deriler, parlak işlemeli, taşlı kumaşlar, bakır, altın, gümüş rengi metal aksesuarlar da gösterişli ayakkabılarda kullanılır hale gelmiştir.

Anadolu ayakkabı kültürüne bakıldığında ayakkabıya dair farklı geleneksel düşüncelerin de olduğu bilinmektedir. Bunlardan bazılarını şöyle belirtmek mümkündür; çocuk pabuçları evde nazarlık olarak asılır, evdeki misafirin çabuk gitmesi için ayakkabısının içine tuz koyulur, kız veya oğlanın evden uzaklaşması istenmiyorsa pabucu evin eşiğine çivilenir. Bunların yanında doğumda bebeklere patik veya ayakkabı, çocuklara bayram ayakkabısı almak da sürdürülen geleneklerdendir. Ayrıca damat tarafı nişanlısına süslü ayakkabı veya terlik, geline ise düğünden önce özel kunduralar götürür. Bu geleneklerin yanında boş inançlar da bulunmaktadır. Örneğin çok ağlayan çocukların ağzına cuma günü ayakkabının tersi ile vurmakla çocuğun huysuzluğunun geçtiğine, yürümesi geciken çocuğa ise, ayakkabı içinden su içirildiğinde çabuk yürüyeceğine inanılır. İnançımıza göre teki veya çifti ters dönmüş ayakkabının negatif enerjisine inanılır. Ölen vatandaşın ayakkabı ve giysileri definden hemen sonra dağıtılır.

Birçok kültüre ev sahipliği yapan Anadolu'muzda farklı isimlerle ve formlarda bilinen birçok ayakkabı çeşidi yüzyıllar boyunca kullanılagelmiştir. Anadolu kültüründe ayakkabı günlük hayattan ölüme kadar çok önemli bir yere sahip olmuştur. Ayakkabı sadece insanı taşımakla kalmamış, ona anlamlar biçilmiş, hikayeler yazılmış, hediyelerin en değerlisi olarak geleneklerde sunulmuştur.

3. Ayakkabı Tarihi Kronolojisi

Zaman içerisinde ayakkabının yaptığı yolculuğu resmeden görseller sırasıyla **Resim 3** ile **Resim 35** arasında verilmiştir.

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 3: M.Ö.4000 yılına ait olduğu düşünülen, içine ot ve saman doldurulmuş olan ilk deri ayakkabı (Kaynak: <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/100609-worlds-oldest-leather-shoe-armenia-science>) **Resim 4:** Oregon Üniversitesi Doğa Kültür ve Tarih Müzesindeki yavşan kabuğu liflerinden yapılan ayak giysisi (Kaynak: <https://theshoeman647325124.wordpress.com/2018/05/26/indigenous-north-americans-did-they-wear-shoes>) **Resim 5:** Avcı Otzi Buz adamına ait olduğu düşünülen bot (Kır, 2022). **Resim 6:** Mısırlılara ait bitki kökleri ile boyanmış bir sandalet (İmre, 2016).

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 7: Japonların geta adını verdikleri sandaletleri (İmre, 2016). **Resim 8:** Chopine ayakkabı (Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Chopine>) **Resim 9:** Poulaine ayakkabı örneği (Kaynak: <https://www.atlasobscura.com/articles/medieval-europeans-pointy-shoes>) **Resim 10:** 19. Yüzyıl nalın örneği (Kaynak: <https://www.orientalartauctions.com/object/artisla49526-two-islamic-ottoman-hammam-shoes/>)

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 11: 15. ve 16. Yüzyılda Perslilerin kullandığı kürk ayakkabı (Kaynak: <https://www.teenvogue.com/story/heels-history-men>) **Resim 12:** 16. yy. Fransa'da III. Henry dönemine ait ayakkabı (Kaynak: <https://www.teenvogue.com/story/heels-history-men>) **Resim 13:** 17. Yüzyıla ait mavi deri üzerine gümüş ipliklerle işlenmiş kadın ayakkabısı (Kaynak: <https://www.yasemin.com/moda/haber/2992731-gecmisten-gunumuze-ayakkabi-modelleri>) **Resim 14:** 17.yüzyıl İspanyolların iplik dokuma sandaletleri (Kaynak: <https://www.totallyspaintravel.com/2014/02/28/spanish-shoes/>)

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 15: 18. yy.'a ait İtalyan kadın botları **Resim 16:** Fransız kraliçe Marie -Antionette'e ait ayakkabı **Resim 17:** 18. yy.'a ait Fransız bayan işlemeli terlik **Resim 18:** 18. yüzyılda sevgililer tarafından birbirlerine hediye edilen terlikler (terliğin ucu ne kadar yüksekse, sevginin de o kadar büyük olduğu anlamına gelmektedir.) **Resim 15-18 Kaynak:** <https://www.soylentidergi.com/bir-statu-gostergesi-olarak-xviii-yuzyil-ayakkabilari-ve-aydinlanma-cagi/>

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22

Resim 19:1855 yılına ait deri ve kumaş karışımı ayakkabı **Resim 20:** 19. Yüzyıl başlarında Çin'de giyilen tipik bir bayan ayakkabısı **Resim 21:** 1900 yılında Viyana, Avusturya'da keşfedilmiş, siyah deri ve satenden ayakkabı **Resim 22:** 1920'li yıllar siyah deri ve süet erkek ayakkabıları **Resim 19-22 Kaynak:** <https://www.hurriyet.com.tr/mahmure/galeri-gecmisten-gunumuze-ayakkabilar-34913851/14>

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 23: 1947 yılında Sarkis der Balian isimli tasarımcı tarafından yaratılmış kırmızı saten ayakkabı **Resim 24:** 1950 yılının Paris'ine ait uzun, pembe botlar **Resim 25:** Cinderella'dan esinlenen 1950 yapımı bir Sarkis der Balian ayakkabısı **Resim 26:** 1955 yılına ait pembe, deri ayakkabıya tarihin ilk babeti diyebiliriz **Resim 23-26 Kaynak:** <https://www.hurriyet.com.tr/mahmure/galeri-gecmisten-gunumuze-ayakkabilar-34913851/22>

Resim 27

Resim 28

Resim 29

Resim 30

Resim 27: Hollanda'da 800 yıldır giyildiği bilinen sabo terlikler (Kaynak: <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/seyahat/hollandada-800-yildir-suren-tahta-ayakkabi-gelenegi/>) **Resim 28:** Etnik bayan çarıkları (Ötleş, 2003). **Resim 29:** Tarihi Osmanlı çarığı (Kaynak: <https://tr.pinterest.com/pin/516295544774973421/c>) **Resim 30:** Osmanlı postalı (Ötleş, 2003).

Resim 31

Resim 32

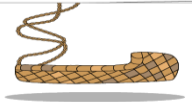
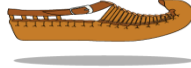

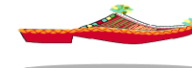

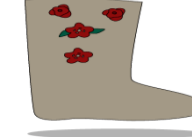
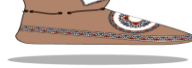

Resim 33

Resim 34

Resim 31: Osmanlı 19. yüzyıl ipek saten üzeri boncuk işi bitkisel dekorlu topuklu çift ayakkabı (Kaynak: <https://www.nisantasimuzayede.com/urun/3566807/osmanli-19-yuzyl-ipek-saten-uzeri-boncuk-isi-bitkisel-dekorlu-topuklu-cift-aya>) **Resim 32:** İzmir ayakkabı müzesinde sergilenen boncuklu yemeni (Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/antika-ayakkabilar-tasarimciya-esin-kaynagi-oldu->) **Resim 33:** Mustafa Kemal Atatürk'ün içlerinde orijinal kalıbı ile birlikte siyah deri ve süetten yapılmış ayakkabısı **Resim 34:** Mustafa Kemal Atatürk'ün mareşal üniforması ile kullandığı içlerinde orijinal kalıbı ile birlikte siyah rügan renkli, arkası mahmuzlu, yanları lastikli botları **Resim 33-34** Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atat%C3%BCrk'e_ait_%C3%A7e%C5%9Fitli_ayakkab%C4%B1_ve_giyim_e%C5%9Fyalar%C4%B1.JPG)

DÜMAD
WOJMUR

 <p>FORT ROCK SANDAL Oregon, USA The oldest known shoes ever discovered. Woven from sagebrush bark, they are flat and closed-toed and have a twisted sole. Radiocarbon dating has found them to be over 9,000 years old.</p>	 <p>BAST Northern Europe Prehistoric times Basketweave shoes made from bast, or fiber taken from tree bark. They appeared in the founding myth of the Ptolemaic dynasty.</p>	 <p>OPANAK Southeastern Europe 2500 B.C. Key characteristics are the leather construction and lack of laces. The toe shape indicates regional differences. They are considered a national symbol of Serbia.</p>	 <p>TSAROUCI Greece Byzantine Era Traditional shoe that is part of the uniform worn by the Evzones of the Greek Presidential Guard. The toe pom-pom originally served to make the shoe nose waterproof, but now, it is an essential decoration.</p>	 <p>TURNSHOE Middle Ages Leather shoe often made at home. It was constructed inside out and then turned right side out to hide the main seam and inhibit moisture from entering.</p>
 <p>LOTUS SHOE China 10th century Richly embellished silk shoes designed to be worn by those who underwent the traditional practice of foot-binding. Young girls' feet were bound to keep them small and delicate, creating deformities.</p>	 <p>GETA Japan 12th-17th centuries Sandals atop two or three pegs, traditionally to elevate the feet above street filth. Many older Japanese state that the clacking sound made by the wooden shoes is what they miss most about their earlier years.</p>	 <p>KOLHAPURI CHAPPAL India and Pakistan 19th century Leather sandals dyed with local vegetables. It can take up to six weeks to construct an authentic pair.</p>	 <p>ESPADRILLE Spain 14th century Flat, flexible woven shoes originally worn by peasants during the summer. In the 20th century, they were made popular by icons such as Salvador Dalí, John F. Kennedy, Yves Saint Laurent, and Pablo Picasso.</p>	 <p>CRAKOW Poland 14th-15th centuries Slip-on shoes with extravagantly long, pointed toes. The tapered points often had to be stuffed or boned in order to keep their shape.</p>
 <p>MOJARI South Asia Mughal Empire Artisan-crafted leather footwear embellished with brass nails, cowry shells, beads, bells, and mirrors.</p>	 <p>GHILLIE Ireland and Scotland Lace-up shoes designed for dancing. The laces are often worn very tight to help maintain a good point.</p>	 <p>SABOT France (and India and Pakistan) 16th-18th centuries Wooden clogs designed to protect feet against hazards. The word sabotage is derived from the noise and clumsiness of the shoe.</p>	 <p>CANTABRIAN ALBARCA Cantabria, Spain Shoes carved from a single block of wood, often worn by farmers and ranchers to keep out of mud and dung.</p>	 <p>GALESH Iran Traditional hand-woven footwear with a pointed toe and open heel.</p>
 <p>CHOPINE Italy 1600s Lavish platform shoes that were both practical and iconic; they lifted feet above wet byways and signaled elevated social status. Extremely high chopines were often worn by wealthy courtesans.</p>	 <p>COWBOY BOOT North America 16th century Modern cowboy boots are a hybrid of influences, mainly Wellington boots (rubber work boots), Spanish Vaqueros (traditional horse-mounted livestock herder), and military cavalry boots.</p>	 <p>MUKLUK The Arctic Soft boot made from reindeer or sealskin, worn by Arctic aboriginal people. The name comes from muklak, the bearded seal found in the Arctic Ocean. These shoes flex with the feet and weigh less than a pound, allowing hunters to move quietly.</p>	 <p>VELDSKOEN South Africa 17th century Southern African walking shoes made from rawhide. They gained cultural significance when they were used as the footwear of the great Trek (mass migration of Dutch-speaking immigrants to escape British rule).</p>	 <p>VALENKI Russia 18th century Traditional winter footwear made of wool felt. They stem from felt boots worn by nomads of the Great Steppe. They have become less popular as winters have become milder, since they do not withstand soft and slushy snow well.</p>
 <p>MOCCASIN North America Soft leather shoes that are often embroidered with beads. Many Native American tribes had a tradition of only wearing new moccasins to battle to ensure a safe return.</p>	 <p>OKOBO Japan 18th century Platform shoes that are both fashionable and practical; the height lifts expensive kimonos off of the floor. The name "okobo" is an onomatopoeia, representing the sound of walking in them.</p>	 <p>PADUKA India 1700s Ancient form of footwear consisting of a sole and a peg between the first two toes. The materials used to create padukas signified social status. The word "paduka" can also refer to sacred sites where saint and deity footprints are believed to be present.</p>	 <p>BLUCHER Europe 18th century Leather shoe with a vamp made of a single piece of leather. They are named after the 18th century Prussian field marshal Gebhard Leberecht von Blücher, who commissioned them for his army. They went on to spread across Europe.</p>	 <p>KAKBAB Ottoman Empire 1800s Wooden, embellished platform shoes designed to protect feet from dirty streets.</p>
 <p>WOODEN BRIDAL SHOE France 19th century Pointed wooden shoes often given as a gift between groom and bride. Historians speculate that the height of the point was meant to indicate how much the groom loved the bride.</p>	 <p>LOAFER England Early 20th century Originally designed for King George VI as a casual house shoe by Wildsmith Shoes, loafers have become a versatile shoe that can be both formal and informal.</p>	 <p>SPECTATOR SHOE 1920s to 1930s Oxford-style shoe. In England, they were considered too flamboyant for a gentleman and were often associated with adultery and promiscuity.</p>	 <p>BOAT SHOE United States 1936 Invented by Paul A. Sperry after he noticed his dog's ability to run over ice without slipping. He cut spines into the soles to provide grip on wet decks.</p>	 <p>SADDLE SHOE 1940s A typically black-and-white oxford-style shoe. They were once a typical style for schoolgirls but were also popularized by Elaine from <i>Seinfeld</i>.</p>
 <p>BROTHEL CREEPER North Africa, United Kingdom Originally worn in North African deserts to help handle the extreme temperatures and sandy terrain. After World War II, the style became popular in the UK and eventually evolved into a subculture staple.</p>	 <p>FURLANE Friuli, Italy Post-World War II Casual shoes made with velvet and rubber soles. Inspired by lavish Venetian fashion, they were a defiant statement against rationing during the post-World War II economic crisis.</p>	 <p>JELLY SHOE 1950s Shoes made of PVC plastic. The origins are unclear; one theory is that the shortage of leather after World War II led to experimentation in shoemaking materials.</p>	 <p>WINKLEPICKER England 1950s Inspired by crackowes, shoes with long, pointed toes worn by medieval nobility. They became a staple for fans of rock and roll and were a direct contrast to brothel creepers.</p>	 <p>PLAITED BIRCH BARK SHOE Finland 20th century Woven bark shoes used as overshoes to protect leather footwear from the elements.</p>
 <p>MARY JANE 20th century Low-cut shoes with a buckled strap. The name originates from a character in the comic strip <i>Buster Brown</i>, she was the sweetheart of the main character and based on the author's daughter.</p>	 <p>GOMUSIN South Korea 20th century Traditional women's shoes, typically wide, low-heeled, and made of rubber. The term "gomusin" also indicates a young woman who is awaiting the return of her boyfriend from compulsory military service. In modern Korean society, there are gomusin online communities, where users support each other during long waits or absences.</p>	 <p>GO-GO BOOT France 1960s Low-heeled, high boots. The term "go-go" comes from the French expression "à gogo," which means "in abundance."</p>	 <p>BALLET BOOT 21st century Fetish footwear that merges pointe shoes with high heels. This forces the wearer to maintain an spine stand. Firmly lacing the heels distribute the wearer's weight more comfortably.</p>	 <p>ARMADILLO BOOT England 21st century Iconic boots designed by Alexander McQueen. Only 21 pairs were ever created. Of the boots, he stated, "The world needs fantasy, not reality. We have enough reality today."</p>

Resim 35: Dünyanın her yerinden 40 ayakkabı stili (Kaynak: <https://www.metmuseum.org/art/collection> ve <https://fashionhistory.fitnyc.edu>)

Sonuç

İnsanoğlunun giyim kuşamında önemli rol oynayan ayakkabı, doğumdan ölene kadar yaşamın her evresinde yoldaş olmuştur. İnsanın hayatının her aşamasında hem fiziksel hem de sembolik anlamda ayakkabı vazgeçilmez bir unsur sayılmıştır. Üstünde taşıdığı insanı sosyal, ekonomik ve coğrafi koşullara karşı korumakla kalmamış, bir süslenme ve statü belirleme aracı olarak da görülmüş, benzerleri arasında bir dil oluşturmuştur. Sosyal bir konum olarak giyilen ortama göre farklı görevler üstlenmiştir. Ekonomik anlamda giyen kişinin zenginlik göstergesini yansıtabilmiş, giyenin halktan veya burjuva sınıftan olduğunu gösteren bir simge sayılmıştır. Benzer şekilde giyen kişinin konumunu, görevini, zenginliğini, ününü gösteren bir statü göstergesi olarak bilinmiştir. Ayrıca insanların farklı dini inançlardan olma durumları bile ayakkabı ile sınıflandırılmıştır.

Günümüzde modellerine göre loafer, spor veya günlük ayakkabı diye kategorilendirdiğimiz ayakkabıların atasının otlardan yapılan bir sandalet olduğu bilinmektedir. Paleolitik mağara resimlerine bakıldığında M.Ö. 12000-15000 yıllarında kadınların kürk, erkeklerin ise deri çizmeler giydiği mağara çizimlerinden anlaşılmıştır. Oregon Üniversitesi müzesinde yavşan kabuğundan ayak giysisi bulunmaktadır. Ford Rock mağarasında ise 10500 yıllık sandalet bulunmuştur. Missouri'deki Arnold Araştırma Merkezinin yaptığı araştırmada 8300 yıl öncesine ait 17,1 cm taban uzunluğunda yanları delikli deri ayakkabıya rastlanılmıştır. Ermenistan'ın Aren mağarasında ise M.Ö. 4000 yılına ait içleri ot ile doldurulmuş, deriden yapılmış ayakkabı bulunmuştur.

Sıcak ve soğuk ortam koşullarına bakıldığında sandalet tarzındaki açık ayakkabılar daha çok Yunanistan, Mısır gibi sıcak kültürlerde çeşitlendirilmiştir. Kutuplarda ise nispeten daha kapalı ayakkabılar, çizmeler giyilmiş ve çeşitleri üretilmiştir. Yine farklı ülkelere, kültürlere gittikçe ayakkabıların tasarımları, renkleri de değişkenlik göstermiştir. Japonlar sandaletlerine zori ismini vermekteyken, geleneksel ayakkabılarına ise geta ve tibi isimlerini uygun görmüşlerdir. Afrikalılarda renkli sandaletler, Slavlarda keçeden sandaletler ve İspanyollarda ise iplik dokuma sandaletler kullanılmıştır. Persliler ve Kızıldelilerde ahşap sandaletler giyilmiştir. Yunanlılarda monodermon adı verilen ayakkabılar kullanılmıştır.

Orta çağa gelindiğinde ucu diz kemerine bağlanan uzun burunlu ayakkabılar kullanılmaya başlanmıştır. Erkekler arasında bu yaygınken, kadınlar arasında ise poulaine (crakow) adı verilen ayakkabılar moda olmuştur. Ayrıca bu dönemde duckbill (ördekgagası) ayakkabılar da kullanılmıştır. Geniş bir coğrafyada 600 yıl hüküm sürmüş Osmanlı İmparatorluğunun ayakkabı arşivi oldukça geniştir. Nalından çarığa, yemeniden ediğe, postala kadar birçok dönemde oldukça farklı tasarımlarla ve isimlerle ayakkabı tarihine büyük bir miras bırakılmıştır. Bu ayakkabı mirasının büyük çoğunluğu İzmir'deki ayakkabı müzesinde sergilenmektedir. Anadolu'da ayakkabı çeşitliliği arttıran en büyük

etken Beykoz Ayakkabı ve Deri fabrikasının açılması olmuştur. Bu sayede oldukça farklı deri modeller geliştirilmiştir.

Anadolu'nun ayakkabı çeşitliliğinin yanı sıra farklı ülkelerde değişik tasarımlar yapılmış ve isimlendirilmiştir. Osmanlı'da nalın olarak bilinen terlikler Venedik'te chopine ismiyle ünlü olmuştur. Hollanda'da tahta tabanlı sabolar kullanılmış, yine Avrupa'da mantar topuklu şosonlar, tasarım bot ve çizmeler, brokar-fiyonk-toka ve kurdelelerin kullanıldığı ayakkabılar kullanılmıştır. Çin'de ise ayakların daha küçük ve daha kibar görüldüğü düşüncesiyle ayağın kıvrılıp, 8-10 cm küçültülmesini sağlayan lotus ayakkabılar tercih edilmiştir.

Yüzyıllar geçtikçe ayakkabı zaman içinde eski dönemlerden feyz alınıp, geleceğe de ayak uyduracak şekilde hep farklı tasarımlarda karşımıza çıkmıştır. 19. ve 20. yüzyıllara gelindiğinde kadınların da iş hayatında yer almaya başlamasıyla ayakkabılar daha rahat ve spor şıklıklarda karşımıza çıkmıştır. 20. yüzyılda bu spor şıklığın yanı sıra süslü ayakkabı tasarımları da üretilmiştir. 21. yüzyıla gelindiğinde ise önceki yüzyılın etkisi ayakkabı tasarımlarında devam etmiş, ayrıca ayakkabılar özellikle yazlık/kışık sezona göre üretilmeye ve satılmaya başlanmıştır.

Türk kültüründe oldukça kapsamlı bir ayakkabı çeşidi ve tarihi bulunmaktadır. Yapılan bu çalışmada öncelikle ayakkabının dünya kapsamında aldığı yolculuğa yer verilmiş, sonrasında Anadolu'da edindiği deneyimler ile şekillendirilmesine değinilmiştir. Edinilen kaynaklardan görseller ile aydınlatılmaya çalışılmıştır. Böylece yapılan bu çalışmanın ayakkabı ve geçmişi, yolculuğu konusunda araştırmacılara ışık tutacağına inanılmaktadır.

Kaynakça

- Akçakale, N. (2017). 18-23 Yaş Genç Erkeklerin Ayak Ölçülerinin Ayakkabı Tasarımında Kullanılan Ölçüler İle Karşılaştırılması. *Technological Applied Sciences*, 12(1), 1-8.
- Aydın, S. (2021). Kültür Tarihinde ve Sanatta Ayak ve Ayakkabı. *İDİL*, 84: 1193-1205.
- Berkol, C. (2019). Helen, Roma ve Bizans Ayakkabılarının Moda Tarihi Üzerindeki Etkileri. *Lectio Socialis*, 3(2), 87-100.
- Bici, E. (2007). Aynı Ürün İki Farklı Disiplin: Endüstri Ürünleri Tasarımcıları ve Moda Tasarımcılarının Ayakkabı Tasarımına Yaklaşımlarının İncelenmesi, *Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü*.
- Çaşkurlu, S., Egharloo, S. ve Kır, B. (2022). Ayakkabı tasarımında bir İran Halısı Hikayesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(2), 840-854.
- Çelik, N. (2010). Anadolu'nun geleneksel ayakkabı formlarından günümüz tasarım anlayışına ayakkabı kültürü. *Yüksek Lisans Tezi*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Erdönmez, C. (2010). 1900-1950 yılları arasında değişen kadın ayakkabı modasına yönelik bir araştırma. *Doktora Tezi*, DEÜ Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- İmre, H. (2020). Güzellik ve Sosyal Konum Göstergesi Olarak Lotus Ayak Ve Ayakkabı. *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, 5(11), 85-102.
- İmre, H. M. & Gürcan Akbaş, K. (2020). Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Örneklerle Osmanlı Dönemi Kadın Ayakkabı Tasarımları Üzerine Tespitler. *STAR Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 73-89.

- İmre, H. M. (2016). Tarihsel Gelişim İçerisinde İnsan, Moda, Ayakkabı İlişkisi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı 1, 189-204.
- İmre, Havva Meryem. (2022). Ayakkabı tasarımında kullanılan yenilikçi tekstiller ve çevreci yaklaşımla bir model önerisi, *Sanatta Yeterlik Tezi, Haliç Üniversitesi*
- İşler, M., & Tama, D. (2019). 21. Yüzyılın Yükselen Moda Trendi: Athleisure. *Turkish Journal of Fashion Design and Management*, 1(1), 13-26.
- Kanbak, A. (2021). Ayak giydirmeye sanatı (ayakkabı). *Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü*.
- Kandal, A. M. (2020). Konya Müze ve özel koleksiyonlarında bulunan ayakkabı örneklerinin incelenmesi. *Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya*.
- Kastan, C. (2007). Ayakkabı Teknolojisi. Konya: 2. Baskı, 3–58.
- Kastan, C. (2009,a) Ayakkabı kalıbı ölçü sistemleri: Fransız ölçü sistemi. *ABMYO Dergisi*. 13: 3-16.
- Kastan, C. (2009,b) Ayakkabı kalıp tasarımı öğretim yöntemi üzerine bir deneme. *ABMYO Dergisi*. 14: 3-16.
- Kaya, E. (2021). Ayak numarası 40-44 arası kadınların ayakkabı satın alma davranışları ve yaşadıkları problemler. *Yüksek lisans tezi*. Selçuk Üniversitesi.
- Kır, B. (2022). Ülkemiz ayakkabı tasarım ve üretim sektöründe sürdürülebilirlik. *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi*.
- Koman, E. (2019). İnovasyondaki gelişmelerin askeri ayakkabı tasarımına etkisi. *Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Komşuoğlu, Ş., İmer, A., Etike, S., Alparlan, S. (1986). Resim II: Moda Resmi ve Giyim Tarihi, Ankara: *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 155–186.
- Kuru, S., & Paksoy, C. (2008). Anadolu'da Ayakkabı ve Cumhuriyet Dönemi Ayakkabı Kültürü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, *38. ICANAS Bildiriler II*, 821-836.
- Ötleş, İ. (2003). Ayakkabıcılık Meslek Bilgisi, *İzmir Ayakkabıcılık Eğitim Merkezi Yayını*.
- Parlakpınar, M. (2015). Derleme Sözlüğü'nde Ayakkabı ve Ayakkabıcılıkla İlgili Söz Varlığı. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 139-154.
- Sevilmiş, A., Erdoğan, A., Arı, A., Topuz, R. & Şirin, E. F. (2017). Maraton Branşında Ayakkabı Seçimi ve Özellikleri. *SPORMETRE. Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 15 (4) , 111-116 .
- Somçağ, H. (2014). Ayakkabı Dünyası Arşivindeki Kumaş Sayalı Geleneksel Ayakkabıların İncelenmesi, *Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara*.
- Tunç, P. (2013). Ayakkabı tasarımı ve üretimi lisans programına yönelik eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesi. *Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya*.
- Veziroğlu, H. M. (2021). Taraklı ayak yapısına sahip olan kadınların ayakkabı satın alma davranışları ve yaşanan problemler. *Yüksek Lisans Tezi*. Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Yorulmaz, A. (2006). Bilgisayar Destekli Ortopedik Ayakkabı Kalıp Tasarımı ve İmalatı. *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi*.
- Yüksel, B., Çavdar, E. (2022). Quality expectations in shoes: a qualitative research. *PressAcademia Procedia (PAP)*, 15, 138-139.
- Yüksel, N. (2019). 20. yüzyıldan günümüze Topuklu kadın ayakkabılarında Tekstil kullanımı. *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi*.

İnternet Kaynakları

- <https://anthromuseum.missouri.edu/e-exhibits/chinese-lotus-shoes> Erişim tarihi: 24.10.2024
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atat%C3%BCrk'e_ait_%C3%A7e%C5%9Fitli_ayakkab%C4%B1_ve_giyim_e%C5%9Fyalar%C4%B1.JPG Erişim tarihi:09.06.2023
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Chopine> Erişim tarihi: 02.06.2023
- <https://fashionhistory.fitnyc.edu> Erişim tarihi: 09.06.2023
- <https://theshoeman647325124.wordpress.com/2018/05/26/indigenous-north-americans-did-they-wear-shoes> Erişim tarihi: 02.06.2023
- <https://tr.pinterest.com/pin/516295544774973421/c> Erişim tarihi 08.06.2023

- [https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/antika-ayakkabilar-tasarimciya-esin-kaynagi-oldu-](https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/antika-ayakkabilar-tasarimciya-esin-kaynagi-oldu) Erişim tarihi:09.06.2023
- <https://www.adidas.com/us/blog/469118-adidas-superstar-shoes-a-history-of-shelltoe-style/Style> Erişim tarihi: 24.10.2024
- <https://www.atlasobscura.com/articles/medieval-europeans-pointy-shoes> Erişim tarihi: 02.06.2023
- <https://www.hurriyet.com.tr/mahmure/galeri-gecmisten-gunumuze-ayakkabilar-34913851/14> Erişim tarihi 05.06.2023)
- <https://www.hurriyet.com.tr/mahmure/galeri-gecmisten-gunumuze-ayakkabilar-34913851/22> Erişim tarihi:05.06.2023)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection> Erişim tarihi: 09.06.2023
- <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/100609-worlds-oldest-leather-shoe-armenia-science> Erişim tarihi: 02.06.2023
- <https://www.nisantasimuzayede.com/urun/3566807/osmanli-19-yuzyil-ipek-saten-uzeri-boncuk-isi-bitkisel-dekorlu-topuklu-cift-aya> Erişim tarihi: 09.06.2023
- <https://www.orientalartauctions.com/object/artisla49526-two-islamic-ottoman-hammam-shoes> Erişim tarihi:09.06.2023
- <https://www.soylentidergi.com/bir-statu-gostergesi-olarak-xviii-yuzyil-ayakkabilari-ve-aydinlanmacagi/> Erişim tarihi: 02.06.2023)
- <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/seyahat/hollandada-800-yildir-suren-tahta-ayakkabi-gelenegi/> Erişim tarihi: 08.06.2023
- <https://www.tdk.gov.tr/>
- <https://www.teenvogue.com/story/heels-history-men> Erişim tarihi: 02.06.2023
- <https://www.totallyspaintravel.com/2014/02/28/spanish-shoes/> Erişim tarihi: 02.06.2023
- <https://www.yasemin.com/moda/haber/2992731-gecmisten-gunumuze-ayakkabi-modelleri> Erişim tarihi:09.06.2023

MENÜ KARTLARININ MİKROBİYAL KONTAMİNASYON YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF MENU CARDS IN TERMS OF MICROBIAL CONTAMINATION

Görkem TEYİN**

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14/02/2024; Düzeltme/Revised: 17/10/2024
Kabul/Accepted: 23/12/2024

Konferans Bildirisi / Conference Proceeding

Atıf/Cite as: Teyin, G. (2024). Menü Kartlarının Mikrobiyal Kontaminasyon Yönünden Değerlendirilmesi. DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 106-117. <https://doi.org/10.58853/dumad.1437175>

Özet

Restoranlarda sunulan yiyecek ve içeceklerin listesini içeren fiziksel menü kartları birçok konuğun temas etmesi sebebiyle mikrobiyal açıdan bulaş riski oluşturan ve hijyen bakımından kontrol edilmesi gereken objelerdir. Bu çalışmada İstanbul ilindeki restoran işletmelerinde kullanılan menü kartlarının mikrobiyal kontaminasyon yönünden incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada amaçlı (kasti) örnekleme metodu kullanılarak İstanbul ilinin Kadıköy ilçesinde faaliyet gösteren 25 restoran işletmesindeki basılı menülerden steril hazır kit kullanılarak örnekler alınmıştır. Örneklerde *Escherichia coli* ve *Staphylococcus aureus* bakterileri incelenmiş olup, örnekler uygun sıcaklık ve sürede inkübasyona bırakılmıştır. İnkübasyon sonucunda numunelerin *E. coli* ve *S. aureus* yönünden ortalama değerleri sırasıyla 0,84kob/10cm² ve 0,99kob/10cm² olarak tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular incelendiğinde menü kartlarının mikrobiyal yükünün özellikle *S. aureus* yönünden yüksek olduğu, *E. coli* yükünün ise mevcut olup *S. aureus* kadar yüksek olmadığı görülmüştür. *S. aureus* insan orijinli,

* Bu çalışma 5-7 Mayıs 2023 tarihlerinde 1. Uluslararası Ağırlama Sektöründe Hijyen Araştırmaları Kongresi'nde (COHRIH) sözlü olarak sunulmuş olan özet bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Doğu Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, gteyin@dogus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1959-2603

E. coli ise fekal kaynaklı bir mikroorganizma olduğundan akıllara gelebilecek temel nokta el ve kişisel hijyen konusudur. Menülerin her müşteri tarafından temas edilen bir araç olması özellikle mikrobiyal açıdan kontaminasyona ve hastalık bulaş riskine zemin hazırlamaktadır. Konuyla ilgili kişisel hijyene ve el hijyenine önem verilmesi yadsınamaz bir gerekliliktir. Bu bağlamda restoran işletmeleri fiziksel menüleri kimyasal dezenfektanlardan etkilenmeyecek materyaller ile kaplayıp periyodik olarak dezenfekte edebilir ya da dijital QR menülere yönelebilir. Alınacak bu gibi önlemler ile toplu gıda tüketim ortamlarında hijyenik koşulların sürdürülebilirliğinin sağlanabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Menü, Hijyen, Kontaminasyon, Restoran İşletmeleri, Sağlık.

Abstract

Physical menu cards containing the list of food and beverages served in restaurants are objects that pose a risk of microbial contamination due to contact with many guests and must be checked in terms of hygiene. This study aimed to examine the menu cards used in restaurant businesses in Istanbul in terms of microbial contamination. In the study, samples were taken from the printed menus of 25 restaurants operating in the Kadıköy district of Istanbul using the purposeful (intentional) sampling method using a sterile ready-made kit. *Escherichia coli* and *Staphylococcus aureus* bacteria were examined in the samples and the samples were incubated at the appropriate temperature and time. As a result of incubation, the average values of the samples in terms of *E. coli* and *S. aureus* were determined as 0.84 cob/10 cm² and 0.99 cob/10 cm², respectively. When the obtained findings were examined, it was seen that the microbial load of the menu cards was especially high in terms of *S. aureus*, and the *E. coli* load was present but not as high as *S. aureus*. Since *S. aureus* is of human origin and *E. coli* is a fecal microorganism, the main point that comes to mind is the issue of hand and personal hygiene. The fact that menus are a tool that is touched by every customer paves the way for contamination and the risk of disease transmission, especially in terms of microbial contamination. It is an undeniable necessity to attach importance to personal hygiene and hand hygiene in this regard. In this context, restaurant businesses can cover physical menus with materials that will not be affected by chemical disinfectants and disinfect them periodically or turn to digital QR menus. It is thought that the sustainability of hygienic conditions in mass food consumption environments can be ensured with such measures.

Keywords: Menu, Hygiene, Contamination, Restaurant, Health.

Giriş

İnsan yaşamının sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için gerekli olan temel fizyolojik ihtiyaçlardan biri olan beslenme; bireylerin büyüme ve gelişmesini sağlamak, sağlıklı ve üretken bir şekilde yaşamlarını devam ettirebilmek için gerekli öğeleri alıp vücudunda kullanması olarak tanımlanmaktadır (Baysal ve Küçükaslan, 2009). Beslenme için gerekli olan gıdaların ise tam anlamıyla sağlıklı ve güvenli olması bir gerekliliktir (Baş, 2004). Gıda güvenliği; gıdalarda oluşabilecek fiziksel, kimyasal ve mikrobiyal etmenlerin ortadan kaldırılması olarak açıklanmaktadır. Gıda güvenliği konusu insan sağlığının korunmasını sağlamak için, tüm gıda üretim prosesinin kontrol ve denetim altında tutulmasını, uzmanlık gerektiren çeşitli ulusal ve uluslararası standart ile mevzuatı içeren geniş çaplı bir konudur (Akın ve Akın, 2020; Beykaya, 2020).

Gıda güvenliğinin temel ilkesi özet bir ifade ile halk sağlığının korunarak, sağlıklı toplumlar meydana getirilmesi ve toplum sağlığının sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır (Teyin ve Nizamlıoğlu, 2020). Gıda ürünleri, üretim proseslerinde, özellikle de üretim, paketlenme ve servis esnasında mikrobiyal açıdan kontamine olarak kirlenebilmektedir. Aynı zamanda gıdaların depolanması esnasında yapılan yanlış uygulamalar, yiyecek üretim ortamlarının temiz ve hijyenik koşulları içermemesi kontaminasyona sebebiyet vererek insan sağlığını önemli düzeyde riske sokabilmektedir. Gıda üretiminin bütün aşamalarında gıda güvenliği kurallarına eksiksiz uyulması, gerekli olan tedbirlerin önceden alınması ve gıda işletmelerinde çalışan personelin gıda güvenliği bilincinde olması gibi başlıca etmenler gıdaların kontamine olmasını büyük ölçüde engelleyerek, oluşabilecek gıda kaynaklı zehirlenmelerin de önüne geçilmesini sağlamaktadır (Sevim ve Görkem, 2015; Doğan, 2018; Dolmacı ve Bulgan, 2018; Seçim ve Nizamlıoğlu, 2018).

İstanbul ilindeki restoran işletmelerinde kullanılan menü kartlarının mikrobiyal açıdan incelenmesini amaçlayan çalışmada, insan orijinli bir bakteri olan *S. aureus* ile fekal orijinli olan *E. coli* bakterileri incelenmiştir. Bu indikatör bakterilerin incelenmesindeki temel amaç özellikle bu bakterilerin el hijyeni hakkında önemli bilgiler vermesidir. Bu bağlamda çalışmadan elde edilen mikrobiyal yük sonuçları menü kartlarının hijyenik hale getirilmesi hakkında fikir sunabilecek ve sağlıklı bir yeme ortamı oluşturulmasına zemin hazırlamış olacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Menü Kavramı

Kelime kökeni olarak bakıldığında Latince “küçük-az” anlamını taşıyan “*Minutes*” sözcüğüne dayanan menü, Fransızca da “bir öğün için kullanılan, bir sıra dahilinde servisi yapılan, birbiriyle uyumlu yemekler grubu” ya da “ayrıntılı yiyecek-içecek listesi” olarak ifade edilmiş ve dilimizde de bu şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Altinel, 2017). Restoran işletmelerinde sunulan yiyeceklerin müşteriye sunulduğu listeler olarak da açıklanan menü kavramı ile ilgili farklı birçok tanım mevcuttur. Bu tanımlamaların yanı sıra menü kelimesi yiyecek içecek işletmelerinde bir öğünde sunulan yiyeceklerin ayrıntılı bir şekilde listelendiği kartları belirtmektedir (İyitoğlu, 2016). Sözü edilen menü kartı, konuklara sunulan yiyecek ve içeceklerin fiyatlarını içerdiği gibi içerik, besin değerleri ve işletmenin promosyonlarını misafirlere duyurmak için de kullanılabilir (Bekar ve Demirci, 2015).

Bir restoran işletmesinde hijyenik koşulların sağlanması yalnızca mutfak kısmında ve gıda üretimi esnasında sağlanan kurallar ile sınırlı olmadığı bilinen bir gerçektir. Yiyecek servis süreçleri, masaların ve masa üzerindeki menaj takımlarının hatta menü kartlarının hijyeni de işletmenin temiz ya da kirli olması hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır. Mikrobiyal kontaminasyon sadece üretim alanları ile kısıtlı olmayıp servis alanlarında da devam etmektedir. Örneğin temiz ve hijyenik koşullarda hazırlanan bir yiyeceğin mikrobiyal açıdan kirli olan bir servis ekipmanı ile servis edilmesi ürünü hijyenik olmaktan çıkarmaktadır. Restoran işletmelerindeki servis alanlarının masa yüzeyinden, menaj takımlarına, menü kartlarından tüm unsurlara kadar temiz ve hijyenik olması esastır. Yeterli temizlik ve dezenfeksiyonun yapılması olası bulaşları önleyerek sağlık sorunlarının önüne geçilmesini sağlayacaktır. Özellikle neredeyse her restoran işletmesinde bulunan basılı menülerin mikrobiyal açıdan önemli bir bulaş kaynağı olduğu bilinmektedir. Fiziksel menüler restorana gelen tüm müşterilerin ve servis personelinin temas ettiği başlıca kritik araçlardır. Özellikle el temizliğine özen göstermeyen kişilerin sık teması sonucunda menülerin mikrobiyal yükü artmakta, menüden temiz bir ele bulaş riskinin artmasının yanında menünün temas ettiği tüm diğer unsurlar için de risk oluşmaktadır.

1.2. *Staphylococcus aureus*

Gıda bileşenleri birçok farklı mikroorganizma grubunu içerebilmektedir. Bu mikroorganizma gruplarından bazıları gıdalarda olağan yaşam fonksiyonlarını devam ettiren, bazıları gıda proseslerinde kullanılmakta (fermente ürünler vb.), bazıları da gıda

bileşenlerinin yapısını bozarak bozulmaya ve insanlarda gıda kaynaklı hastalıklara sebebiyet verebilmektedir (Sağlam ve Şeker, 2016).

S. aureus, insan ve hayvanların deri, üst solunum sistemi, alt ürogenital sistem ve sindirim sistemi mukozalarında yer alan, insan ve hayvan organizmalarında farklı infeksiyonlara ve gıda zehirlenmelerine sebebiyet verebilen patojen bir bakteridir (Quin vd., 2004; Peacock, 2006). İnsan organizmasının mukozal yapısında var olan *S. aureus*; gıda, hava, gıda ekipmanları, toz, kanalizasyon suları gibi alanlarda bulunmaktadır. *Staphylococcaceae* familyasının en patojen türü olarak atfedilen *S. aureus*, yapısal olarak gram pozitif, kok şeklinde, hareketsiz, sporsuz, anaerofilik, optimum yaşam şartlarında 7-48°C arasında üreyebilen mezofilik bir bakteridir (Peacock, 2006; Sağlam ve Şeker, 2016).

İnsanlarda gıda intoksikasyonuna sebebiyet verebilen *S. aureus* çiğ ve az pişmiş et, süt gibi gıda ürünleri ile bulaşa sebebiyet vererek insanlarda kusma, ishal, karın krampları ile seyreden rahatsızlar meydana getirmektedir (Yıldız, 2021). *S. aureus* intoksikasyona sebebiyet veren gıdaların temel olarak pişirilmiş olan, el ile hazırlanan ve tüketilinceye kadar buzdolabında depolanan gıdalar olduğu görülmüştür (Argudin vd., 2010). Bu bağlamda et ürünleri, tavuk, ısıtma işlemi ve tutsülemeye tabi tutulan etler, şarküteri ürünleri, yumurta ve yumurtalı ürünler, süt, süt ürünleri, krema vb. gıdalar *S. aureus* açısından risk teşkil etmektedir (Halkman, 2013).

1.3. Escherichia coli

E. coli, *Enterobacteriaceae* familyasında yer alan ve fekal kontaminasyon belirteci olan patojen bir türdür. Gram negatif, kısa çomak formunda, fakültatif anaerofilik özellikte olan *E. coli* sporsuz bir bakteridir. 4 ile 50°C arasında üreme eğilimi gösteren *E. coli*, mezofilik bir bakteridir (İzgür 2006). Yeterli ısı derecesine ulaşmamış pişmiş etler, yetersiz ısıtma işlemi uygulanan çiğ sütler birincil kontaminasyon kaynaklarıdır. Dışkıyla kontamine olmuş içme ve kullanma suları, kirli meyve ve sebzeler, yetersiz ısıtma işlemi görmüş çiğ süt ve süt ürünleri, kümes hayvanları, kırmızı et ve deniz ürünleri bilinen önemli bulaşma kaynaklarıdır (Karmali vd., 2010).

2. Yöntem

Çalışmada İstanbul ili Kadıköy ilçesinde yer alan restoran işletmelerindeki menü kartlarının mikrobiyal yönden değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Evrenin tamamına ulaşılmasının güç olmasından dolayı örneklem alma metodu uygulanmış, örneklem için ise ana faktör masa sayısı olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda masa sayısı 10 ve altında olan restoran

işletmeleri çalışmaya seçilmiş, amaçlı (kasti) örnekleme metodu kullanılarak 25 restoran işletmesi örnekleme dahil edilmiştir. Örnekleme dahil edilen her bir restoran işletmesinden rastgele üç menüden örnek alınmıştır. Kasti örneklemede daha önce gözlemlenip deneyimlenen, müşteri yoğunluğu oldukça yüksek olan işletmeler tercih edilmiştir. Kasti (amaçlı) örnekleme; örnekleme dahil olacak birimlerin araştırmacının daha önceki bilgi, deneyim ve gözlemleri doğrultusunda kendi yargısıyla belirlendiği örnekleme yöntemidir (Kozak, 2018; Ural ve Kılıç, 2018). Çalışmada materyal olarak ise ilgili restoranların menü kartları kullanılmıştır. Çalışmada menü kartları dışında kalan gıda güvenliği ve hijyen durumunu riske sokan diğer unsurlar kapsam dışı bırakılmış olup, çalışma ilgili restoranlarda kullanılan menü kartlarından alınan örnekler ile sınırlı tutulmuştur. Çalışma kapsamına dahil edilen restoranlarda kullanılan menü kartlarından numune almak için iki yüzü hazır besiyeri bulunan hijyen kiti kullanılmıştır. Hijyen kitinin iki adet besiyeri yüzeyi bulunmaktadır. Kullanılan kitin bir yüzünde *Staphylococcus aureus* için Baird Parker Agar (BPA) ve diğer yüzünde ise *Escherichia coli* için *E. Coli* Koliform Kromojenik Besiyeri (ECC) bulunmaktadır. Örnekleme dahil edilen ilgili restoranlar ile ön görüşmeler yapılmış ve bu görüşmelerde yöneticiler çalışmaya katılımı kabul ettiklerini belirtmişlerdir. Hijyen kitlerinin iki yüzeyinin de menü kartlarının belirlenen alanlarına sürülmesi ve her iki yüzey için 5 saniye beklenmesi suretiyle örnekler alınmıştır. Örnek alma işleminin ardından kitin kapağı kapatılmış, dik bir şekilde +4°C'lik soğuk zincir koşullarında Doğu Üniversitesi Mikrobiyoloji Laboratuvarında inkübasyona bırakılmıştır. İnkübatöre koyulan örnekler *S. aureus* ve *E. Coli* sayımı için 37°C'de 24-48 saat inkübasyona bırakılmıştır. Çalışmada kullanılan hijyen kitlerinin her bir yüzeyinde sayımı kolaylaştırmak adına 10 eşit parçaya ayrılan çentikler yer almaktadır. Sayım yapılmasının ardından sonuçlar kob/10cm² cinsinden ifade edilmiştir. Çalışma iki paralelli gerçekleştirilmiş olup veriler iki tekerrürün ortalaması ve standart sapması olarak ifade edilmiştir. Verilere tanımlayıcı istatistiklerden ortalama değer ve standart sapma uygulanmış olup, istatistik analizlerde SPSS paket programından yararlanılmıştır.

3. Bulgular

Çalışmaya konu olan İstanbul ili Kadıköy ilçesindeki restoranların menü kartlarından alınan örnekler mikrobiyolojik kontaminasyon açısından incelenerek sonuçları tablolaştırılmıştır. Numunelerin *S. aureus* yönünden sayımları yapılarak ilgili veriler Tablo 1'de ifade edilmiştir.

Tablo 1. Menü kartlarından alınan örneklerdeki *S. aureus* sayıları

Restoran No	1. deneme	2. deneme	Ortalama
1	1,70	1,53	1,61±0,12
2	0,30	0,39	0,34±0,06
3	1,48	0,38	0,93±0,77
4	0,32	0,00	0,16±0,22
5	1,00	1,09	1,04±0,06
6	0,60	0,55	0,57±0,03
7	0,30	0,48	0,39±0,12
8	1,85	1,35	1,60±0,35
9	1,11	1,19	1,15±0,05
10	0,48	0,69	0,58±0,14
11	1,18	1,77	1,47±0,41
12	0,60	1,00	0,80±0,28
13	1,26	0,97	1,11±0,20
14	1,78	1,69	1,73±0,06
15	0,00	0,00	0,00±0,00
16	1,98	2,68	2,33±0,49
17	1,51	1,26	1,38±0,17
18	1,18	1,08	1,13±0,07
19	0,30	0,00	0,15±0,21
20	2,56	1,82	2,19±0,52
21	1,30	0,86	1,08±0,31
22	0,60	1,51	1,05±0,64
23	0,00	0,00	0,00±0,00
24	1,00	0,89	0,94±0,07
25	0,00	0,00	0,00±0,00

Tablo 1’de çalışma kapsamında menü kartları incelenen işletmelerin menü kartlarında bulunan *S. aureus* ortalamaları yer almaktadır. Tablo neticesinde 25 işletmede kullanılan menü

kartlarının *S. aureus* yükünün ortalama 0,99kob/10cm² olduğu görülmektedir. İncelenen 25 örnekten 2 tanesinin *S. aureus* sayısının 2,00kob/10cm² nin üzerinde olduğu, 13 örneğin ise 1,00kob/10cm² nin üzerinde olduğu görülmektedir. İncelenen 3 örnekte herhangi bir *S. aureus* gelişimi gözlemlenmezken geriye kalan 7 örneğin *S. aureus* yönünden mikrobiyal yükü ise 1,00kob/10cm² nin altındadır.

Çalışma sonucuna benzer şekilde yapılan bir çalışmada yiyecek üretim tesisinde çalışan personelin el hijyen durumunun tespit edilmesi açısından örnekler incelenmiştir. Çalışma sonucunda ilgili personelin ellerinden alınan örneklerde ortalama 0,34kob/10cm² oranında *S. aureus* bakterisi tespit edilmiştir. Bu durum el hijyenine önem verilmediğinin açıkça göstergesidir (Ünal ve Toğay, 2017). İncelenen sonuçlar yiyecek ve içecek işletmelerinde hijyen uygulamalarının yeterli derecede uygulanmadığını göstermektedir. Mikrobiyal yükü azaltmak adına yüzeylerin ve temas alanı bulunan riskli unsurların temizlik ve dezenfeksiyonunun yapılması oldukça önemlidir. Konukların da yeme-içme sektöründeki işletmelerden beklentisi günümüzde lezzetten ziyade bu yöne yani temizlik ve hijyen konusuna doğru evrilmiştir (Doğan, 2020).

Güzel ve Ertaş-Onmaz (2022) çalışmalarında 90 yiyecek ve içecek işletmesi personelin elini mikrobiyal yük bakımından incelemişlerdir. Çalışmada altı personelin elinde *S. aureus*, üç personelin elinde ise *E. coli* tespit edilmiştir. Aynı çalışmanın ekipman yüzeyi analiz edildiği kısımda ise çiğ gıda ile temas eden yüzeylerden alınan örneklerin tamamında *E. coli* tespit edilirken %96.8'inde ise *S. aureus* tespit edildiği bildirilmiştir.

Mohammed ve arkadaşları (2018) üniversite yemek alanlarında gıda ile temas eden yüzeyleri *E. coli* ve *S. aureus* bakımından değerlendikleri çalışmalarında, incelemiş oldukları 50 kesme tahtasının on üçünün *E. coli* ile kontamine olduğunu bildirmişlerdir.

Numunelerin *E. coli* yönünden sayımları yapılmış ve elde edilen veriler Tablo 2'de ifade edilmiştir.

Tablo 2. Menü kartlarından alınan örneklerdeki *E. coli* sayıları

Restoran No	1. deneme	2. deneme	Ortalama
1	2,18	2,53	2,35±0,24
2	0,30	0,39	0,34±0,06
3	1,45	0,47	0,96±0,69
4	0,00	0,00	0,00±0,00

5	1,19	1,09	1,14±0,07
6	0,27	0,48	0,37±0,14
7	0,33	0,48	0,40±0,10
8	1,55	1,27	1,41±0,19
9	1,29	3,47	2,38±1,54
10	0,00	0,00	0,00±0,00
11	0,33	0,75	0,54±0,29
12	0,67	1,22	0,94±0,38
13	1,29	1,17	1,23±0,08
14	2,48	2,69	2,58±0,14
15	0,00	0,00	0,00±0,00
16	0,63	0,68	0,65±0,03
17	1,15	1,46	1,30±0,21
18	1,48	1,68	1,58±0,14
19	0,00	0,00	0,00±0,00
20	1,16	1,52	1,34±0,25
21	0,30	0,56	0,43±0,18
22	0,20	0,51	0,35±0,21
23	0,00	0,00	0,00±0,00
24	1,00	0,89	0,94±0,07
25	0,00	0,00	0,00±0,00

Tablo 2’de çalışma kapsamında menü kartları incelenen işletmelerin menü kartlarında bulunan *E. coli* ortalamaları yer almaktadır. Tablo neticesinde 25 işletmede kullanılan menü kartlarının *E. coli* yükünün ortalama 0,84kob/10cm² olduğu görülmektedir. İncelenen 25 örnekten 3 tanesinin *E. coli* sayısının 2,00kob/10cm² nin üzerinde olduğu, 6 örneğin ise 1,00kob/10cm² nin üzerinde olduğu görülmektedir. Sonuçlar incelendiğinde 6 örnekte herhangi bir *E. coli* gelişimine rastlanmadığı görülmüş, geriye kalan 10 örneğin ise *E. coli* yönünden mikrobiyal yükünün 1,00kob/10cm² nin altında olduğu belirlenmiştir.

Çalışma sonuçlarına paralel olarak Yılmaz-Aksu ve arkadaşlarının (2017) yapmış oldukları bir çalışmada gıda ile temas eden yüzeylerden örnekler alınarak mikrobiyolojik açıdan incelemeleri yapılmıştır. Çalışma sonucunda örnekleme oluşturan örneklerin 40'ında 1-65 kob/10cm² aralığında Koliform grubu bakteriye rastlanmıştır. Bu durum yüzeylerde fekal bir bulaşmanın olduğunu göstermektedir. Sözü geçen çalışmanın sonuçları bu çalışmadan elde edilen sonuçlardan niceliksel olarak yüksek olsa da menü kartlarında *E. coli* varlığı, esasında gıda ile temas eden yüzeylerin fekal olarak kirlilik durumunu özetle açıklayabilmektedir. Willis ve arkadaşlarının (2012) gerçekleştirmiş oldukları çalışmada ise toplu yiyecek üretim tesisinde kullanılan kesme tahtalarının hijyen durumları incelenmiştir. Çalışma sonucunda 111 adet kesme tahtasının 4'ünde *E. coli* tespit edilmiştir.

Elverir ve Gönülalan (2010) yapmış oldukları çalışmalarında toplu yemek üretimi gerçekleştiren işletmede sebze doğrama tezgâhı, sebze doğrama makinası ve mikserden alınan örnekleri analiz etmişlerdir. Yapılan analizler sonucu fekal koliform sayısının 2.0x10² kob/cm², 1.5x10⁴ kob/cm² ve 1.16x10⁴ kob/cm² seviyelerinde bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır. Legnani ve arkadaşları (2004) ise bir yiyecek içecek işletmesinde gerçekleştirdikleri çalışmalarında ortam yüzeylerinde %16,7 oranında *E. coli* tespit ettiklerini ifade etmişlerdir.

Sonuç

Sonuç olarak, çalışmada İstanbul'un Kadıköy ilçesinde faaliyet gösteren restoranların basılı menülerinden alınan yüzey örnekleri mikrobiyolojik olarak *S. aureus* ve *E. coli* yönünden incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda incelenen restoran menülerinin gıda güvenliği durumlarının genel olarak yeterli olmadığı görülmüştür. Örnekleme dahil olan restoran işletmelerinin basılı menülerinde gıda zehirlenmeleri ve hatta enfeksiyonlara yol açabilecek mikroorganizmaların varlığı tespit edilmiştir. Özellikle çoğu menü kartında fekal bulaş yönünden indikatör olan *E. coli* ve kişisel hijyen yönünden insan orjinli *S. aureus* varlığı tespit edilmiştir. 25 örnekten alınan numuneler iki tekerrürün ortalaması alınarak değerlendirilmiş olup, sonuçlar *S. aureus* için ve 0,99kob/10cm², *E. coli* için ise 0,84kob/10cm² olarak tespit edilmiştir. Bu durum el hijyeni ve kişisel hijyen konusunu gündeme getirmektedir. Eller sürekli uygun şekilde yıkanmalı ve ardından dezenfekte edilmelidir. Basılı menülerin dezenfeksiyon maddelerinden etkilenmeyen bir materyalle kaplanıp periyodik olarak dezenfekte edilmesi işlemi gerçekleştirilebilir. Böylelikle menü kartının yüzeyinin dezenfekte edilmesi, el kaynaklı bulaşların önüne geçilmesini sağlayacaktır. Menülerin basılı formatının yanında yeni nesil işletmeler dijital QR menülere yönelerek hem gelişen teknolojiye ayak uydurmakta hem de hijyenik koşulları sağlayabilmektedir. Masalara yapıştırılacak QR kodlar

ile müşteriler telefonları aracılığı ile menülere hijyenik olarak temassız bir şekilde ulaşabilmektedir. Böylece menü kaynaklı bulaşların önüne geçilmesi sağlanacaktır. Ayrıca restoran işletmesine gelen misafirleri yemeğe başlamadan el yıkamaya yönlendiren bazı yönlendirme vb. uygulamaların hayata geçirilmesi üzerinde çalışılabilir. Yapılacak bu gibi basit uygulamalar, el ve kişisel hijyen kurallarına uyularak bulaş riskinin önüne geçilmesi ve sağlığın korunmasını sağlamak mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Akın, M.B., Akın, M.S. (2020). Gıda güvenliği ve Covid-19. Harran Üniversitesi Mühendislik Dergisi, 5(3), 268-277.
- Altınel, H. (2017). Menü planlama ve yönetimi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Argudin, M.A., Mendoza, M.C., Rodicio, M.R. (2010). Food poisoning and *Staphylococcus aureus* enterotoxins. Toxins, 2, 1751-1773.
- Baş, M. (2004). Besin hijyeni güvenliği ve HACCP. Ankara: Sim Matbaacılık.
- Baysal, A., Küçükaslan, N. (2009). Beslenme ilkeleri ve menü planlaması. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Bekar, A., Demirci, Z. (2015). Menü kartlarının müşterilerin yiyecek içecek tercihi üzerindeki etkisi. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 12(3), 21-33.
- Beykaya, M. (2020). Türkiye’de gıda endüstrisinde gıda güvenliği ve denetimlerin rolü: Iğdır ili örneği. Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 10(1), 260-270.
- Doğan, M. (2018). Toplu beslenme sistemleri ve catering hizmetleri yönetimi. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- Doğan, S. (2020). Identifying the potential effects of Coronavirus prevention (Covid-19) on the restaurants/cafes and the consumer preferences after post-epidemic in Turkey. Turkish Studies, 15(6), 415-432.
- Dolmacı, N., Bulgan, G. (2018). Turizmde gıda güvenliğinin bir insan hakkı olan sağlık hakkı açısından taşıdığı önem. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 2(Ek.1), 234-250.
- Elverir, B., Gönülalan, Z. (2010). Toplu yemek üretimi yapılan bir tesisin HACCP planının mikrobiyolojik indikatörler yönünden değerlendirilmesi. Sağlık Bilimleri Dergisi, 19(1), 42-50.
- Güzel, N., Ertaş-Onmaz, N. (2022). Toplu yemek üretimi yapan bir işletmede personel ve gıda temas yüzeylerinin mikrobiyolojik yönden değerlendirilmesi. Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 19(3), 189-194.
- Halkman, A.K. (2013). Gıda mikrobiyolojisi II ders notları. Ankara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Gıda Mühendisliği Bölümü, Ankara.
- İyitoğlu, V. (2016). Menü Analizinde Zaman Etkenli Faaliyet Tabanlı Maliyetleme ve Veri Zarflama Analizinin Birlikte Kullanılması: Lüks Bir Restoran İşletmesinde Uygulama (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi.
- İzgür, M. (2006). Enterobakter İnfeksiyonları (*Enterobacteriaceae*). Veteriner Mikrobiyoloji (Bakteriyel Hastalıklar). İlke-Emek Yayınları.
- Karmali, M.A., Gannon, V., Sargeant, J.M. (2010). Verocytotoxin-producing *Escherichia coli* (VTEC). Veterinary Microbiology, 140, 360-370.
- Kozak, M. (2018). Bilimsel araştırma: tasarım, yazım ve yayım teknikleri. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Legnani, P., Leoni, E., Berveglieri, M., Mirolo, G., Alvaro, N. (2004). Hygienic control of mass catering establishments, microbiological monitoring of food and equipment. *Food Control*, 15(3), 205-211.
- Mohammed, S.S.D., Ayansina, A.D.V., Mohammed, S.R., Oyewole, O.A., Shaba, A.M. (2018). Evaluation of food contact surfaces in selected restaurants of Kaduna State University for the presence of *Escherichia coli* and *Staphylococcus aureus*. *Sci World Journal*, 13(3), 45-49.
- Peacock S. (2006). *Staphylococcus aureus*. Principles and Practice of Clinical Bacteriology (Ed: Gillespie, S.H., Hawkey, P.M.) John Wiley&Sons Ltd: England.
- Sağlam, D., Şeker, S. (2016). Gıda kaynaklı bakteriyel patojenler. *Kocatepe Veterinary Journal*, 9(2), 105-113.
- Seçim, Y., Nizamlioğlu, H.F. (2018). Aşçı adaylarının gıda güvenliği temel bilgi düzeylerinin tespit edilmesi (Konya Örneği). *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(26), 2605-2616.
- Sevim, B., Görkem, O. (2015). Gastronomi ve aşçılık programlarında gıda güvenliği donanım altyapısının değerlendirilmesi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(1), 59-67.
- Teyin, G., Nizamlioğlu, H.F. (2020). Mutfaklardaki ağır metal kontaminasyonları: pişirme ekipmanları. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(2), 1578-1591.
- Ural, A., Kılıç, İ. (2018). Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünal, M.M., Toğay, S.Ö. (2017). İstanbul'daki hastane mutfaklarından alınan yüzey örneklerinde hijyenik durumun ve çalışan personelde hijyen farkındalığının belirlenmesi. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 74(4), 307-320.
- Quinn, P.J., Markey, B.K., Carter, M.E., Donnelly, W.J., Leonard, F.C. (2004). *Veterinary Microbiology and Microbial Diseases*. Blackwell Publishing Professional: Iowa.
- Willis, C., Elviss, H., Aird, H., Fenelon, D., McLauchlin, J. (2012). Evaluation of hygiene practices in catering premises at large-scale events in the UK: Identifying risks for the olympics. *Public Health*, 126(8), 646-656.
- Yıldız, F. (2021). Gıda kaynaklı hastalıklar ve rahatsızlıklar ders notları. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Gıda Mühendisliği Bölümü, Ankara.
- Yılmaz-Aksu, F., Sandıkçı-Altunatmaz, S., Uran, H., Dülger-Altın, D. (2017). Hipermarketlerde gıda temas yüzeylerinin mikrobiyolojik özellikleri ve satış personelinin el hijyeni düzeyi. *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 14(1), 17-23.